

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Здійснення ленінських ідей комплексного народногосподарського розвитку на сучасному етапі
- В. І. Ленін — організатор єдиного фронту оборони на півдні країни в березні — квітні 1918 р.
- Прогресивні діячі культури Західної України і Польщі у боротьбі за єдиний антифашистський народний фронт
- Спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI — перша половина XVII ст.)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (217)

КВІТЕНЬ

1979

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Гайдуков Л. Ф. Здійснення ленінських ідей комплексного народногосподарського розвитку на сучасному етапі 5

В. І. Ленін і Україна

- Гарчев П. І. (*Запоріжжя*), Кононенко Л. П. (*Запоріжжя*). В. І. Ленін — організатор єдиного фронту оборони на півдні країни в березні — квітні 1918 р. 15

До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

- Замлинський В. О. Прогресивні діячі культури Західної України і Польщі у боротьбі за єдиний антифашистський народний фронт 26

325-річчя возз'єднання України з Росією

- Панашенко В. В. Спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI — перша половина XVII ст.) 37

ІНТЕРВ'Ю

- Інтерв'ю з головою Головної редакційної колегії багатотомної «Історії Української РСР», доктором історичних наук, професором Ю. Ю. Кондуфором з приводу перевидання цієї праці 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії радянських п'ятирічок

- Довгопол В. М. (*Харків*). Соціалістичне змагання в роки першої п'ятирічки 52

* * *

- Ветров Р. І. (*Дніпродзержинськ*), Корольов Б. І. Криза меншовицьких організацій на Україні в період підготовки більшовиками Жовтневої революції 60

- Дяченко А. Д. З історії антиколоніальної боротьби арабських народів (1919—1921 рр.) 69

Маркова О. Є., Молодчиков О. В. До створення Атласу історії Української РСР	76
---	----

ЗАМІТКИ

Марущак М. П. (Львів). Розширення мережі технічних вузів в Українській РСР та зміцнення їх матеріально-технічної бази в 1961—1965 рр.	81
Перепелиця Г. М. (с-ще Терезине Білоцерківського району Київської області). Участь робітників у зміцненні Рад на початку відбудовного періоду (1921—1922 рр.)	86

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Цимбал Є. І. (Одеса). На трасах мужності (Закінчення)	93
---	----

НАШ КАЛЕНДАР

Сидоренко В. П. До 60-річчя І Всеукраїнського з'їзду профспілок	99
Андрушко О. І. (Вінниця). До 60-річчя Дрогобицького збройного повстання	101

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Добродумов П. О., Клапчук С. М. Діяльність КПРС по здійсненню науково-технічної політики в умовах розвинутого соціалізму (Історіографія проблеми)	104
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Воляннюк М. М. (Львів). В. І. Ленин и «Союзы борьбы»	111
Скаба А. Д. Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма	112
Коваль М. В. Подвигом уславлені	114
Буцько М. О., Кізченко А. Ф., Яцько Б. О. Червоний Жовтень і перехід від капіталізму до соціалізму	115
Санцевич А. В. Г. В. Стрельский. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине	117
Шевченко Ф. П. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.	119

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією

Сургай Г. І. Ювілейна наукова сесія в Києві	121
Божук Г. В. (Ужгород). Конференція в Ужгородському державному університеті	122
Кріль О. П. (Львів). Наукова конференція у Львові	122

* * *

Швець П. С. Діяльність квартири-музею сім'ї Ульянових у Києві	122
Мороз В. К. (Львів). Всесоюзна наукова конференція з проблем історії країн соціалістичної співдружності	124
Сарбей В. Г. Регіональна конференція з методології історії, історіографії та джерелознавства	124
Комаренко Н. В. Творча співдружність українських і молдавських істориків	125
Бойко О. Д. Захист докторської дисертації А. П. Гриценко	126
Теми дисертацій і монографій	127

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Гайдуков Л. Ф. Осуществление ленинских идей комплексного народно-хозяйственного развития на современном этапе 5

В. И. Ленин и Украина

- Гарчев П. И. (Запорожье), Кононенко Л. П. (Запорожье). В. И. Ленин — организатор единого фронта обороны на юге страны в марте — апреле 1918 г. 15

К 40-летию воссоединения западноукраинских земель в едином Украинском Советском государстве

- Замлинский В. А. Прогрессивные деятели культуры Западной Украины и Польши в борьбе за единый антифашистский народный фронт 26

325-летие воссоединения Украины с Россией

- Панащенко В. В. Совместная борьба запорожских и донских казаков против крымских и османских феодалов-завоевателей (XVI — первая половина XVII ст.) 37

ИНТЕРВЬЮ

- Интервью с председателем Главной редакционной коллегии многотомной «Історії Української РСР», доктором исторических наук, профессором Ю. Ю. Кондуфором по поводу переиздания этого труда 47

СООБЩЕНИЯ

Из истории советских пятилеток

- Довгопол В. Н. (Харьков). Социалистическое соревнование в годы первой пятилетки 52

* * *

- Ветров Р. И. (Днепродзержинск), Королев Б. И. Кризис меньшевистских организаций на Украине в период подготовки большевиками Октябрьской революции 60

- Дяченко А. Д. Из истории антиколониальной борьбы арабских народов (1919—1921 гг.) 69

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Маркова Е. Е., Молодчиков А. В. К созданию Атласа истории Украинской ССР 76

ЗАМЕТКИ

- Марущак Н. И. (Львов). Расширение сети технических вузов в Украинской ССР и укрепление их материально-технической базы в 1961—1965 гг. 81

- Перепелица Г. М. (пгт Терезино Белоцерковского района Киевской области). Участие рабочих в укреплении Советов в начале восстановительного периода (1921—1922 гг.) 86

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ РАССКАЗЫ

- Цымбал Е. И. (Одесса). На трассах мужества (Окончание) 93

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сидоренко В. П. К 60-летию I Всеукраинского съезда профсоюзов 99
Андрушко А. И. (Винница). К 60-летию Дрогобычского вооруженного восстания 101

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Добродумов П. А., Клапчук С. Н. Деятельность КПСС по осуществлению научно-технической политики в условиях развитого социализма (Исторно-графия проблемы)	104
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Волянюк Н. М. (<i>Львов</i>). В. И. Ленин и «Союзы борьбы»	111
Скаба А. Д. Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов; Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма	112
Коваль М. В. Подвигом уславлені	114
Буцко Н. А., Кизченко А. Ф., Яцко Б. А. Красный Октябрь и переход от капитализма к социализму	115
Санцевич А. В. Г. В. Стрельский. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине	117
Шевченко Ф. П. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.	119

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменованіе 325-летия воссоединения Украины с Россией

Сургай Г. И. Юбилейная научная сессия в Киеве	121
Божух Г. В. (<i>Ужгород</i>). Конференция в Ужгородском государственном университете	122
Криль О. П. (<i>Львов</i>). Научная конференция во Львове	122

* * *

Швец П. С. Деятельность квартиры-музея семьи Ульяновых в Киеве	122
Мороз В. К. (<i>Львов</i>). Всесоюзная научная конференция по проблемам истории стран социалистического содружества	124
Сарбей В. Г. Региональная конференция по методологии истории, историографии и источниковедению	124
Комаренко Н. В. Творческое содружество украинских и молдавских историков	125
Бойко Е. Д. Защита докторской диссертации А. П. Гриценко	126
Темы диссертаций и монографий	127

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Л. Ф. ГАЙДУКОВ (Київ)

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ КОМПЛЕКСНОГО НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Після завоювання політичної влади трудящими масами під керівництвом Комуністичної партії центр ваги всієї роботи партії і Радянської влади переміщався із сфери переважно політичної в сферу переважно господарського будівництва, яка охоплює планомірне виробництво і розподіл продуктів у масштабах всієї країни. «Це,— вказував В. І. Ленін,— найважче завдання, бо справа йде про організацію по-новому найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей. І це — найвдячніше завдання, бо лише після його розв'язання (в головних і основних рисах) можна буде сказати, що Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою»¹.

Визначаючи фундаментальні цілі господарської політики Комуністичної партії, В. І. Ленін сформулював принципово важливе положення про те, що економіка Радянської держави повинна створюватись і розвиватись як взаємозв'язаний єдиний народногосподарський комплекс. «Організація обліку, контроль над найбільшими підприємствами, перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину,— підкреслював Володимир Ілліч,— в господарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом,— ось те гігантське організаційне завдання, яке лягло на наші плечі»². В. І. Ленін всебічно обґрунтував думку про те, що єдиний народногосподарський комплекс — це спільність економічного життя радянських республік, система органічно зв'язаних галузей і окремих підприємств промисловості і сільського господарства, будівництва, транспорту, фінансів, трудових ресурсів, зміцнення обороноздатності Країни Рад.

Величезну роль у практичній реалізації ідей комплексного розвитку народного господарства країни відіграв розроблений В. І. Леніним план будівництва соціалізму, який передбачав всебічний, пропорційний розвиток радянської економіки як єдиного цілого. «Ленінський план будівництва соціалізму,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— зразок наукового, комплексного і реалістичного підходу до розв'язання завдання всесвітньо-історичного значення. Цей план охоплював усі поверхні соціальної будови — і розвиток продуктивних сил, і

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 162—163.

² Там же, стор. 6—7.

перетворення суспільних відносин, і перебудову духовного світу людей»³. Сприятливі умови для втілення в життя ленінських ідей комплексного розвитку економіки країни були створені з об'єднанням радянських республік в єдиний Союз РСР. «Утворення СРСР,— говорив товариш Л. І. Брежнев,— ознаменувало новий етап у розвитку національних окраїн. Допомога їм набрала форми послідовного і всебічного курсу загальносоюзної господарської політики»⁴.

Ідеї та положення В. І. Леніна про створення і розвиток радянської економіки як єдиного народногосподарського комплексу були закріплені в Програмі партії, рішеннях її з'їздів, Пленумів ЦК, конференцій. VIII з'їзд РКП(б), що затвердив другу Програму Комуністичної партії — програму будівництва соціалізму, вказав на необхідність створення господарства радянських республік «...за одним загальнодержавним планом» і встановлення «...єдиного господарського плану з тими з них, які перейшли вже до радянського устрою»⁵. IX з'їзд РКП(б) з ініціативи В. І. Леніна спеціально обговорив питання про єдиний господарський план. В резолюції з'їзду було підкреслено, що «основною умовою господарського відродження країни є неухильне проведення *єдиного господарського плану*, розрахованого на найближчу історичну епоху»⁶.

Турбуючись про комплексний розвиток народного господарства, В. І. Ленін, Комуністична партія важливого значення надавали якнайшвидшому подоланню економічної та культурної відсталості колишніх окраїн дореволюційної Росії, вирівнюванню та піднесенню рівнів економічного розвитку національних республік.

В. І. Ленін не тільки всебічно обґрунтував ідеї створення і розвитку соціалістичного народного господарства як єдиного народногосподарського комплексу, а й визначив основні шляхи їх реалізації. Важливе місце серед них належало, зокрема, здійсненню наукового планового керівництва економікою. Володимир Ілліч вимагав, щоб усі плани були строго координовані, органічно зв'язані і разом становили той єдиний господарський план, якого ми так потребуємо. В. І. Ленін підкреслював, що особливої уваги від партії і господарських органів вимагають довгострокові програми комплексного соціально-економічного розвитку країни. Нам необхідні, писав він, плани, розраховані на перспективу, на довгий ряд років⁷. У працях В. І. Леніна по суті вперше обґрунтована принципова ідея п'ятирічних планів розвитку народного господарства СРСР. Підсумовуючи перший досвід господарського будівництва, В. І. Ленін у 1923 р. писав, що «...ми тепер одержали досить рідкий в історії випадок установлювати строки, необхідні для проведення корінних соціальних змін, і ми ясно бачимо тепер, *що можна зробити за п'ять років і для чого потрібні значно більші строки*»⁸.

Визначним практичним кроком на шляху реалізації ленінських ідей комплексного розвитку радянської економіки, здійснення всієї економічної стратегії партії став план ГОЕЛРО, який Володимир Ілліч назвав другою програмою партії⁹. «З цього плану,— підкреслював това-

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 539.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 50.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1954, стор. 394.

⁶ Там же, стор. 447.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 147.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 365.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 150.

риш Л. І. Брежнев,— бере початок історія науково обґрунтованого, планового, комплексного розвитку економіки»¹⁰. У відповідності з планом ГОЕЛРО, розрахованим на відносно тривалу перспективу (10—15 років), на Україні, зокрема, планувалося об'єднати в суцільну мережу електростанції вугільної і металургійної промисловості, спорудити в Донбасі 4 теплоелектростанції, побудувати одну з найпотужніших гідроелектростанцій — Дніпрогес¹¹.

У формуванні та здійсненні економічної стратегії партії важливу роль відіграло створення з ініціативи В. І. Леніна державної загальнопланової комісії — Держплану. Володимир Ілліч виявляв постійну увагу, партійне піклування про формування апарату Держплану, добір його кадрів. У міру ускладнення завдань господарського будівництва, розширення сфери дії економічних законів соціалізму роль і значення Держплану в забезпеченні розвитку економіки країни зростало. З особливою силою це виявилось, зокрема, в умовах великомасштабної, багатогалузевої економіки розвинутого соціалістичного суспільства. Говорячи про це, товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Нам треба з особливою старанністю добирати на роботу у планові органи, і насамперед у Держплан СРСР, найбільш досвідчених, найбільш кваліфікованих, сумлінних працівників, добрих економістів. Держплан повинен становити, як говорив В. І. Ленін, сукупність знаючих людей, експертів, представників науки і техніки. Необхідно піднести роль Держплану, його самостійності і авторитет у системі органів управління народним господарством»¹².

Важливою умовою послідовного здійснення ленінських ідей комплексного розвитку соціалістичного народного господарства, успішного розв'язання складних і відповідальних завдань економічної стратегії партії є втілення в життя принципу демократичного централізму — одного з головних принципів державного управління економікою. Ленінський принцип демократичного централізму передбачає, по-перше, керівну роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільства, в створенні і розвитку радянської економіки як єдиного народногосподарського комплексу; по-друге, найбільш повне, всебічне врахування загальнодержавних інтересів з інтересами і потребами розвитку кожної радянської республіки; по-третє, широкий розвиток соціалістичної демократії, поголовне залучення трудящих до управління державою, до управління економікою.

Послідовне втілення в життя принципу демократичного централізму, як свідчить досвід СРСР, країн соціалістичної співдружності, дозволяє цілеспрямовано, планомірно, пропорціонально і комплексно розвивати соціалістичне народне господарство в інтересах усіх трудящих, раціонально розмішувати продуктивні сили з врахуванням оптимального поділу праці між окремими економічними районами. Ще в перші роки Радянської влади, вказуючи на необхідність впроваджувати демократичний централізм у галузі господарського будівництва, В. І. Ленін говорив, що цей принцип означає єдність в основному, головному, в загальнозначимому із всемірним врахуванням «...місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети»¹³. Виходячи з ленінських настанов і враховуючи потреби нинішнього етапу комуністичного будівництва, КПРС не тільки

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 82.

¹¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 195.

¹² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 208.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 144.

повністю зберігає централізоване керівництво господарством, але й виявляє постійно турботу про його вдосконалення, про дальший розвиток демократичних засад управління, про дальше піднесення на новий, ще вищий щабель трудової та політичної активності робітничого класу, всіх трудящих. «Керівництво економікою, — підкреслюється в новій Конституції СРСР, — здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій»¹⁴.

Важливу роль у формуванні та здійсненні економічної стратегії партії і Радянської держави на основі ленінських ідей комплексного розвитку народного господарства СРСР, відіграв XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.), який розглянув директиви по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. XVI (квітень 1929 р.) партійна конференція їх схвалила. Вперше в історії всі народногосподарські пропорції країни пов'язувались в єдину програму розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. «Перша п'ятирічка, — відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 50-ту річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», — стала родоначальницею чудової плеяди радянських п'ятирічок, які піднесли нашу країну від техніко-економічної відсталості до вершин економічного, науково-технічного і соціального прогресу»¹⁵.

Утвердження ленінських ідей планового, комплексного розвитку народного господарства Країни Рад, централізованого керівництва радянською економікою проходило в гострій ідейній боротьбі проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників. Гостра, безкомпромісна боротьба партії проти націоналістичних перекохань господарської політики забезпечила їх подолання. Комуністична партія, її місцеві організації, в тому числі й Компартія України, рішуче й послідовно проводили й проводять лінію на втілення в життя ленінських принципів інтернаціоналізму, дружби й братерства всіх народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, проти будь-яких проявів національної відокремленості, економічної автаркії, кичливості та самолюбування¹⁶.

Завдяки братерській допомозі російського та інших народів Союзу РСР, успішно розвивалася й міцніла економіка всіх союзних республік, у тому числі й Української РСР. «Без перебільшення можна сказати, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесктеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»¹⁷.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1978, стор. 10.

¹⁵ «Радянська Україна», 18 березня 1979 р.

¹⁶ Докладніше про це див.: В. В. Щербіцкий. Избранные речи и статьи, М., 1978, стор. 22, 30, 35, 204—205, 486, 589 та ін.; його ж. Овладевать ленинским стилем работы, К., 1978, стор. 78; його ж. Советская Украина, М., 1977, стор. 15, 24, 32, 44—47; В. Е. Маланчук. Некоторые проблемы воспитания классового подхода к явлениям общественной жизни. — В кн.: Из опыта идеологической работы, М., 1973, стор. 107—128; Н. И. Супруненко. Критические замечания к монографии о М. П. Драгоманове. — «Коммунист Украины», 1972, № 11, стор. 93—95; О серьезных недостатках и ошибках одной книги. — «Коммунист Украины», 1973, № 4, стор. 77—82; Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. Постанова ЦК Компартії України. — «Комуніст України», 1978, № 10, стор. 10—12.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 4, стор. 54.

Найважливіший підсумок самовідданої праці радянського народу — побудова в нашій країні суспільства розвинутого соціалізму. Економіка СРСР стала єдиним народногосподарським комплексом, що склався на основі загальних економічних цілей та інтересів усіх націй і народностей нашої країни. Цей видатний за своєю політичною та економічною значимістю факт законодавчо закріплений Радянською Конституцією. «Економіка СРСР,— говориться в ній,— становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни»¹⁸. В Конституції Української РСР підкреслюється: «Економіка Української РСР є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР»¹⁹.

Важливий етап розвитку економіки СРСР як єдиного народногосподарського комплексу пов'язаний з рішеннями останніх з'їздів партії, прийняттям нової Конституції Союзу РСР, обговоренням проектів та прийняттям нових Конституцій радянських республік. У цих документах і, насамперед, у рішеннях XXV з'їзду КПРС, останніх Пленумів ЦК партії, працях товариша Л. І. Брежнєва творчо збагачені ленінські ідеї комплексного народногосподарського розвитку, накреслені чіткі завдання щодо дальшого підвищення ефективності та якості роботи економіки розвинутого соціалізму. Творчий внесок XXV з'їзду КПРС в теорію і практику партійного керівництва економікою розвинутого соціалізму полягає, насамперед, у тому, що на основі наукового узагальнення нагромадженого досвіду з'їзд теоретично обґрунтував і глибоко розробив стратегічні напрями економічної політики на сучасному етапі боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, висунув фундаментальну соціально-економічну програму як на поточне п'ятиріччя, так і на довгострокову перспективу. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» передбачено дальше зростання масштабів виробництва, збалансованості розвитку радянської економіки як єдиного народногосподарського комплексу. Принципово важливим у зв'язку з цим є те, що в країні дедалі більшого значення набуває розробка великих комплексних програм, розрахованих на два—три п'ятиріччя, таких, наприклад, як програма розвитку паливно-енергетичного комплексу, металургії, провідних галузей машинобудування тощо. Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді партії говорив з цього приводу: «Тільки на довгостроковій основі можна виробити такі програми, тісно пов'язати їх між собою, забезпечити їх ресурсами, зстикувати в часі. Такі програми повинні, природно, враховувати безперервний прогрес вітчизняної і світової науки і техніки, можливості економічного співробітництва з іншими державами. Ці програми повинні також передбачати більш доцільне розміщення продуктивних сил всередині країни, потреби освоєння нових районів, особливо багатих на сировину і паливо»²⁰.

Новим етапом у формуванні і здійсненні сучасної економічної стратегії КПРС є курс на створення великих територіально-виробничих комплексів. XXV з'їзд КПРС, зокрема, сформулював і конкретизував настанови щодо практичної реалізації довгострокових комплексних програм економічного розвитку країни. Дальшого розвитку набуває

¹⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 10.

¹⁹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, К., 1977, стор. 8.

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 47.

Західно-Сибірський комплекс, який у перспективі може постачати в загальносоюзний баланс близько половини нафти і природного газу, значну частину синтетичного каучуку і пластмас. Розпочалося здійснення принципово нового етапу в освоєнні продуктивних сил Східного Сибіру. Тільки Саянський комплекс, енергію якому дасть найпотужніша в світі Саяно-Шушенська ГЕС, включатиме до свого складу ряд промислових вузлів, що спеціалізуються на металургії і машинобудуванні. Величезне народногосподарське значення в забезпеченні комплексного розвитку економіки СРСР має спорудження Байкало-Амурської залізничної магістралі.

З врахуванням ленінських ідей комплексного розвитку народного господарства з'їзд розглянув і такий важливий аспект економічної стратегії, як раціональне розміщення продуктивних сил. Відповідно до ленінської національної політики в рамках єдиного народногосподарського комплексу СРСР в поточній п'ятирічці значно зміцніють економічні зв'язки між союзними республіками нашої країни, зросте ефективність територіального поділу праці, підвищиться вклад кожної республіки, кожного району в розв'язання загальнодержавних завдань.

На сучасному етапі створено реальні можливості для більш раціонального, економічно вигідного всім радянським республікам розміщення продуктивних сил в рамках єдиного народногосподарського комплексу. Нова Конституція СРСР значно розширила повноваження союзних республік у галузі керівництва господарським і культурним будівництвом з врахуванням пріоритету загальнодержавних інтересів. «Союзна республіка,— говорить в статті 77,— забезпечує комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяє здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР»²¹.

Об'єднані непорушними узами дружби і братерства всі республіки Союзу РСР нині мають все необхідне для неперервного прогресу в усіх галузях суспільного життя. «Економічний і соціальний прогрес радянського суспільства,— підкреслюється в документах XXV з'їзду КПРС,— це прогрес Російської Федерації, України і Казахстану, Білорусії і Молдавії, республік Середньої Азії, Прибалтики, Закавказзя. Єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни,— це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»²². У поточній п'ятирічці визначені випереджаючі темпи розвитку східних районів, особливо Сибіру, де промислове виробництво повинно зрости майже в півтора рази. В районах Сибіру і Далекого Сходу набувають прискореного розвитку енергомісткі виробництва, паливна промисловість, сільське господарство і водночас весь комплекс інфраструктури, яка включає житло, культурно-побутові заклади, міський транспорт. Розвиток промисловості у Європейській частині СРСР і на Уралі здійснюється шляхом технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств.

З врахуванням ленінських ідей комплексного розвитку радянської економіки розв'язується Комуністичною партією і такий важливий аспект сучасної економічної стратегії, як управління народним господарством. При цьому особлива увага надається дальшому вдосконаленню планування. І це закономірно: планування — центральна ланка керівництва народним господарством в умовах соціалізму.

²¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 29.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 51—52.

На етапі розвинутого соціалізму, що характеризується зрослими масштабами і великою складністю галузевих та територіальних зв'язків у рамках єдиного народногосподарського комплексу, перед плановими органами постають нові, ще більш відповідальні завдання. Ось чому, як сказано в документах XXV з'їзду КПРС, необхідно «піднести рівень планової роботи, привести її у відповідність з новими масштабами і обличчям нашого господарства, з новими вимогами часу»²³. Ця ж думка була підкреслена на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС.

КПРС особливу увагу звертає на такі проблеми, як концентрація сил і ресурсів на виконанні найважливіших загальнодержавних програм, більш уміле поєднання галузевого і територіального розвитку, перспективних і поточних питань, забезпечення збалансованості економіки. В книзі «Відродження» товариш Л. І. Брежнев писав: «Дедалі настійніше постає завдання вчасної концентрації ресурсів на головних напрямках, правильного визначення пріоритетів, тобто черговості розв'язання проблем відповідно до значення їх для народного господарства»²⁴.

Характерною особливістю постановки й розв'язання питань планування на XXV з'їзді КПРС, останніх Пленумах ЦК партії є те, що посилюються вимоги щодо якісних показників плану. В зв'язку з цим, заходи, спрямовані на підвищення якості продукції, мають бути комплексними і передбачати поліпшення якості сировини і матеріалів, вдосконалення технології, а управлінська, і насамперед планова діяльність має бути націлена на кінцеві народногосподарські результати. Ще одна важлива вимога партії в галузі дальшого вдосконалення управління виробництвом полягає в органічному зв'язку всіх розділів плану, всіх галузей матеріального виробництва з передовою наукою. У плані десятиї п'ятирічки, зокрема, передбачено як розгортання фундаментальних наукових досліджень, так і вирішення прикладних проблем, безпосередньо пов'язаних з науково-технічним прогресом. Інший напрям роботи — більш уміле використання економічних стимулів і підойм. Набутий досвід, в тому числі й партійними організаціями, трудовими колективами нашої республіки, підказує, на яких напрямках слід концентрувати головні свої сили. Це, по-перше, створення економічних умов, які б спонукали підприємства брати на себе оптимальні зобов'язання, тобто брати зустрічні, напружені плани, раціональніше використовувати капіталовкладення і трудові ресурси. По-друге, максимальне стимулювання, прискорення темпів науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці. По-третє, здійснення більш ефективних засобів щодо підвищення якості продукції. По-четверте, підвищення вимогливості до кадрів, особливо кадрів господарських керівників, за ефективну роботу всього господарського механізму. Як підкреслював товариш В. В. Щербицький сучасний етап розвитку радянського суспільства вимагає «...від керівника високорозвинутого почуття соціальної відповідальності, вміння працювати з людьми, запалювати їх своєю вірою і енергією»²⁵.

Важливим напрямком роботи партії, спрямованої на вдосконалення управління економікою, є поліпшення організаційної структури

²³ Там же, стор. 66.

²⁴ Леонід Ілліч Брежнев. Відродження, К., 1978, стор. 14.

²⁵ Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в производстве у товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целина». Материалы республиканской научно-практической конференции 26 декабря 1978 г., К., 1979, стор. 13.

виробництва. Особлива роль у цьому відношенні належить об'єднанням — якісно новому явищу в управлінні промисловим виробництвом. Вони являють собою не механічне з'єднання підприємств, а єдиний виробничо-господарський комплекс, в якому органічно злиті наука і виробництво, широкого розвитку набуває спеціалізація і кооперування. Нині в країні — понад 3,6 тис. виробничих і науково-виробничих об'єднань²⁶. В УРСР діють понад 560 промислових об'єднань, які виробляли в 1976 р. більше третини всієї реалізованої продукції. На кінець 1977 р. її питома вага вже становила 53%. До 1980 р. в республіці завершиться формування об'єднань у промисловості на основі розроблених генеральних схем управління²⁷.

Дбаючи про дальше вдосконалення системи управління економікою, партія підходить до цього питання без зайвої поспішності. Вона завжди керується ленінською вказівкою про те, що будь-якій перебудові, будь-яким організаційним змінам має передувати продумана копітка робота по перевірці на практиці доцільності тих чи інших змін. У зв'язку з цим товариш Л. І. Брежнев підкреслював на XXV з'їзді КПРС: «Центральний Комітет проти поспішних, необдуманих перебудов управління структури, методів господарювання, які склалися. Не сім, як прийнято говорити, а вісім чи навіть десять разів треба тут приміряти, перш ніж відрізати. Та якщо вже ми приміряли, якщо ми зрозуміли, що народному господарству, яке безперервно розвивається, стало тісно в рамках існуючого господарського механізму, то його треба рішуче вдосконалювати»²⁸. Саме так і робить КПРС. Вона орієнтує господарських керівників і планових працівників на більш широке використання даних науки і передової практики, методів економіко-математичного моделювання, системного аналізу, створення галузевих систем управління, а в недалекому майбутньому загальнодержавної автоматизованої системи збирання й обробки інформації. Новим яскравим свідченням того, наскільки важливого значення партія і уряд надають питанням управління, дальшого вдосконалення планового керівництва економікою, є конституційне закріплення ленінських принципів управління соціалістичним плануванням.

Важливу роль у справі вдосконалення соціалістичного планування, більш ефективного використання трудових ресурсів відіграють переписи населення. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін відзначав, що їх матеріали необхідні для планомірної організації як виробництва, так і радянського господарського апарату управління. З огляду на це важливе значення, зокрема, має останній, шостий перепис населення країни, що відбувся в січні 1979 року. Матеріали перепису будуть використані для оцінки досягнутого рівня розвитку народного господарства і складання чергового п'ятирічного плану, визначення перспектив на більш тривалий період. Стануть в нагоді вони і в роботі партійних, радянських, планових, господарських органів.

Науково обгрунтовані В. І. Леніним положення та ідеї про створення і комплексний розвиток соціалістичного народного господарства були і залишаються видатним надбанням теоретичної думки й практичних справ КПРС, братніх партій країн соціалістичної співдружності. За шістьдесят років, що минули з дня перемоги Великого Жовтня, робітничий клас, трудящі Країни Рад, керовані Комуністичною партією, досягли історичних успіхів у будівництві нового суспільства.

²⁶ «Коммунист», 1978, № 3, стор. 46.

²⁷ Див.: «Вопросы истории КПСС», 1978, № 7, стор. 16; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 100.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 69.

Працею радянських людей створено гігантський виробничий потенціал, що забезпечує поступальний розвиток соціалістичної економіки — головного фактора зростання добробуту народу, підтримання на належному рівні обороноздатності країни. Яскраві, переконливі цифри нашого зростання наведені в «Зверненні Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу до всіх виборців, громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Динамічно розвивається соціалістична індустрія. За 1974—1978 роки вироблено промислової продукції в 1,4 раза більше, ніж за попереднє п'ятиріччя. Близько чотирьох п'ятих усього приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. Введено в дію 1344 великих підприємства. Неухильно розвивається сільське господарство. Великою перемогою увінчалася всенародна битва за урожай 1978 р. — вперше зібрано 235 млн. т зерна. Успіхи в розвитку економіки благотворно позначилися на зростанні життєвого рівня трудящих, дали можливість здійснити ряд великих соціальних заходів. Тільки з часу попередніх виборів до Верховної Ради СРСР реальні доходи на душу населення зросли на 20%. Середня заробітна плата робітників і службовців підвищилась на 19, а оплата праці колгоспників — на 26%. У великих масштабах ьдеться житлове будівництво. Квартирна плата в Радянському Союзі є мінімальною і залишається стабільною ось уже понад 50 років²⁹. Саме такою і є практика реального соціалізму, в умовах якого послідовно здійснюються ленінські ідеї забезпечення «...повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»³⁰.

Цілком протилежна картина в країнах капіталізму. Там посилюється експлуатація трудящих, постійно ігноруються їх права, в наявності економічна криза, інфляція, хронічне безробіття. Ось уже протягом кількох років у капіталістичному світі безробіття постійно тримається на 17-мільйонному рівні. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку, в 24 промислово розвинутих капіталістичних країнах, які вона об'єднує, до 1990 р. кількість безробітних може становити 48 млн. чоловік³¹. Досвід показує, що тільки соціалізм надійно гарантує розвиток економіки в інтересах робітничого класу, всіх трудящих.

Динамічно і ефективно, як невід'ємна складова частина єдиного народногосподарського комплексу СРСР розвивається економіка Радянської України. В міжреспубліканському поділі праці наша республіка виступає як одна з основних паливно-енергетичних баз Союзу РСР. В свою чергу на Україну з РРФСР, Білорусії, інших братніх республік надходять нафта і нафтопродукти, кольорові метали, апатити, енергетичне устаткування, машини, ліс, тканини, бавовна, риба та інше. В братній сім'ї народів СРСР Радянська Україна впевнено крокує по шляху комуністичного будівництва. За останні 40 років обсяг її промислової продукції зріс у 18 разів. Індустріальне обличчя республіки сьогодні визначають машинобудівні заводи-гіганти, підприємства великої хімії, атомна енергетика, електроніка. Аграрне обличчя республіки — це високорозвинуті колгоспи і радгоспи, агропромислові комплекси і об'єднання, для яких уже став звичайною нормою мільярдопудовий хлібний каравай, які дають тепер валової продукції у два з лишком рази більше, ніж довоєнної пори³². Лише чверть століття мину-

²⁹ «Радянська Україна», 3 лютого 1979 р.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 218.

³¹ «Международная жизнь», 1979, № 2, стор. 70.

³² В. В. Шербицкий. Советская Украина, М., 1977, стор. 44; «Радянська Україна», 25 березня 1978 р.

ло з того часу, говорив товариш В. В. Щербицький, як ми урочисто відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією, а які разючі зміни сталися буквально в усіх галузях нашого життя. Незмірно зросло — кількісно і якісно — народне господарство Країни Рад. За індустріальним потенціалом Радянська Україна сьогодні — це, образно кажучи, майже вісім Україн 1953 року.

За 25 років на Україні стали до ладу понад дві тисячі нових підприємств. Тільки за останні п'ять років у республіці збудовано 190 великих підприємств. Індустріальна карта Радянської України поповнилася такими великими промисловими об'єктами, як перша черга Чорнобильської атомної електростанції, шахта ім. Стаханова, доменна піч № 9 на заводі «Криворіжсталь», киснево-конверторний цех на Ждановському заводі «Азовсталь» та ін. На якісно новий рівень піднялось і сільське господарство республіки. Досить сказати: якщо в 1953 р. на Україні було зібрано 21,4 млн. т хліба, то в минулому — 50,6 млн. т. За цей час виробництво м'яса зросло у 2,5 раза, молока — майже в 3 раза, яєць — у 3,4 рази. Середньорічна валова продукція сільського господарства за останнє п'ятиріччя збільшилася порівняно з попереднім п'ятиріччям на 3 мільярди карбованців, і становила в 1978 році близько 30 мільярдів карбованців. Нових висот досягла українська радянська наука і культура, які користуються заслуженим визнанням у нас в країні і за рубежом³³.

З великим піднесенням сприйняли трудящі республіки постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ по підсумках Всесоюзного соціалістичного змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, успішне виконання плану на 1978 рік, якою Українська РСР, дев'ять областей і місто Київ, 57 інших міст і районів, а також багато колективів республіки визнано переможцями і нагороджено перехідними Червоними прапорами. 1 млн. 400 тис. передовиків виробництва, майже 80 тис. трудових колективів республіки достроково завершили плани трьох років п'ятирічки. Більш як 900 тис. робітників і 50 тис. трудових колективів зобов'язалися виконати завдання чотирьох років п'ятирічки до другої річниці Конституції СРСР і 300 тис. чол. намітили завершити десяту п'ятирічку до ленінського ювілею³⁴.

В міру просування вперед курсом XXV з'їзду КПРС радянський народ, керований Комуністичною партією, успішно розв'язує чергові завдання дальшого розвитку економіки СРСР, впевнено, як і передбачав В. І. Ленін, йде в авангарді світового соціального прогресу.

Л. Ф. Гайдук

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ КОМПЛЕКСНОГО НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

На основе идейно-теоретического наследия В. И. Ленина, материалов XXV съезда КПСС, Конституции СССР и Конституций союзных республик, произведений товарища Л. И. Брежнева в статье рассматриваются актуальные вопросы реализации ленинских идей комплексного народнохозяйственного развития в процессе формирования и осуществления экономической стратегии КПСС.

³³ «Радянська Україна», 31 січня 1979 р.

³⁴ «Радянська Україна», 31 січня, 16 лютого 1979 р.; «Правда Украины», 26 січня 1979 р.

В. І. Ленін і Україна

П. І. ГАРЧЕВ (Запоріжжя), Л. П. КОНОНЕНКО (Запоріжжя)

В. І. ЛЕНІН — ОРГАНІЗАТОР ЄДИНОГО ФРОНТУ ОБОРОНИ НА ПІВДНІ КРАЇНИ В БЕРЕЗНІ — КВІТНІ 1918 р.

27 січня (9 лютого) 1918 р. буржуазно-націоналістична Центральна рада підписала грабіжницький договір з кайзерівською Німеччиною та Австро-Угорщиною, що створило загрозу окупації німецькими військами Радянської України, частини Курської та Воронежської губерній, Донської області, а також головної бази Чорноморського флоту — Севастополя.

Особливе місце в агресивних планах німецьких імперіалістів відводилося Донбасу. В зв'язку з цим IV з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, що відбувся наприкінці січня 1918 р. у Харкові під керівництвом члена ЦК партії Ф. А. Сергеева (Артема), проголосив утворення Донецько-Криворізької республіки як автономної частини РСФРР. Включення Донецько-Криворізького басейну до складу Радянської Росії давало змогу протидіяти захопленню його іноземними імперіалістами та їх лакузами — українськими буржуазними націоналістами.

Скориставшись зрадницькою заявою Троцького про те, що Росія виходить з війни, але відмовляється підписати мир і продовжуватиме демобілізацію армії, кайзерівська Німеччина припинила переговори з представниками РСФРР у Брест-Литовську і 18 лютого розпочала новий наступ. Тільки завдяки героїчному опору частин Червоної Армії під Нарвою, Псковом та в інших місцях агресори зазнали поразки і були змушені відновити мирні переговори з РСФРР, а 3 березня укласти з нею Брестський мир. Але водночас австро-німецькі війська продовжували наступ на Україну з метою відновлення тут влади контрреволюційної Центральної ради. Кордони між РСФРР і Україною в той час ще не були чітко визначені і розмір захопленої ворогом території залежав в основному від ступеня збройного опору трудящих Радянської України і тих районів РСФРР, яким загрожувала агресія. Порівняна легкість перемог, здобутих інтервентами, могла спонукати їх до відновлення всенних дій з РСФРР, наступу на Петроград і Москву. Тому В. І. Ленін тоді зазначав, що Брестський мир кожної хвилини може бути зірваний імперіалістами¹. За таких обставин В. І. Ленін, очолювані ним ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР вжили заходів для створення єдиного фронту оборони на Півдні — «...від Криму до Велико-росії...»² і всебічної допомоги цьому фронту.

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 221.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 50.

Питання про керівництво В. І. Леніна, ЦК РКП(б) збройною боротьбою трудящих південних районів країни проти іноземних загарбників навесні 1918 р. ще не було предметом спеціального дослідження, хоч у ряді праць побіжно говориться про участь В. І. Леніна в створенні єдиного фронту оборони на Півдні, зокрема наводиться його лист до Г. К. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р., а також рішення ЦК РКП(б) від 15 березня про включення Донецько-Криворізької республіки до складу Радянської України³. Автори даної статті ставили своїм завданням певною мірою заповнити цю прогалину.

Ініціатором створення єдиного фронту оборони на Півдні був В. І. Ленін. Вже на початку березня 1918 р. Володимир Ілліч у бесіді з керівниками Донецько-Криворізької республіки Артемом (Ф. А. Сергєєвим) та І. І. Межлауком домовився про створення єдиного бойового фронту радянських республік півдня Росії для боротьби проти австро-німецьких окупантів та про оголошення в зв'язку з цим Донецько-Криворізької республіки автономною частиною Радянської України⁴.

У ході збройної боротьби, коли ворог почав швидко просуватися на київському напрямку, до єдиного фронту оборони на Півдні було вирішено включити також Донську область і Крим. Їх належало проголосити республіками, щоб позбавити австро-німецьких імперіалістів можливості звинувачувати РСФРР в порушенні положень Брестського миру. В телеграмі В. О. Антонову-Овсієнку від 28 лютого 1918 р. В. І. Ленін санкціонував утворення Донської республіки, вказавши при цьому на необхідність визначення кордонів між нею і Донецько-Криворізькою республікою⁵. 1 березня 1918 р. на прийомі в ЦК партії був А. Слуцький — активний діяч Петроградської партійної організації, член Всеросійського ЦВК Рад. Він одержав інструкції від В. І. Леніна про утворення Радянської Республіки Тавриди і вирушив до Криму для виконання цього завдання⁶.

На посаду головнокомандуючого всіма збройними силами на півдні країни Раднарком РСФРР висунув В. О. Антонова-Овсієнка, який у той час перебував на Кубані, де завершувався розгром кадетсько-корніловської контрреволюції. 4 березня 1918 р. В. І. Ленін надіслав йому шифровану телеграму з наказом «прийняти командування над всіма радянськими військами, які борються проти німецько-австрійського вторгнення на Україну»⁷. Голова Народного Секретаріату М. О. Скрипник у телеграмі до Раднаркому РСФРР від 4 березня доповідав, що він негайно встановить зв'язок з В. О. Антоновим-Овсієнком і запрошуватиме його на Україну⁸.

Вже 7 березня за участю В. О. Антонова-Овсієнка у Полтаві відбулося спільне засідання ЦВК Рад і Народного Секретаріату України,

³ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 26—27; Українська РСР в період громадянської війни, в трьох томах, т. 1, К., 1967, стор. 281—283; А. В. Лихолат. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти, М., 1970, стор. 305—307; та ін.

⁴ Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах (Хроника событий), М., 1974, стор. 225—226.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 365—366.

⁶ Деятельность ЦК РСДРП(б) — РКП(б) в 1917—1918 годах (Хроника событий), стор. 213.

⁷ В. А. Антонов-Овсєенко. Записки о гражданской войне, т. I, М.—Л., 1924, стор. 298; т. II, М.—Л., 1928, стор. 14—15.

⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1963, стор. 60.

на якому було схвалено конкретний план організації військової єдності радянських республік Півдня. В. О. Антонов-Овсєнко негайно телеграфував про це В. І. Леніну і пообіцяв йому найближчим часом завдати німецьким загарбникам «таких ударів, щоб їм завадило сунутись на Пітер і Москву»⁹.

Виконуючи настанови В. І. Леніна, ЦВК Рад України 7 березня звернувся до урядів радянських республік Півдня із закликом об'єднати зусилля для відсічі окупантам. Передбачалося, зокрема, створити спільний комітет по боротьбі з контрреволюцією, якому належала б уся повнота влади в справі формування, організації та керівництва військами на півдні країни. Для обговорення цих питань 15 березня в Катеринославі мала відбутися конференція, на яку запрошувалися по два представники від Української, Донецько-Криворізької, Одеської, Кримської і Донської республік¹⁰. Тексти декларації ЦВК Рад України з проханням терміново відповісти на зроблені в ній пропозиції було передано телеграфом у Харків, Ростов-на-Дону, Одесу, Севастополь і Петроград, Раднарком РСФРР¹¹.

Ленінську ідею про єдність дій радянських республік для захисту Радянської влади на Україні і всьому півдні країни підтримали широкі народні маси. Зокрема, з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії, який відбувся в Сімферополі 7—10 березня 1918 р., розглянув питання «Про владу на Україні» і висловився за подання всебічної допомоги Українській Радянській Республіці. «На всій території України,— зазначалося в резолюції з'їзду,— повинна бути Радянська влада, як виразник волі трудового народу, і таку владу разом з товаришами українцями будемо підтримувати всіма засобами і ніякої іншої влади не визнаємо»¹². Ця резолюція яскраво свідчила про почуття пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму трудящих Тавриди.

Телеграму Народного Секретаріату України про необхідність створення єдиного фронту оборони ЦВК Рад Таврійської губернії одержав уже після з'їзду — 11 березня¹³. У той же день він повідомив, що на конференцію в Катеринославі прибудуть А. Слуцький (який 11 березня приїхав до Сімферополя) і В. Гоголошвілі — член ЦВК, губернський комісар у справах юстиції¹⁴. Але замість лівого есера В. Гоголошвілі у Катеринославі виїхав більшовик Хацко¹⁵, один з організаторів і керівників збройних сил Тавриди.

Однак проголошення Радянської республіки на території Криму затримувалося, оскільки керівники найвпливовішої в краї Севастопольської більшовицької організації не бачили необхідності в цьому¹⁶. А. Слуцький, якому ЦК партії, В. І. Ленін доручили організувати і счолити уряд Радянської Республіки Тавриди, не одразу виконав поставлене перед ним завдання. За даними біографічної хроніки життя та діяльності В. І. Леніна, в ці дні вождь партії мав бесіду з Головним комісаром Чорноморського флоту лівим есером В. Б. Спіро про організацію єдиного фронту оборони на Півдні, обіцяв асигнувати для

⁹ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, т. II, стор. 22—23.

¹⁰ Большевистские организации Украины., стор. 61—63.

¹¹ Там же, стор. 61.

¹² Кримський обласний державний архів, ф. р-2238, оп. 1, спр. 8, арк. 40.

¹³ Там же, арк. 17—19.

¹⁴ Там же, арк. 27.

¹⁵ Н. С. Руденко. Советская Республика Тавриды.— Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, № 250, М., 1967, стор. 77.

¹⁶ Большевистские организации Украины., стор. 688.

цієї мети 70 млн. крб., вручив йому листа до більшовиків Криму, в якому роз'яснював, що мир на Півночі не виключає необхідності оборони Півдня¹⁷.

Але есєро-меншовицьке керівництво Центрофлоту на чолі з В. Б. Спіро виступало проти подання допомоги Радянській Україні і не виконувало настанови Раднаркому¹⁸. Від участі в єдиному фронті сборони ухилялись і окремі впливові керівники Донецько-Криворізької республіки. Тому 14 березня 1918 р. В. І. Ленін надіслав у Харків надзвичайному комісару на Півдні Г. К. Орджонікідзе листа, в якому вказував: «Дуже прошу Вас звернути серйозну увагу на Крим і Донецький басейн у розумінні створення єдиного бойового фронту проти навали з Заходу. Переконайте кримських товаришів, що хід речей нав'язує їм оборону і вони повинні оборонятись незалежно від ратифікації мирного договору. Дайте їм зрозуміти, що становище Півночі істотно відрізняється від становища Півдня і, зважаючи на війну, фактичну війну німців з Україною, допомога Криму, який (Крим) німці можуть мимохідь жерти, є не тільки актом сусідського обов'язку, а й вимогою самооборони та самозбереження. Можливо, що Слуцький, не зрозумівши всієї складності виниклої ситуації, гне яку-небудь спрощену лінію — тоді його треба осадити рішуче, пославшись на мене. Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання... Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що, хоч би як вони ухитрилися виділяти з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть. Зважаючи на це, цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони. Межлаук був у Пітері, і він погодився визнати Донецький басейн автономною частиною України; Артем також згодний з цим; через те впертість кількох товаришів з Донецького басейну скидається на нічим не пояснимий і шкідливий каприз, зовсім неприпустимий у нашому партійному середовищі. Втлумачте все це, тов. Серго, кримсько-донецьким товаришам і добийтеся створення єдиного фронту оборони»¹⁹.

15 березня на засіданні ЦК РКП(б), яке проходило під керівництвом В. І. Леніна, було обговорено питання про створення єдиного фронту оборони на Півдні. ЦК РКП(б) ухвалив розглядати Донецький басейн як частину України і зобов'язав усіх членів партії «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони». Було також вирішено відкласти проголошення незалежної від РСФРР Радянської Республіки Тавриди²⁰. Членам ЦВК Тавриди більшовикам С. Новосельському і А. Коляденко, які в цей час прибули до Москви за асигнуваннями, роз'яснили, що вищі органи Кримської республіки повинні підпорядковуватися уряду Радянської Росії²¹.

Вказівки В. І. Леніна, рішення ЦК РКП(б) допомогли більшовикам півдня країни зрозуміти необхідність координації дій перед лицем наростаючої загрози з боку імперіалістичних хижаків. Уже 16 бе-

¹⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 5, М., 1974, стор. 316.

¹⁸ ЦДАВМФ, ф. р-183, оп. 1, спр. 27, арк. 401; В. А. Антонов-Овсеенко. Назв. праця, т. II, стор. 124.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 50, стор. 49—50.

²⁰ Большевицские организации Украины..., стор. 66.

²¹ Там же, стор. 687—688.

резня Раднарком Донецько-Криворізької республіки опублікував декрет про схвалення всіх пропозицій ЦВК Рад України, спрямованих на створення єдиного бойового фронту радянських республік на Півдні²².

Конференція делегатів п'яти радянських республік — Української, Донецько-Криворізької, Одеської, Кримської і Донської, яка мала відбутися 15 березня в Катеринославі, була перенесена на наступний день, оскільки не прибули делегати від усіх республік, про що свідчить телеграма Народного Секретаріату В. О. Антонову-Овсієнку в Харків з проханням надіслати звітні представників у Катеринослав для участі в конференції, що відкривається 16 березня²³. В. О. Антонов-Овсієнко в цей час перебував на фронті в районі Конотопа і не взяв участі у конференції. Можливо, саме тому він згодом писав, що вона взагалі не відбулася²⁴. Єдиний документ, який свідчив про її проведення і питання, що там обговорювалися, — це доповідь керівника кримської делегації А. Слущького на засіданні ЦВК Рад Тавриди після повернення з Катеринослава. В протоколі засідання записано: «Першим виступає доповідач про з'їзд п'яти республік А. Слущький, який вказує, що з'їхалися представники не п'яти республік, а тільки трьох і що на цій конференції були розвинуті дві точки зору щодо війни України з німецьким імперіалізмом. Одна точка зору, що всім республікам слід відкрито і офіційно стати на боротьбу проти нападаючих, інша точка зору, що ті республіки, які входять у межі кордонів України (за договором Винниченка з Німеччиною), повинні воювати відкрито, а ті, які не входять, тобто повинні бути нейтральними, будуть по можливості допомагати всіма засобами в цій війні, щоб не порушувати мирного договору Російської Федеративної Радянської Республіки з центральними державами. Конференція стала на другу точку зору»²⁵.

З трьох радянських республік, представлених на конференції в Катеринославі, точно можна назвати дві: Українську і Кримську. Очевидно, на конференцію прибули також делегати Донецько-Криворізької республіки, Раднарком якої схвалив усі пропозиції ЦВК Рад України про воєнну єдність. Ф. А. Сергеев (Артем) у виступі на II Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся у Катеринославі 17—18 березня 1918 р., закликав до створення єдиного фронту оборони і повідомив про свою негайну поїздку в Ростов-на-Дону з метою залучення до цієї справи і Донської області. Оскільки Донецько-Криворізька республіка включалася до складу Радянської України на правах автономної республіки, II Всеукраїнський з'їзд Рад у резолюції «Про державний устрій» оголосив Україну «Федеративною Радянською Республікою»²⁶.

18 березня було скликано екстрене засідання ЦВК Рад Таврійської губернії у зв'язку з одержанням вказівок В. І. Леніна про утворення республіки Тавриди та включення її до єдиного фронту оборони. 19 березня ЦВК Тавриди опублікував декрет про утворення республіки на території Криму і трьох повітів північної Таврії — Дніпровського, Мелітопольського та Бердянського²⁷. Через два дні надійшла директива Раднаркому РСФРР: проголосити республіку тільки в межах Криму, Чорноморський флот оголосити приналежністю Радянської Респуб-

²² «Известия Юга» (орган Харківської Ради і обласного комітету Рад Донецько-Криворізького басейну), 16 березня 1918 р.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 43.

²⁴ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, т. II, стор. 78.

²⁵ Большевистские организации Украинны., стор. 687.

²⁶ Там же, стор. 70—71.

²⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов, т. I, Симферополь, 1957, стор. 225.

ліки Тавриди, всі інші установи і організації, що працюють на її території, також підлягають ЦВК, який несе відповідальність перед урядом Радянської Росії. Новій республіці Раднарком РСФРР надав кредит у сумі 20 млн. крб.²⁸ Виконуючи цю директиву, ЦВК Рад Тавриди 21 березня прийняв новий декрет про утворення республіки лише на території Криму²⁹. Проте, як і раніше, ЦВК здійснював керівництво і північними повітами Таврії, а 11 квітня вони були офіційно включені до складу республіки³⁰.

У цей же час було проголошено утворення Донської республіки. На засіданні обласного військово-революційного комітету в Ростові-на-Дону 24 березня обрано Раднарком, який звернувся з відозвою до всіх трудящих Донської республіки. У ній повідомлялося, що Раднарком встановить зв'язки з усіма республіками Півдня — Українською, Донецько-Криворізькою, Таврійською, Кубанською, Терською, а також м. Царициним «для погодження дій у боротьбі за Радянську владу проти німецької, української та російської буржуазії»³¹. Надзвичайний революційний штаб Донської республіки виступив ініціатором скликання у Ростові 26 березня з'їзду представників військових відділів губернських Рад Півдня для вирішення питання про організацію спільної оборони. Зокрема, ЦВК Тавриди одержав телеграму з пропозицією відрядити на цей з'їзд двох представників³². У свою чергу, Раднарком Тавриди надіслав вітальну телеграму новоутвореній Донській республіці, закликаючи до зміцнення Радянської влади та єдності дій у боротьбі проти австро-німецьких імперіалістів³³.

Ще до утворення цих республік В. І. Ленін, ЦК РКП(б) та Раднарком вжили практичних заходів для організації єдиного фронту оборони на Півдні та подання йому всебічної допомоги. Так, у першій половині березня під Конотоп було направлено червоногвардійські загони під командуванням Р. Ф. Сіверса, що брали участь у розгромі каледінсько-корніловської контрреволюції на Дону і Кубані. З Петрограда терміново прибули загони червоногвардійців і моряків чисельністю щонайменше 2 тис. чол.³⁴

В інших містах Радянської Росії також формувались загони добровольців для відправки на Україну. У ці дні з Воронежа, зокрема, повідомляли, що там посилено створюються загони добровольців, і командуючий Південною армією Петров щодня відправляє 6—8 ешелонів на Харків, Полтаву, Ворожбу³⁵. На Україну прибули 1-ша кінно-артилерійська батарея Орловського гарнізону, революційний загін м. Рославля, Московський інженерний загін та інші частини³⁶. У розпорядженні В. О. Антонова-Овсієнка перебували дві ескадрильї Московського авіазагону. 29 березня вони бомбардували війська противника, розташовані на ст. Кременчук, а в першій декаді квітня діяли в районі Олександрівськ—Мелітополь³⁷. Як зазначалося у звіті штабу В. О. Антонова-Овсієнка, головними постачальниками зброї і боєприпасів для радянських військ у цей час були Москва і Петроград. Лише з 1 берез-

²⁸ Большевистские организации Украины..., стор. 687.

²⁹ Там же, стор. 690.

³⁰ Кримський обласний державний архів, ф. р-2240, оп. 1, спр. 8, арк. 23.

³¹ «Известия Юга», 26 березня 1918 р.

³² Кримський обласний державний архів, ф. р-2238, оп. 1, спр. 25, арк. 10.

³³ Там же, спр. 21, арк. 40.

³⁴ Історія Української РСР, т. 5, К., 1977, стор. 284.

³⁵ «Известия Юга», 31 березня 1918 р.

³⁶ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 21, арк. 22; спр. 65, арк. 44.

³⁷ Там же, спр. 15, арк. 1—2.

ня до 15 квітня у розпорядження Главковерха радянських військ півдня Росії надійшло 153,5 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 90 бомбометів, 60 мінометів, 18 тис. ручних гранат, понад 7 млн. патронів та багато іншого військового спорядження³⁸. Це дало змогу відділу артилерії штабу Главковерха сформувати 16 батарей, у тому числі 5 важких. Серед них — 1-ша Петроградська, Тамбовська кінно-артилерійська, 4-та Сибірська, чотири київські, дві харківські, дві тихорецькі, Олександрівська, Шахтна гаубична, Орловський кінний легкий взвод³⁹. 20 березня в Крим і Донську область було відправлено ще 25 тис. гвинтівок⁴⁰.

Згідно з вказівками В. І. Леніна про створення єдиного фронту оборони повсюдно на півдні країни формувалися і виїжджали на фронт революційні загони. За розпорядженням В. О. Антонова-Овсієнка з Донецько-Криворізької республіки в район Гребінка—Черкаси було передислоковано Харківський пролетарський загін і бронепоезд катеринославських червоногвардійців під командуванням Л. Н. Мокієвської-Зубок, під Конотоп — два бронепоезди і червоногвардійські загони з Луганська та Харкова під командуванням К. Є. Ворошилова, О. Я. Пархоменка, М. О. Руднева⁴¹. Сформовані в Харкові 1-й пролетарський полк, комуністична рота і два кавалерійські ескадрони, а також загін донецьких червоногвардійців з Костянтинівки взяли участь у боях під Кременчуком і Полтавою⁴². За наказом В. О. Антонова-Овсієнка загін люботинських залізничників на озброєному ними самими бронепоезді обороняв ст. Бахмач. Його командир 11 березня телеграфував, що загін прибув у Бахмач і почав громити німців і білогвардійців по дорозі на Київ і Гомель. У телеграмі також повідомлялося про велику кількість убитих і полонених німців та гайдамаків⁴³. Загони під командуванням заступника наркома у військових справах Донецько-Криворізької республіки М. О. Руднева розгорнули наступ з Богодухова та Охтирки у напрямку на Опішню, з Лебедина — на Гадяч, з Липової Долини і шосе Суми—Гадяч — на Ромни⁴⁴. Контрудари радянських військ на Чернігівщині і Полтавщині були дуже несподіваними для ворога і майже на місяць затримали просування кайзерівської армії в цих районах.

До участі у збройній боротьбі проти австро-німецьких загарбників В. О. Антонов-Овсієнко прагнув залучити і Донську республіку. 16 березня 1918 р. він закликав Донський військово-революційний комітет надіслати військові загони для відсічі інтервентам, які намагалися повалити Радянську владу на Україні і Дону. Для взаємодії з урядом Донської республіки у Ростов виїхав представник штабу Верховного Головнокомандуючого радянських республік Півдня більшовик С. С. Бакинський. Згодом з Ростова в Катеринослав прибув Донський загін, оснащений артилерійською батареєю, а пізніше — ще кілька загонів⁴⁵. Як зазначав В. О. Антонов-Овсієнко, Раднарком Донської

³⁸ Там же, спр. 21, арк. 61—62.

³⁹ Там же, арк. 67.

⁴⁰ Там же, арк. 61.

⁴¹ Українська РСР в період громадянської війни, т. I, стор. 290—291.

⁴² Партакхів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 627, арк. 1—2; спр. 638, арк. 29; спр. 815, арк. 1—2; В. Р. Моргунов. Коммунистическая рота. — Сквозь грозы и бури. Воспоминания, Харьков, 1969, стор. 66—67.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1822, оп. 1, спр. 1, арк. 97.

⁴⁴ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 59, арк. 166.

⁴⁵ В. А. Антонов-Овсієнко. Назв. праця, т. II, стор. 62, 91—92, 115; ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 7, арк. 31, 33—34.

республіки не міг подати значної допомоги Радянській Україні в зв'язку з контрреволюційними виступами на Дону ⁴⁶.

У боротьбі проти австро-німецьких загарбників велика роль відводилася Криму, зокрема Чорноморському флоту. Виконуючи вказівки В. І. Леніна про залучення його до оборони півдня країни, В. О. Антонов-Овсієнко у радіограмі, відправленій у Севастополь 16 березня 1918 р., наказав надіслати ескадру в район Очаків—Миколаїв для взаємодії з радянськими військами та затримки наступу ворога вздовж узбережжя. Із закликом подати допомогу до моряків Чорноморського флоту звернулось і командування 1-ї революційної армії, яка захищала південь України. В той же день учасники об'єднаного засідання Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів, Центрфлоту, обласного військово-революційного штабу і штабу Червоної Армії звернулися до всіх суднових та берегових комітетів, до всіх матросів і робітників із закликом бути готовими виконати бойові завдання ⁴⁷. У Севастополі, Феодосії та інших містах Криму приводилися в бойову готовність кораблі Чорноморського флоту, формувалися загони моряків і червоногвардійців, переформовувалися червоногвардійські загони, які щойно прибули з Одеси до Криму. З Феодосії на Олександрівськ вирушив зведений загін під командуванням І. Ф. Федька, в районі Перекопа концентрувалися добре озброєні загони моряків і червоногвардійців ⁴⁸.

У ці дні становище на південній ділянці фронту катастрофічно погіршилося. Захопивши 14 березня Одесу, австро-німецькі війська продовжували наступ і 17 березня оволоділи Миколаєвом, 19-го — вступили в Херсон, переправилися через Дніпро і зайняли м. Олешки Таврійської губернії ⁴⁹. Командування Південною групою радянських військ запропонувало Севастопольському військово-революційному штабу виділити загони для прикриття залізниці Олександрівськ—Мелітополь—Джанкой ⁵⁰. Але несподівано ворога було затримано майже на три тижні на нижній течії Дніпра. Деякі історики пов'язують стабілізацію фронту в цьому районі з повстаннями робітників та колишніх фронтовиків, що відбулися в Херсоні і Миколаєві 20—22 березня 1918 р. ⁵¹ Однак, на нашу думку, головну роль у затримці наступу окупантів відіграла збройна допомога, подана з Криму згідно з настановами В. І. Леніна.

18 березня В. О. Антонова-Овсієнка терміново викликали до Москви, а вже 19-го він доповідав на засіданні Вищої Військової Ради про тяжке становище на фронті і просив допомоги для затримання ворога на підступах до Харкова і Катеринослава ⁵². Для цього було вирішено негайно використати збройні сили Радянської Республіки Тавриди і Чорноморський флот. 19 березня перекопське угруповання радянських загонів розпочало наступ на Олешки і наприкінці наступного дня несподіваним ударом вибило німецьких окупантів з Херсона.

У цей час до Херсона підійшло підкріплення: на загороджувачі

⁴⁶ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, т. II, стор. 196—197, 233.

⁴⁷ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине. Сборник документов, К., 1963, стор. 106—107.

⁴⁸ «Известия Юга», 16 березня 1918 р.; «Известия Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов», 27 березня 1918 р.

⁴⁹ «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 23 березня 1918 р.

⁵⁰ В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, т. II, стор. 149.

⁵¹ Українська РСР в період громадянської війни, т. I, стор. 287—289; Історія Української РСР, т. 5, стор. 288—290.

⁵² В. А. Антонов-Овсеєнко. Назв. праця, т. II, стор. 91—93.

«Ксенія» та інших кораблях з Севастополя прибули моряки під командуванням О. В. Мокроусова та одеські червоногвардійці на чолі з М. І. Чижиковим; з Дніпровського повіту Тавриди — червоногвардійські загони м. Олешки, сіл Маячки, Чалбаси та ін.⁵³ Одночасно на станцію Снігірівка з Олександрівська прибув на бронепоезді Феодосійський Чорноморський загін І. Ф. Федька. Вже 21—22 березня з Херсона, Снігірівки та з півночі, від ст. Долинської, радянські війська почали бої в напрямку на Миколаїв, оточили його, визволили передмістя — станцію Водопій. 22 березня в Миколаєві вибухнуло повстання робітників і при їх підтримці радянські війська у цей день очистили місто від німецько-петлюрівських банд⁵⁴. 22 березня з Миколаєва передано радіограму: «Всім суднам, що перебувають у морі. Миколаїв очищено від німців. Просимо негайно допомогти»⁵⁵.

Щоб закріпити цю перемогу, 23 березня Главковерх В. О. Антонов-Овсієнко по радіо з Катеринослава дав розпорядження Севастопольському революційному штабу і Центрофлоту негайно направити в Миколаїв кілька міноносців і гідролітаків⁵⁶. За деякими даними, з Севастополя прибув крейсер, який обстріляв війська інтервентів та білогвардійців і змусив їх відступити⁵⁷. Діставши підкріплення з Одеси, інтервенти після запеклих боїв 25 березня знову захопили Миколаїв і почали наступ на Херсон.

Наркомат у морських справах РСФРР у доповідній записці Вищій Військовій Раді від 30 березня з'ясовував можливість використання основних сил Чорноморського флоту для нападу з моря на Очаків, Одесу і Миколаїв. 4 квітня Вища Військова Рада прийняла рішення, що Чорноморський флот, як і всі інші види збройних сил Росії, повинен обов'язково додержуватися положень Брестського мирного договору⁵⁸. Проте окремі його кораблі наприкінці березня і в квітні 1918 р. залучалися до бойових дій у районі Херсона і Бердянська⁵⁹.

25 березня на Херсон наступала двадцятитисячна армія інтервентів під командуванням генерала фон Меца. Але завдяки підкріпленням, які надходили з Криму, радянським військам удалось організувати оборону міста і всієї нижньої течії Дніпра. Однак 5 квітня після запеклих боїв частини Червоної Армії змушені були залишити Херсон і закріпитися на лівому березі Дніпра.

До середини квітня війська Радянської Республіки Тавриди стримували натиск переважаючих сил ворога, який рвався до Перекопу. Одночасно загони І. Ф. Федька і О. В. Мокроусова після відходу з Миколаєва обороняли підступи до м. Олександрівська (нині — м. Запоріжжя). Наприкінці березня кайзерівські війська захопили Полтаву,

⁵³ Українська РСР в період громадянської війни, т. І, стор. 287; Л. И. Ремпель. Красная гвардия в Крыму. 1917—1918 гг., Симферополь, 1931, стор. 122; С. И. Ракша. Днепровцы, М., 1959, стор. 6, 8—9.

⁵⁴ Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. І, кн. І, К., 1967, стор. 77—78.

⁵⁵ «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 24 березня 1918 р.

⁵⁶ Гражданская война на Украине. Сборник документов, т. І, кн. І, стор. 70.

⁵⁷ Там же, стор. 77. У німецьких нотах від 15 квітня і 3 травня 1918 р. до уряду РСФРР також говорилося про напад кораблів Чорноморського флоту на війська інтервентів у Херсоні та Миколаєві (ЦДАВМФ, ф. р-397, оп. І, спр. 4, арк. 68; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов, т. І, М., 1968, стор. 519).

⁵⁸ Гражданская война на Украине. Сборник документов, т. І, кн. І, стор. 93—94.

⁵⁹ ЦДАВМФ, ф. р-183, оп. І, спр. 17, арк. 27; Гражданская война на Украине. Сборник документов, т. І, кн. І, стор. 118; В. А. Антонов-Овсеенко. Назв. праця, т. ІІ, стор. 261.

Карлівку і загрожували Донбасу. Для затримки їх наступу на цьому напрямі Главковерх В. О. Антонов-Овсієнко не мав резервів і тому 26 березня телеграфував Раднаркому Тавріди і Севастопольському штабу про тяжке становище і просив у них допомоги⁶⁰. Негайно з Феодосії на ст. Лозову було передислоковано колишню Одеську армію під командуванням П. С. Лазарева, останній був призначений командуючим Львівською групою 3-ї армії.

5 квітня передові загони Лозівської групи визволили Карлівку і розвинули успішний наступ на Полтаву. Німці безладно відступали. Однак після залишення Харкова радянськими військами (8 квітня) 3-тя армія почала відходити в Донбас⁶¹. На захист Донбасу прибули також численні загони з Радянської Республіки Тавріди: 1-й Сімферопольський, Ялтинський, Севастопольський, 1-й Чорноморський (О. В. Мокроусова), Чорноморський партизанський (Майорова) та ін.⁶² Всі ці загони вже не повернулися до Криму, бо в середині квітня розпочалися бої на Перекопі, а 18 квітня двадцятитисячне німецьке військо вторглося в Крим.

21 квітня В. О. Антонова-Овсієнка знову викликали до Москви і через день на засіданні Вищої Військової Ради РСФРР він доповідав про хід бойових дій на фронті. Вища Військова Рада схвалила план проведення нових контрударів радянських військ, які мали велике значення для полегшення переговорів представників РСФРР з буржуазно-націоналістичною Центральною радою про кордони⁶³. В. О. Антонова-Овсієнка прийняв В. І. Ленін. Володимир Ілліч цікавився становищем на фронті, героїчними діями загонів Червоної Армії, зокрема одеського червоногвардійського батальйону ім. Леніна, більшість бійців якого загинули смертю хоробрих, прикриваючи відступ 3-ї армії⁶⁴.

Героїчна оборона Донецького басейну і Криму тривала до кінця квітня 1918 р., після чого радянські війська чисельністю близько 110 тис. чол. організовано відійшли на Дон, Північний Кавказ, Царицин і там разом з місцевими робітниками та селянами продовжували боротьбу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Створений за ініціативою і під керівництвом В. І. Леніна єдиний фронт оборони півдня країни в цілому виконав поставлені перед ним завдання. Якщо протягом перших двох тижнів наступу інтервентам удалося захопити Західну і Правобережну Україну з Києвом, то після координації зусиль радянських республік збройний опір окупантам значно посилювався. У березні радянські війська завдали контрударів на Чернігівщині, Полтавщині, в районі Олешки—Херсон—Миколаїв і на місяць-півтора затримали просування ворога в Донецький басейн і Крим. Уповільнення наступу кайзерівських військ дало змогу вивезти з України і Криму в Радянську Росію багато ешелонів з військовим спорядженням, металом, вугіллям, продовольством. Так, лише з Радянської Тавріди до Петрограда, Москви та багатьох інших міст і губерній РСФРР в березні—квітні 1918 р., згідно з офіційним зведенням, було відправлено 4200 вагонів з хлібом⁶⁵. Ленінський план евакуації матеріальних цінностей з України і Криму, накреслений в листі вождя

⁶⁰ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине. Сборник документов, стор. 112; В. А. Антонов-Овсеенко. Назв. праця, т. II, стор. 124.

⁶¹ В. А. Антонов-Овсеенко. Назв. праця, т. II, стор. 124, 133—135, 174, 180.

⁶² ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 7, арк. 31—32, 35—36, 72, 88, 91—92, 94, 98.

⁶³ В. А. Антонов-Овсеенко. Назв. праця, т. II, стор. 245, 250.

⁶⁴ Там же, стор. 250.

⁶⁵ Кримський обласний державний архів, ф. р-1900, оп. 1, спр. 6, арк. 20, 24, 31, 33; спр. 7, арк. 11, 16, 21, 24; ф. р-2240, оп. 1, спр. 22, арк. 1—6.

від 14 березня до Г. К. Орджонікідзе, був втілений у життя. Це полегшило економічне становище Радянської Росії, посилило її обороноздатність, прискорило визволення України.

Сильний збройний опір радянських військ на півдні країни змусив австро-німецьких імперіалістів 29 березня звернутися з пропозицією до Радянського уряду розпочати переговори з Центральною радою про кордони.

Єдиний фронт оборони на півдні країни, що діяв у березні — квітні 1918 р., відіграв важливу роль для захисту завоювань Великого Жовтня від інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Досвід його організації був використаний В. І. Леніним, Комуністичною партією і в наступний період громадянської війни.

П. И. Гарчев, Л. П. Кононенко

**В. И. ЛЕНИН — ОРГАНИЗАТОР ЕДИНОГО ФРОНТА ОБОРОНЫ
НА ЮГЕ СТРАНЫ В МАРТЕ — АПРЕЛЕ 1918 г.**

Резюме

На основе архивных и опубликованных материалов в статье освещена роль В. И. Ленина в создании единого фронта обороны на юге страны в марте — апреле 1918 г., анализируются вопросы о военной помощи Украинской Советской Республике со стороны РСФСР, значении единого фронта обороны на Юге для защиты завоеваний Великого Октября.

До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

ПРОГРЕСИВНІ ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ У БОРОТЬБИ ЗА ЄДИНИЙ АНТИФАШИСТСЬКИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ

В історії боротьби західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Радянською Україною значну роль відіграла діяльність прогресивних представників культури Західної України і Польщі за створення єдиного антифашистського народного фронту проти загрози фашизму і війни.

Санаційний уряд буржуазно-поміщицької Польщі, прагнучи обмежити духовний розвиток народу, перешкоджав поширенню передових ідей, стримував розвиток прогресивної культури, заповнюючи її буржуазною ідеологією, безідейщиною, закордонним декадентством, мілітаризмом. Особливо в тяжкому стані перебувала культура національних меншостей — українського, білоруського, литовського населення, які не мали можливості вчитися рідною мовою і розвивати свою національну культуру. Урядові власті вживали усіх заходів, щоб повністю полонізувати західноукраїнське населення, ліквідувати українську мову, заклади культури і науки.

Після фашистського перевороту (1926 р.) почалася ліквідація українських і білоруських шкіл, культосвітніх установ. Шкільна реформа 1932 р. ще більше посилила дискримінаційну політику щодо трудящих мас і прогресивної інтелігенції на Західній Україні і в Польщі. Зменшувались асигнування, в науку і школу вносився дух фашистської ідеології. Класовим інтересам буржуазії і поміщиків вірно служила реакційна частина представників польської культури.

В умовах посиленого наступу капіталу, загострення терору в буржуазно-поміщицькій Польщі найбільш прогресивні представники польської та західноукраїнської культури шукали спільних шляхів до об'єднання своїх сил у боротьбі проти фашистської диктатури.

Яскравим виявом дружби і взаємопідтримки прогресивними письменниками Польщі революційних прагнень західноукраїнських представників культури була їх участь у боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною. Так, № 16 журналу «Miesicznik Literacki», який був присвячений журналу «Вікна» (орган революційних пролетарських письменників України) писав, що «...цей номер присвячуємо на-

шій братній організації, українським пролетарським письменникам. Працюючи в найважчих умовах, борючись з подвійним гнітом, вони всю свою творчість віддають на службу цій боротьбі. Вітаючи українських пролетарських письменників на сторінках «Літературного місячника», уявляємо собі, що це є не тільки тимчасовий акт прояву взаємної ввічливості, а обостороння заповідь постійної і спільної діяльності, спільної боротьби за спільні цілі»¹.

Важливим фронтом антифашистської боротьби були спільні виступи польських і західноукраїнських пролетарських письменників проти фашистського розгулу судочинства. Ними був спільно підписаний «Відкритий лист» до буржуазного уряду у справі знущання над політичними в'язнями у Луцькій тюрмі в 1931 р., у якому вони зазначали, що «наш лист не є протестом, а актом обвинувачення в справі, в якій присуд винесе пролетаріат, що бореться за своє визволення»².

Польські і західноукраїнські революційні письменники В. Броневський, А. Важик, П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан, О. Гаврилюк та інші виступили з протестом проти запровадження польським буржуазним урядом 17 серпня 1931 р. тюремного статуту, який посилював утиски політв'язнів і обмежував їх права. «Протестуючи проти варварського терору в тюрмах, — писали вони, — ми закликаємо всіх чесних людей, які не солідаризуються з методами тюремних катів, приєднатися до нашого протесту»³. Реакція жорстоко розправилась з авторами цього документу (багатьох з них було заарештовано, інші зазнали переслідування).

Представники прогресивної культури, підтримуючи антивоєнні виступи трудящих Польщі, Західної України і Західної Білорусії, висловлювали у своїх книгах, у пресі рішучий протест проти спроб міжнародної і польської реакції втягнути людство у вир нової війни. На сторінках своїх творів вони розповідали про тяжке життя польських, українських, білоруських, литовських трудящих, виступали проти антинародного режиму, фашизму і військової небезпеки, проти намірів імперіалістів організувати військовий напад на Радянський Союз.

Кращі представники польської та української культури в Польщі і Західній Україні підтримали тактику єдиного антифашистського фронту, яку вміло застосовували комуністичні партії Польщі і Західної України. Пролетарські письменники Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор, О. Гаврилюк та інші залучали прогресивну інтелігенцію до революційної боротьби, популяризували успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, виступали проти фашизму і загрози війни.

5 червня 1932 р., наприклад, прогресивна частина інтелігенції Львова провела збори представників літератури, науки, театрального, музичного і образотворчого мистецтва, трудової української, польської та єврейської інтелігенції міста⁴. Вони обговорили питання про участь представників культури в боротьбі проти фашизму і війни, підтримали ініціативу відомих письменників Ромена Роллана, Анрі Барбюса, Бернарда Шоу, Максима Горького про організацію Міжнародного антивоєнного конгресу і прийняли їх заклик взяти якнайактивнішу участь у розвитку масової кампанії проти фашизму і війни. Учасники зборів звернулися до робітників, селян та прогресивної інтелігенції з закликом: «Боріться проти нової світової різни! Не допустіть до нападу

¹ „Miesicznik Literacki”, 1931, № 16, стор. 10.

² «Сила», 1931, 1—11, стор. 10.

³ «Література мировой революции», 1932, № 1, стор. 120.

⁴ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збірка архівних документів, Львів, 1959, стор. 62.

на СРСР! Стійте муром при Радянським Союзі! Солідаризуйтеся з противоєнним конгресом! Вибирайте противоєнні комітети! Вибирайте делегації! Бороніть Радянський Союз!»⁵ Збори обрали противоєнний комітет в Західній Україні, а також делегацію на Міжнародний анти-воєнний конгрес*.

Широким фронтом створювалися на Західній Україні антифашистські комітети серед службовців, працівників науки і культури, учнівської молоді. Важливе значення у зміцненні і розвитку цього руху мала популяризація серед західноукраїнських трудящих пролетарськими письменниками В. Бобинським, Я. Галаном, П. Козланюком, К. Пелехатим, С. Тудором, А. Крушельницьким на сторінках комуністичних антифашистських видань радянської літератури. Твори радянських письменників, виступи партійних і державних діячів допомагали виховувати трудящих Західної України в дусі пролетарського інтернаціоналізму, класової солідарності і революційної непримиренності з експлуататорами, з їх фашистськими ставленнями. Пропаганда і популяризація радянської літератури в Західній Україні зазнавали постійних переслідувань, а в 30-і роки — повністю були заборонені.

Значну роботу по пропаганді радянської літератури проводив до свого закриття у 1932 р. журнал пролетарських письменників «Вікна», у якому активно працювали такі письменники-антифашисти, як С. Тудор, П. Козланюк, Я. Галан та ін. На сторінках газет «Сила», «Наше слово» та інших поряд з пропагандою радянської літератури друкувалися окремі твори В. І. Леніна, було введено рубрику «На Радянській Україні», «Вісті з радянських республік»⁶ тощо.

Популяризацією радянської літератури займався прогресивний журнал «Нові шляхи». Діяльність цих антифашистських видань жорстоко переслідувалася, тиражі часто конфісковувалися. Вбачаючи в газетах «Сельроб», «Сила», «Наша земля», журналі «Вікна» могутню зброю КПЗУ і прогресивної інтелігенції проти фашизму та війни, польський фашистський уряд у 1932 р. заклав їх, а більшість видавців, редакторів і дописувачів заарештовував і переслідував. Проте ні терор, ні репресії не припиняли діяльності прогресивної інтелігенції. На всі урядові акції вони відповідали створенням нових газет, друкуванням і розповсюдженням підпільних видань, виступали проти фашистських наклепів на СРСР, проти німецького фашизму і українського буржуазного націоналізму. З участю пролетарського письменника О. Гаврилюка, наприклад, у Львові почав виходити прогресивний журнал «Знання», який вважав своїм основним завданням сприяти КПЗУ в комуністичному вихованні молоді, викритті антирадянської політики польського уряду та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів⁷. У Коломиї почав виходити журнал «Зеркало», який також стояв на позиціях антифашистського фронту.

Велику роботу провадила підпільна преса КПЗУ («Наша правда», «До наступу», «Walka mas», «Червона Волинь» та ін.). Вона вела широку революційну роботу серед найширших мас трудящих за згуртування їх в антифашистському народному фронті. Підпільна преса КПЗУ визначала політичну антифашистську спрямованість інших прогресивних видань, організовуючи кращі сили польської і української

⁵ Там же, стор. 63.

⁶ Ідеться про Міжнародний антивоєнний конгрес, який відбувся у серпні 1932 р. в Амстердамі.

⁷ Йосип Цьох. Слово буремних років, Львів, 1961, стор. 161.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 1575, арк. 7—8.

культури в буржуазно-поміщицькій Польщі на боротьбу проти фашизму і війни, на захист СРСР, за возз'єднання Західної України з УРСР.

Прагнення робітничого класу, прогресивних верств суспільства до інтернаціонального згуртування у боротьбі проти фашизму яскраво виявилось в ході рішучих виступів трудящих проти наступу капіталістів та їх уряду в 1934 р. на їх політичні права і життєвий рівень, проти фашизації країни. Під керівництвом комуністів вони виступали проти злочинної змови пілсудчиків з Гітлером, за дружбу і союз з Радянським Союзом, проти воєнних приготувань, на захист СРСР. Прагнучи до створення єдиного фронту проти наступу фашизму, комуністи не раз зверталися до керівників соціал-угодовських партій ППС, УСДП, УСРП, Бунду, Поалей-Ціону, закликаючи їх до об'єднання своїх дій проти кривавого фашизму. Проте ці звернення залишалися без уваги. В листівці, випущеній у 1935 р. ЦК КПЗУ, вказувалося, що єдиний пролетарський фронт на Західній Україні створювався проти волі правих вожаків ППС, УСДП, УСРП і Бунду, які встановили спільний блок з буржуазією і разом з нею брали активну участь в антирадянській кампанії⁸.

По всій країні пройшли численні страйки протесту проти наступу уряду на політичні права і життєвий рівень трудящих. Страйкували робітники Львова і Дрогобича, Борислава і Самбора, Луцька і Ровно, Володимира-Волинського і Сарн, багатьох інших міст і сіл у Західній Україні. В ті дні орган ЦК КПЗУ журнал «Наша правда» писав: «В огні і муках наших щоденних боїв з капіталом, з національним утиском, з небезпекою імперіалістичної війни, з диким інтервенціоністичним, антирадянським цькуванням народжується і виростає антифашистський, антиокупаційний і антивоєнний Народний фронт, спільний фронт мільйонів визискуваних і поневолених працюючих мас всіх національностей Західної України і цілої Польщі під гегемонією революційного пролетаріату. Комуністи Західної України зроблять справою власної честі і гордості дальшу посилену боротьбу за повалення нечужої окупації, за вигнання з нашої рідної землі польських панів, колонізаторів, пацифікаторів і жандармів разом з їх лакеями, паліями війни і скаженими псами антирадянської інтервенції»⁹.

Рух за створення єдиного Народного фронту набрав на Західній Україні, як і по всій Польщі, широкого розмаху, захоплюючи всі верстви населення: робітників, трудове селянство, прогресивну інтелігенцію. Комуністичній партії доводилося боротися проти буржуазії та її прислужників з табору української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Так, намагаючись зірвати боротьбу КПЗУ за створення єдиного фронту, ватажки націоналістичних партій восени 1934 р. вирішили провести всеукраїнський національний конгрес і конгрес українців, які мали відбутися під антикомуністичними, антирадянськими лозунгами.

КПЗУ розгорнула кампанію за скликання робітничо-селянського конгресу, зазначаючи, що він є важливим кроком до створення єдиного фронту антифашистської і національно-визвольної боротьби. Ідея скликання конгресу знайшла підтримку серед найширших мас трудящих, прогресивних громадських організацій. В містах створювалися ініціативні комітети по скликанню конгресу, проходили збори, збиралися кошти на його проведення.

⁸ Волинський обласний державний архів, ф. 216, оп. 1, спр. 573, арк. 5.

⁹ Богдан Дудикевич. Під прапором народного фронту, Львів, 1956, стор. 5.

Польські власті та українські буржуазні націоналісти доклали всіх зусиль, щоб не допустити проведення конгресу. Реакція провадила арешти комуністів, домагалася розпуску ініціативних комітетів, оунівці використали свій випробуваний бандитський метод терору. У 1934 р. вони кинули бомбу в приміщення, де друкувалася робітнич. газета «Праця»¹⁰. І хоч підготовку конгресу було зірвано, але робота, здійснена у ході кампанії по його скликанню, відіграла певну роль у справі згуртування демократичних сил краю у боротьбі проти фашизму, у створенні передумов для єдності дій робітничого класу прогресивних верств інтелігенції у революційній боротьбі. Велике значення мала вироблена у ході підготовки кампанії політична платформа конгресу, яка могла послужити основою для вироблення програми антифашистського народного фронту. Чільне місце у розв'язанні цього завдання відводилося IV з'їздові КПЗУ (липень—жовтень 1934 р.)

З'їзд підкреслив, що створення єдиного пролетарського фронту проти наступу капіталу і загрози нової війни, що став би основою широкого антифашистського Народного фронту, є головним завданням партії на найближчий період¹¹.

Велику хвилю боротьби проти фашистського терору викликав наприкінці 1935 р. проект урядового закону про амністію¹², який передбачав звільнення лише тих, хто був засуджений до тюремного ув'язнення менше ніж на три роки і, таким чином, фактично виключав звільнення з тюрми і концентраційних таборів політв'язнів, оскільки строки їх засудження були від 5-ти до 10-ти і більше років. У виступах робітників Варшави і Львова, Кракова і Домбровського басейну активну участь брала прогресивна інтелігенція.

У 1935 р. у Львові комуністи створили організаційний комітет, який мав очолити кампанію боротьби за визволення політв'язнів. До його складу ввійшли робітники, прогресивні представники культури. З приводу цього у грудні 1935 р. спеціально присвячена питанням амністії газета «Голоси» (українською і польською мовами) писала: «Там, де йдеться про долю тисяч живцем замурованих у понурих могилах, виступає те, що єднає всіх людей прогресу, а не те, що їх ділить. Представники різних партій і переконань подали... руки до спільної згідної праці»¹³.

Платформа, на якій мали об'єднатися для спільних дій організації і діячі різних політичних напрямів, була викладена в заяві комітету, яку підписав ряд відомих прогресивних діячів, серед них — Ярослав Галан, К. Пелехатий, польські письменниці Галина Гурська і Ганна Ковальська, режисер театру Броніслав Домбровський та інші. В заяві зокрема зазначалося: «Репрезентуючи різні суспільно-політичні погляди, єднаємось для спільного протесту проти карання людей за політичні переконання та проти теперішнього трактування політичних в'язнів. Водночас домагаємось скасування розпорядження про «місце відокремлення» (тобто концтабір в Березі Картузькій) й оголошення повної амністії для всіх політв'язнів і політичних емігрантів без всяких обмежень і застережень»¹⁴.

¹⁰ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960, стор. 152.

¹¹ Резолюції IV з'їзду КПЗУ, Львів, 1935, стор. 26.

¹² Див.: О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.), К., 1972, стор. 156.

¹³ Богдан Дудикевич. Назв. праця, стор. 53.

¹⁴ Там же.

Про зростання антифашистських настроїв серед широких мас інтелігенції різних переконань і настроїв свідчать і скликані з ініціативи комуністів у Львові 14 листопада 1935 р. збори польської та української прогресивної інтелігенції, у яких взяли участь 170 представників (письменники, митці, юристи, вчені, лікарі, журналісти) 27 організацій¹⁵. Від імені західноукраїнських пролетарських письменників та трудящої інтелігенції Західної України на них виступив письменник Ярослав Галан, який вимагав амністії для політв'язнів. Збори обрали комітет для боротьби за амністію політв'язнів та прийняли резолюцію з вимогою негайного звільнення всіх політв'язнів і ліквідації концтабору Береза Каргузька, визволення Ернста Тельмана і всіх жертв гітлерівського терору¹⁶.

Після зборів відбувся масовий мітинг трудящих Львова, на якому виступили члени амністійного комітету. Газета «Голоси» з приводу цього писала: «Трудящий Львів давно вже не бачив такої маніфестації... Робітники, інтелігенти, студенти, письменники, вчені, публіцисти в кількості 2000 чоловік продемонстрували свою спаяну солідарну волю... З величезним ентузіазмом сприйняли всі заклики комуністів про створення могутнього Народного фронту боротьби проти фашистського терору»¹⁷.

Під тиском могутнього антифашистського руху уряд змушений був піти на окремі обмежені поступки. Боротьба, очолювана комуністами, продовжувалася. Так, трудящі, прогресивна інтелігенція виступали спільно проти асиміляції українських шкіл, за їх демократизацію, за навчання українською мовою. «Боротьба за школу, — зазначалося в одній з листівок КПЗУ, — то для нас частина боротьби за визволення Західної України з-під ярма окупації, боротьба проти польського імперіалізму, проти фашистської диктатури. Боротьба за школу — то частина боротьби за соціалізм»¹⁸.

До другої половини 30-х років на Західній Україні майже повністю було ліквідовано школи з українською мовою навчання, заборонено прийом українців у вищі школи, ліквідовано осередки культури. Буржуазно-поміщицький уряд Польщі став на шлях повної колонізації українського населення, яку він здійснював за допомогою репресивних заходів. У цих умовах боротьба за розвиток української культури, науки і освіти була невід'ємною від боротьби з фашизмом під прапором народного фронту, за возз'єднання з Радянською Україною.

Саме так сформулювала завдання прогресивної частини польської і української культури конференція представників прогресивних культурно-освітніх організацій у Львові в січні 1936 р. Конференція була скликана з ініціативи Народного університету «Товариства робітничих університетів» (ТУР), а також комітету з'їзду працівників культури Львова. Учасники конференції відзначали жахливий стан шкільної справи як на Західній Україні, так і у всій Польщі, його посилену фашизацію і насиченість духом буржуазної класової ідеології, вони заявили, що «...тільки в атмосфері свободи може розвиватися культура і освіта, яким загрожують авантюрні фашистські кола»¹⁹. В резолюції конференції були висловлені вимоги перебудови шкільної справи, доступу у вищі навчальні заклади представників національних

¹⁵ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, стор. 79.

¹⁶ Там же, стор. 70.

¹⁷ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 376, арк. 55.

¹⁸ Там же, арк. 59.

¹⁹ „Група robotnicza”, 26 січня 1936 р.

меншостей, усунення фашистських і «клерикально-шовіністичних впливів у школі, ліквідації мілітаризації виховання, реорганізації програми в дусі свободи і прогресу»²⁰.

Ці ж вимоги були висунуті і на зборах «Товариства робітничих університетів» у лютому 1936 р. у Львові. Учасники зборів Ярослав Галан і К. Пелехатий були обрані в президію. Кузьма Пелехатий виступив з доповіддю, про яку наступного дня заступник начальника слідчого відділу Львівського воєводського управління у своєму рапорті писав: «Кузьма Пелехатий говорив українською мовою про занепад народної освіти у Східній Малопольщі, переходячи далі до обговорення економічної кризи, що панує на селі. Хвалив високий рівень навчання на Радянській Україні. Вимагав безплатного та українською мовою навчання в школах Східної Польщі»²¹. Він закликав усіх присутніх до праці в єдиному Народному фронті.

Важливою подією в антифашистському фронті культури було проведення в червні 1935 р. у Парижі Міжнародного конгресу на захист культури, в якому взяли участь представники прогресивної літератури світу. Основною ідеєю конгресу було — захист прав трудящих, боротьба проти наступу фашизму на світову культуру²². Широке представництво на конгресі видатних діячів світової культури, важливість проблем, які обговорювались на ньому, сколихнули прогресивну культурну громадськість багатьох країн. З його рішеннями повністю солідаризувалися і прогресивні представники культури Польщі і Західної України. Закликаючи до об'єднання всіх прогресивних сил для боротьби з фашизмом, польські та західноукраїнські прогресивні письменники В. Броневський, В. Василевська, Л. Кручковський, Є. Шиманський, Л. Шенвальд, А. Оляха, А. Струг, Є. Путрамент, Г. Богушевська, Г. Гурська, Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор, О. Гаврилук склали і підписали декларацію на підтримку рішень конгресу, проти наступу фашизму в Польщі і Західній Україні. У декларації підкреслювалося, що в «грізний для культури і прогресу поворот до варварства, який явно та послідовно реалізують сили реакції, примушує кожного незалежного письменника та митця зайняти чітку та рішучу позицію відносно до сьогоденної дійсності»²³. Декларація вказувала на ту величезну загрозу, яку ніс культурі фашизм. У ній, зокрема, наголошувалося, що «...старий порядок не відмовляється від жодного акту насильства, тільки б утримати своє панування, оперте на експлуатацію трудящих мас. Спихаючи ці маси на рівень голодного існування, позбавляючи їх рештки завойованих колись політичних прав, фашизм одночасно атакує всяку незалежну культурну діяльність, незалежну літературу та художню творчість. Переслідує незалежних письменників, прирікаючи їх на нестатки та мовчання»²⁴. Декларація звертала також увагу на ту небезпеку, яку несла народам культура, яка стала на службу фашизмові. «Фашизована література, — вказувалося в декларації, — виховує широкі маси в націоналістичному та воєнному дусі. Література на послугах реакції, література фашизму — це література занепаду»²⁵.

²⁰ Там же.

²¹ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, стор. 81.

²² Див.: Література антифашистського опору в країнах Європи. 1939—1945, М., 1972, стор. 8.

²³ „Lewy Tor”, 1935, № 12, стор. 3.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

В сучасний момент, писали автори декларації, тільки соціалізм сприяє культурному прогресу, розвитку передової культури, яку гнобить і знищує капіталізм. Діячі культури висловили свою солідарність з рішеннями Паризького конгресу письменників на захист культури, закликали боротися проти реакції, проти ліквідації освіти, проти закриття масам доступу до науки, вони закликали всіх прогресивних письменників стати разом з ними на захист прогресу, миру і культури²⁶. Декларація відіграла велику роль у піднесенні революційного настрою мас, у створенні широкого антифашистського фронту серед прогресивних діячів української, польської і білоруської культури.

Антифашистський фронт трудящих висував вимоги, в здійсненні яких були зацікавлені не лише робітничий клас і селянство, а й прогресивна інтелігенція. Представники літератури, науки, мистецтва добре розуміли, що прогресивна інтелігенція в інтересах власного народу повинна всіляко підтримувати революційні прагнення поневолених буржуазією і поміщиками.

У свідомості найширших кіл трудової інтелігенції під впливом антифашистського руху робітників і селян все більше визрівало почуття необхідності рішуче стати в ряди антифашистського фронту. «Краща частина інтелігенції, — писав Я. Галан, — не могла лишатися байдужою до долі пролетаріату міст і сіл..., коли... пролетаріат оголошував війну режимові складковських і костекбернадських. Народжувався Народний фронт, який втягував у вир подій навіть тих, хто досі залишався осторонь політики, і тих, що досі вважали політичну діяльність за щось на зразок спорту, який ні до чого не зобов'язував»²⁷.

Таким чином, героїчні виступи трудящих Західної України проти фашистської диктатури зробили можливим для КПЗУ розширити фронт антифашистської боротьби, залучивши до нього прогресивних представників культури, науки, мистецтва й освіти. Це у свою чергу дало змогу зламати ту штучну стіну ізоляції між прогресивною українською та польською інтелігенцією, яку протягом довгих років окупації створювала реакція.

У травні 1935 р. в Кракові відбувся другий з'їзд селянських письменників. У прийнятій з'їздом резолюції підкреслювалося: «З'їзд бачить тільки один засіб виходу з існуючого становища, а саме — створення могутнього єдиного фронту експлуатованих класів, єдиного народного фронту робітників і селян для безпощадної боротьби з фашизмом і його гнітом»²⁸.

Для зміцнення антифашистського фронту культури велику роль відіграв VII конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (липень — серпень 1935 р.). Конгрес підбив підсумки та узагальнив досвід революційної боротьби, здобутий комуністичними партіями в умовах економічної кризи і розгорнутого будівництва соціалізму в СРСР. Провідною силою і основою об'єднання антифашистських сил був визначений конгресом єдиний робітничий фронт, який міг об'єднати робітничий клас, трудяще селянство, ремісників, дрібну буржуазію міста, службовців та інтелігенцію.

Відповідно до рішень VII конгресу Комінтерну, КПП і КПЗУ розробили платформу боротьби за створення народного фронту в Поль-

²⁶ Див.: Там же.

²⁷ Ярослав Галан. Твори у чотирьох томах, т. 3, К., 1978, стор. 329.

²⁸ А. Н. Мацко. Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма. 1933—1939 гг., Минск, 1963, стор. 73—74.

щі і Західній Україні. Вона включала демократичні і соціально-економічні вимоги що відповідали інтересам більшості народу. Активну участь у цій боротьбі мали взяти найширші верстви прогресивної інтелігенції, зокрема, працівники культури. Назріла потреба у скликанні антифашистського конгресу працівників культури Польщі і Західної України.

Антифашистський конгрес працівників культури відбувся у Львові 16—17 травня 1936 р. Ініціатором скликання його були комуністи і безпартійні працівники прогресивної інтелігенції. Організатором його був ЦК КПЗУ. Ще 12 листопада 1935 р. у Львові відбулись збори прогресивної інтелігенції (письменників, журналістів, учителів, артистів), на яких був обраний Організаційний комітет. Він розробив ідейну платформу майбутнього конгресу, що була викладена в брошурі «Організація з'їзду працівників культури у Львові»*. «Наступ фашистського варварства, — говорилося в платформі, — підриває культурну творчість в самій її основі. Фашизм намагається втиснути в потрібні йому рамки духовну творчість і нещадно знищує те, що не бажає йому підкоритися»²⁹. Були висунуті вимоги в галузі освіти, літератури, надання можливості вчитися рідною мовою, ліквідації мілітаризації виховання і реорганізації програм навчання в дусі свободи і прогресу. До складу організаційного комітету з'їзду працівників культури увійшли відомий прогресивний польський письменник Олександр Дан, директор краківського театру ім. Ю. Словацького, член Комуністичної партії Польщі Броніслав Домбровський, український пролетарський письменник Ярослав Галан, польська письменниця-революціонерка Галина Гурська, антифашистський діяч, член Комуністичної партії Польщі Маріан Нашковський та ін. Активну роль у підготовці конгресу брали представники прогресивної української інтелігенції: письменники С. Тудор, О. Гаврилюк, журналіст К. Пелехатий. Очолив цю роботу секретар ЦК КПЗУ І. Тишик. Газета «Trybuna robotnicza» 12 квітня 1936 р. писала: «Львівський з'їзд викликав загальну зацікавленість по всій країні, про що свідчать численні заяви про участь в з'їзді відомих письменників і артистів. Серед них про свою участь в з'їзді заявили Андрій Струг, Леон Кручковський, Ванда Василевська, Еміль Загадлович, проф. Чарновський, Генрик Дембинський, художники брати Пронашко, режисер Домбровський, білоруський поет М. Танк, українські письменники Тудор, Гаврилюк... Робітничий клас повинен дуже пильно слідкувати за ходом з'їзду і підтримувати на всю ширину всі його зусилля. Бо організований фронт захисту культури і миру буде могутнім союзником трудящих мас в їх боротьбі проти наступу фашизму в боротьбі за свободу і соціалізм»³⁰.

Весною 1936 р. основні підготовчі роботи до з'їзду були закінчені. «Надходили, — писав Я. Галан, — десятки все нових і нових заяв і декларацій із словами симпатії й заохочення. Тепер можна було вже подумати про дату скликання конгресу, про його порядок денний, приміщення тощо»³¹.

Місцем скликання конгресу обрали м. Львів. Міжнародна обстановка в той час була надзвичайно напружена. Фашистський уряд

* Цензура заборонила видання брошури і вона не побачила світу.

²⁹ Антифашистський конгрес работников культуры во Львове в 1936 г. Документы и материалы, Львов, 1956, стор. 15.

³⁰ Там же, стор. 31.

³¹ В. П. Ведіна. Літературно-громадські зв'язки пролетарських письменників Західної України і Польщі, К., 1960, стор. 43.

Польщі готувався до війни, намагаючись перетворити Західну Україну на плацдарм для нападу на СРСР.

16—17 травня 1936 р. у Львові зібрався антифашистський конгрес працівників культури. В ньому взяло участь 1500 чоловік. Конгрес став могутньою маніфестацією проти сил фашизму. До почесної президії конгресу були обрані Андрій Струг, Ромен Роллан, Генріх Манн, Максим Горький, Карл Осецький та Азані. Конгрес обговорив доповіді «Фашизм і культура», «Фашизм і війна», питання літератури, образотворчого мистецтва, освіти, театру, архітектури, музики. Доповідачами виступили С. Тудор і Генрик Дембинський. У своїх промовах вони закликали об'єднатись для боротьби проти фашизму, який грубо насилує людські права, підігріває націоналізм. Спалювання книг, концтабори, антисемітизм, грубий політичний терор — ось що ніс народам фашизм. Вони пропонували створити організацію на зразок Паризької Міжнародної асоціації на захист культури.

З національного питання виступив Ярослав Галац. Він підкреслив, що тільки шляхом зміцнення і підвищення національної культури трудящі наближаються до справжньої міжнародної солідарності, вимагав відкриття національних шкіл, українського і білоруського університетів, рівноправності мови на етнографічно змішаних територіях.

На конгресі стояло питання про народний фронт, керівною силою якого був пролетаріат. Робітничий клас Західної України вважав Львівський конгрес своїм з'їздом. У дні роботи конгресу страйкувало 20 тис. будівельників міста, до них приєдналися трамвайники, працівники комунальних підприємств. Між учасниками конгресу і страйкуючими встановився тісний зв'язок. Робітники створили робочу міліцію для охорони приміщення, в якому проходив конгрес. Майже з усіх кінців країни на адресу конгресу надходили вітальні телеграми та листи від профспілок, молодіжних і громадських організацій, політв'язнів і окремих осіб, в яких висловлювалася солідарність з діячами науки і культури, що піднялись на боротьбу проти фашизму, за мир і свободу.

Заключне засідання конгресу відбулось у переповненому залі Львівського оперного театру, де зібралося близько 3000 робітників; представників інтелігенції. Коли підійшли до прийняття резолюції з'їзду, комуністам довелося боротися з групою реакціонерів з ППС, Бунду, що намагалися нав'язати реформістський текст резолюції. Особливо гостро точилася боротьба навколо питання про сформулювання в документі пункту про ставлення до Радянського Союзу, а також про тяжке становище національних меншостей у Польщі. Українські пролетарські письменники, при підтримці польських товаришів, зуміли відобразити в тексті резолюції протест проти національного гніту, якого зазнавав український народ, повністю позбавлений права на розвиток власної культури, мови і школи.

Від імені групи варшавських і віленських письменників Ванда Василевська зачитала текст резолюції. Це був бойовий протест проти поміщицького терору, проти окупації Західної України і Західної Білорусії. «...Стоячи на становищі спільної боротьби всіх визискуваних і гноблених фашизмом без огляду на національність, — вказувалося у цьому документі, — зібрані встановлюють, що боротьба з імперіалістичною війною, за мир є першим основним обов'язком усіх поступових працівників культури»³². Антифашистський конгрес продемонстрував єдність трудящих мас і прогресивної інтелігенції в бо-

³² Антифашистський конгресс работников культуры во Львове в 1936 р., стор. 26.

ротьбі за ліквідацію фашистської диктатури, соціального і національного гніту. Видатна заслуга в його проведенні належить Компартії Західної України, що змогла на цьому конгресі об'єднати прогресивних діячів літератури, науки і мистецтва під лозунгами народного фронту: єдність людей розумової праці з робітничим класом, прагнення до миру, солідарність і дружба між народами, боротьба з націоналізмом і фашизмом. Конгрес відіграв важливу роль у розвитку революційної боротьби трудящих буржуазно-поміщицької Польщі та окупованих нею територій Західної України і Західної Білорусії, а також і для дальшого зміцнення антифашистських сил передової культури, пролетарського інтернаціоналізму і бойового братерства трудящих.

Боротьба за мир, проти фашизму і війни продовжується і сьогодні. Велике значення має на сучасному етапі згуртування прогресивних сил проти мілітаризму і війни. Широкий відгук знаходить у всіх прогресивних людей Планети Програма миру, висунута XXIV з'їздом КПРС і підтверджена XXV з'їздом партії.

Вироблені В. І. Леніним, розвинуті в документах нашої партії, закріплені у новій Конституції СРСР основоположні принципи боротьби радянського народу за мир і соціальний прогрес неухильно перетворюються в життя. Успіхи цієї боротьби забезпечуються керівною, спрямовуючою і організуючою діяльністю Комуністичної партії Радянського Союзу.

В. А. Замлинский

ПРОГРЕССИВНЫЕ ДЕЯТЕЛИ КУЛЬТУРЫ
ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ В БОРЬБЕ
ЗА ЕДИННЫЙ АНТИФАШИСТСКИЙ НАРОДНЫЙ ФРОНТ

Резюме

В статье раскрывается борьба прогрессивных представителей культуры Западной Украины и Польши за создание единого антифашистского народного фронта против угрозы фашизма и войны, показано его значение в борьбе западноукраинских трудящихся за воссоединение с Советской Украиной.

325-річчя возз'єднання України з Росією

В. В. ПАНАШЕНКО (Київ)

СПІЛЬНА БОРОТЬБА ЗАПОРІЗЬКИХ І ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ ПРОТИ КРИМСЬКИХ ТА ОСМАНСЬКИХ ФЕОДАЛІВ-ЗАВОЙОВНИКІВ (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Возз'єднання України з Росією було зумовлене багатівіковими економічними, політичними і культурними зв'язками українського та російського народів. Однією з яскравих сторінок цих зв'язків є спільна боротьба українського і російського народів проти султанської Туреччини й Кримського ханства.

Протягом кількох століть феодальна верхівка султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства вбачала головне джерело збагачення у веденні агресивних війн, грабіжницьких нападах на сусідні країни, стягуванні з них величезних поборів. Турецько-татарські загарбники приносили горе і страждання українському, російському, білоруському, польському та іншим народам. Адже щороку, а інколи й кілька разів на рік турецько-татарські війська чи їх окремі загони вторгалися на українські та російські землі, розоряли міста і села, грабували й палили народне майно, а населення продавали в рабство.

Безумовно, народні маси України і Росії не могли примиритися з постійними нападами турецьких і татарських феодалів-завойовників. Зокрема, важливу роль у боротьбі проти їх агресивних дій відіграло українське козацтво. У зв'язку з цим кримський хан неодноразово скаржився польському королеві на те, що «приходят казаки... черкаськіє и каневськіє, и становятся под улусы наши на Днѣпрѣ, и шкоды чинят нашим людям», вимагаючи їх «ущунути»¹. А в 1545 р. він дорікав королеві, що «ваши люди на Товани, по Днепру, на Бургуне, на Чорной Кринице, на Дробных Криницах, на Самари людей наших бьют,... и влусы громят, и быдло и стада берут без числа»².

Нерідко козацькі загони зустрічали татарські війська і вступали з ними в бій ще на підступах до кордонів Російської держави. Так, у 1533 р. під час просування татарського війська до російських земель українські козаки «Солтанец, а Вороча, а Масло с товарищи своими» поблизу Дніпра розгромили ворожий загін чисельністю 30 чол. («их

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР), т. 2, СПб., 1848, стор. 186.

² Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год), М., 1843, стор. 22.

поранили и кони побрали»³). У 1545 р. кримський хан писав польському королю, що «которые наши люди на Москву пойдут воевать, ваши люди, перешедши Днепр, по сей стороне... людей наших убивают... якож на врочищах вышей описанных, завжды на воде и на поли людей наших имают...»⁴

У ході боротьби проти кримських феодалів зростала і міцніла взаємодія російського й українського народів. Так, напади татарських і турецьких агресорів успішно відбивали об'єднані загони росіян і українців, що мешкали в порубіжних містах Російської держави. Щодо цього в листі до кримського хана польський король зазначав: «Шкоды подданым его не откуль ся большей не становят, одно от казаков неприятеля их милости Московского, который з замков его Украинных — с Путивля, с Чернигова, з Новогорода Северскаго завжды там под замки и влусы его приходячи, тыи збытки починают, и шкоды чинят...»⁵. Як відомо, ще в 20-х роках XVI ст. поблизу литовських володінь постійно несли сторожову службу путивльські козаки. В разі нападу татарських військ на допомогу путивльцям прибували загони черкаських, канівських та київських козаків. Спільні дії об'єднаних російсько-українських загонів, налагодження тісних зв'язків між ними, передача відомостей про наближення ворога неодноразово давали змогу запобігти агресивним намірам кримського хана. Плануючи вчинити черговий напад на російські землі, кримський хан Сагіб-Гірей вимагав від польського короля забезпечити татарському війську, «абы им вольно ходить, Москвы воевать, мимо замки... украинные Черкасы и Канев, и теж бы лист свой дал до старосты черкаского и каневского, абы им жадная ся шкода не становила от казаков»^{6–7}.

У 1552 р. під час наближення татарських полчищ до російських земель черкаський староста заздалегідь повідомив про це населенню порубіжних замків Російської держави⁸. Про взаємозв'язки російських й українських козаків у боротьбі проти турецько-татарської агресії писав також російський воевода в Путивлі великому князю Василю III⁹. Масштаби спільної боротьби російських та українських козацьких загонів проти турецьких і татарських військ рік у рік зростали. «Ті й інші козаки, — зазначав домініканець Емідіо Дортеллі д'Асколлі, — дуже дружать між собою, хоч їх государі жорстоко воюють з одним»¹⁰.

Поступово провідну роль у цій боротьбі стали відігравати запорізькі й донські козаки, які не лише захищали українські та російські землі, а й активно діяли проти осередків агресії — Кримського ханства і турецьких фортець. Донські козаки спрямовували свої зусилля в основному на Азов, який у 1471 р. захопили турецькі яничари й перетворили на свій форпост, звідки здійснювали агресивні дії «во все Российское государство и во украинныя города, паче же и в Литву»¹¹. Разом з донськими козаками в боротьбі за Азов брали участь українські козаки, а залорожці, в свою чергу, спільно з донськими козаками організовували походи на Акерман, Очаків та інші турецькі й татарські фортеці.

³ Акты ЗР, т. 2, стор. 186.

⁴ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, стор. 22.

⁵ Там же, стор. 26.

^{6–7} Акты ЗР, т. 2, стор. 186.

⁸ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, стор. 63.

⁹ М. Н. Петровський. Нариси з історії України, К., 1940, стор. 192.

¹⁰ Записки императорского Одесского общества истории и древностей, т. XXIV, Одесса, 1902, стор. 99.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 629, арк. 1 зв.

З середини XVI ст. російський уряд намагався використати донських і запорізьких козаків для захисту своїх південних земель від нападів кримських татар. З цією метою у березні 1556 р. на Подніпров'я було направлено військовий загін на чолі з дяком М. І. Ржевським. Прибувши на р. Псьол, М. І. Ржевський збудував кілька суден і спустився на них до Дніпра. Тут до його загону приєдналося 300 українських козаків на чолі з отаманами Млинським і Єсковичем, що підійшли із Канева¹². Об'єднаний загін почав діяти проти татар на підступах до їх фортеці на Дніпрі — Ісламкермена, штурмував Очаків, неодноразово вступав у сутички з турецькими й татарськими загонами в інших місцях, а згодом повернувся на свої землі. Водночас на Дону діяв інший загін під керівництвом Д. Чулкова та І. Мальцова, який борювався із загарбниками в районі Азова.

Похід загону М. І. Ржевського справив велике враження на порубіжне населення Росії та України і сприяв активізації його боротьби проти турецьких і татарських феодалів-завойовників. Українські козаки на чолі з канівським старостою Д. Вишневецьким, обравши зручне місце неподалік від татарських кочовищ, збудували укріплений замок на о. Хортиця*, напроти р. Кінські Води. У жовтні 1566 р. вони розгромили гарнізон Ісламкермена, а його гармати вивезли на Хортицю. Розуміючи важливість цього стратегічного пункту, кримський хан з допомогою турецького війська намагався будь-що захопити острів. Так, навесні 1557 р. протягом 24 днів татарське військо безуспішно штурмувало козацький замок. Внаслідок відсутності харчів та боєприпасів восени козаки були змушені залишити Хортицю. У 1558 р. Д. Вишневецький перейшов у підданство Російської держави і того ж року за дорученням Івана IV з п'ятитисячним військовим загonom прибув на Дніпро. Цей похід перешкодив кримському хану здійснити грабінницький напад на російські землі. Наступного року загін Д. І. Вишневецького, до якого входили запорізькі і донські козаки та черкеси, зосередився на Дону і звідти тричі наступав на Азов¹³. Водночас окольничий Д. Адашев з восьмитисячним загonom прибув на р. Псьол, звідки на човнах по Дніпру дійшов аж до Криму і без втрат повернувся назад.

Запорізькі й донські козаки часто координували свої дії і допомагали одні одним. Відомо, що в 1588 р. частина дніпровських козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим поселилася на Північному Донці і звідти здійснювала походи на Азов¹⁴.

На початку XVII ст. запорізькі й донські козаки активізували морські походи на турецькі фортеці й татарські улуси. Протягом першого десятиріччя запорожці неодноразово захоплювали султанські галери, здобули одну з найміцніших турецьких фортець на чорноморському узбережжі — Варну, а також штурмували ворожі фортеці в Бессарабії. Під керівництвом П. Сагайдачного вони здійснили успішний похід на Кафу і визволили значну кількість невільників (1606 р.), на Перекоп (1608 р.), оточували Очаків (1608 р.), Ізмаїл, Кілію, Акерман та інші турецькі фортеці (1610 р.)¹⁵. У наступні роки запорожці

¹² Полное собрание русских летописей, т. 29, М., 1965, стор. 246, 248.

* Деякі буржуазні історики безпідставно вважали цей замок Запорізькою Січчю або її прообразом.

¹³ Ш. Лемерсьє-Келькеже. Литовский кондотьер XVI в. — князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным османских архивов. — Франко-русские экономические связи, Москва—Париж, 1970, стор. 47—64.

¹⁴ Исторические песни малорусского народа, т. I, К., 1874, стор. 230.

¹⁵ В. А. Голубуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 170.

досягли більш віддалених турецьких фортець — Трапезунда, Синопа (1614 р.), а навесні 1615 р. на 80 чайках дісталися до Константинополя.

У зв'язку з тим, що походи українських та російських козаків дедалі більше непокоїли турецького султана, він настирливо вимагав від польського короля вжити проти них рішучих заходів. На початку 1631 р. на засідання польського сейму у Варшаву навіть прибув турецький посол «для того, щоб де польської король велел черкас із Запорог свесть»¹⁶.

Османська Порта обіцяла не нападати на територію Польщі, якщо уряд останньої змусить козаків відмовитися від походів на турецькі фортеці й кримські улуси. Як правило, всі договори, укладені султанською Туреччиною з шляхетською Польщею, містили пункти про зобов'язання королівського уряду покласти край козацьким походам.

Однак, ставлячи подібні умови шляхетській Польщі, османська Порта водночас не вважала своїм обов'язком дотримуватись їх і продовжувала чинити грабіжницькі напади на українські, російські й польські землі. Зокрема, у 1620 р. султанська Туреччина розв'язала війну проти Польщі, яка завершилася у 1621 р. чотиритижневою битвою об'єднаних сил козацьких і польсько-шляхетських військ проти агресорів під Хотиним, звідки й походить її назва — Хотинська війна¹⁷. Першим серйозним зіткненням воюючих сторін була битва під с. Цецорою (поблизу Ясс) 10(20) вересня 1620 р. В ній польсько-шляхетське військо було розгромлене, загинув коронний гетьман С. Жолкевський, поліг смертю хоробрих чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син — Богдан Хмельницький — потрапив у полон. Турецько-татарські агресори тоді спустошили Поділля і Східну Галичину. У відповідь на це українські козаки вирушили до Перекопу і визволили там значну кількість невільників.

Навесні 1621 р. султан Осман II, підбадьорений перемогою в Цецорській битві, вирішив загарбати українські й польські землі аж до Балтійського моря. Для цього він зібрав величезне військо (понад 100 тис. чол.) і рушив на Польщу. Польсько-шляхетський уряд, не розраховуючи на власні сили (на той час він міг выставити лише 30 тис. чол.), звернувся за допомогою до українського козацтва.

Усвідомлюючи небезпеку турецько-татарського нашествия, козацька рада (скликана 15—17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині) висловила одностайну згоду виступити разом з польською шляхтою проти загарбників. Влітку 1621 р. 40-тисячне козацьке військо, до складу якого входило й 700 донських козаків, переправилося через Дністер і 1 вересня підійшло до польсько-шляхетського табору, розташованого поблизу Хотина. Наступного дня розпочалися бойові дії, що тривали до 28 вересня. Вирішальну роль у перемозі над турецько-татарськими військами під Хотиним відіграли козацькі полки на чолі з П. Сагайдачним. «Толпа черни,... а не оружие могущественного рыцарства поколебало грозную турецкую силу»¹⁸, — з гіркотою зазначав Я. Собеський. 28 вересня відбувся останній штурм польського укріп-

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, М., 1953, стор. 100.

¹⁷ М. А. Алекберли. Хотинская война (1621), Черновцы, 1957; його ж. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII века, Саратов, 1961, стор. 167—252; Г. А. Василенко. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI — початку XVII ст.), К., 1960; В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 172—187.

¹⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2, К., 1896, стор. 74

леного табору турецько-татарськими військами. Того ж дня козацьке військо з флангів завдало рішучого удару ворогові, після чого султан змушений був припинити воєнні дії. 9 жовтня 1621 р. між султанською Туреччиною і шляхетською Польщею було укладено Хотинський мир, за яким Туреччина і Кримське ханство зобов'язалися не чинити грабіжницьких походів на Україну і Польщу. Поразка під Хотиним змусила турецький уряд відмовитися від планів завоювання Європи, поклала початок занепаду Османської імперії, сприяла послабленню політичної влади султанської Порти, посиленню визвольної боротьби поневолених нею народів.

Занепаду Османської імперії сприяли також наступні морські й сухопутні походи запорізьких і донських козаків. Так, уже в 1622 р. запорожці розгромили в Чорному морі кілька турецьких галер¹⁹. Того ж року запорізький отаман Шило очолив похід запорізьких і донських козаків (всього їх налічувалося близько 700 чол.) на 25 човнах до Босфора²⁰. Інший загін, що складався з 500 донських козаків і 70 запорожців, побував біля Трапезунда²¹.

Зв'язки і взаємодопомога донських та запорізьких козаків з кожним роком зростали. У той час на Дону проживало чимало запорожців, а на Запоріжжі — донських козаків. Зокрема, у квітні 1623 р. царський посланець М. Белосельський повідомляв у Посольський приказ, що в 1622 р. на Дон прибули «в нижние юрты из Запорог черкас (козаків.— В. П.) человек с 300» і «есть у них в нижних юртах черкасы немногие люди, oprичь тех, которые пришли на Дон, а живут де у них давно и им во всем верны...» Про наявність запорізьких козаків на Дону свідчили також донські отамани Федір Ханєєв та Іван Гудов: «На Дону люди многие и черкас бывает много, человек до 500, а иногда и больше: а живут не в одном месте»²².

У спільних походах запорізьких і донських козаків неодноразово брав участь запорізький полковник Олекса Шафран. Під час одного з походів він потрапив у полон і протягом 7 років відбував каторгу на галері кафінського воеводи. Організувавши повстання невільників у Балаклаві, він зумів разом з іншими полоненими захопити турецьку галеру і прибув на Дон. О. Шафран залишив цінні свідчення про зв'язки запорізьких і донських козаків, де, зокрема, писав: «А всех де их на Дону есть с 1000 человек. А в Запорогах де донских казаков так же много: мало не в полы того, сколько их. Только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к ним, и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаки изстаря, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях»²³.

Влітку 1623 р. козаки на 70—80 чайках здійснили морський похід до Константинополя. Порта мобілізувала сухопутні війська і флот для захисту своїх берегів. Проте козаки не відійшли з Босфора, а вишикували човни у півколо і, зімкнувши ряди, стояли в чеканні битви. Незважаючи на артилерійський обстріл з берега, вони пробули там до заходу сонця, однак турки не наважилися вступити в морський бій²⁴.

¹⁹ С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, т. 2, К., 1851, стор. 381.

²⁰ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 2, СПб., 1895, стор. 204.

²¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 42.

²² Там же, стор. 44, 69.

²³ Там же, стор. 69, 70, 72.

²⁴ М. А. Алекберли. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII века, стор. 162—163.

Походи запорізьких і донських козаків у межі Османської імперії викликали серйозне занепокоєння урядових кіл Порти. «Когда окрестіе панства на мя встают, я на обидве уши сплю, а о козаках мушу единым ухом слухати»²⁵,— говорив султан. Намагаючись змусити козаків припинити походи, султанський двір активізував напади своїх військ на українські та російські землі. Але це лише посилювало прагнення запорізьких і донських козаків покласти край ворожій агресії.

Восени 1625 р., зібравши величезні сили, запорожці (близько 10 тис. чол.) і донські козаки (2 тис. чол.) на 300 човнах вирушили в морський похід. Цього разу вони вступили в морський бій з флотом турецького падишаха. Виявляючи зразки надзвичайної мужності, козаки оточували кожну турецьку галеру і кидалися на абордаж*. Ім допомагали галерні невільники, здебільшого колишні козаки, які при наближенні козацьких чайок відмовлялися гребти. У ході бою перевага була на боці козаків. Проте несподівано подув свіжий вітер, а незабаром почалася буря. Турецькі галери на парусах рушили проти козацьких чайок, що переверталися на високих хвилях. В результаті козаки зазнали невдачі. На думку д'Асколлі, якби у день битви була тиха погода, жодна галера не повернулася б з моря²⁶.

Польсько-шляхетський уряд, на догоду султанській Порті, намагався заборонити запорізьким козакам здійснювати походи на турецькі фортеці. З цією метою в 1625 р. він видав розпорядження спалити морські човни запорожців у присутності польських комісарів²⁷. Проте навіть такі заходи не могли припинити справедливої боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії. Вже навесні 1626 р. О. Шафран очолив загін з 400 запорізьких і донських козаків, які на 8 чайках здійснили похід у Чорне море. Водночас 2 тис. запорізьких і донських козаків виступили під Азов («и с Азовом воевались»)²⁸.

Сміливі дії запорізьких і донських козаків викликали співчуття й підтримку з боку пригнобленого населення Туреччини. «Відступники», як їх тоді називали в Туреччині, повідомляли козакам про розташування оборонних укріплень, складів боеприпасів, місцезнаходження невільників, зосередження військ, просування турецького флоту тощо. А під час походів вони оберігали козацькі човни, повідомляли про наближення турецьких загонів, надавали притулок козакам тощо.

Султанські урядовці змушені були щороку виділяти значні сили для захисту фортець і поселень від козаків. У 1630 р. турецький султан, відправляючи своє військо під місто Іспогал з наказом «над тем городом промышлять», водночас надіслав у Чорне море 15 каторг (на кожній з них було по 300 чол.) «для черкас и донских казаков, которые ходят по морю и карабли и каторги громят». Одного разу турецькі яничари біля пристані грецького монастиря поблизу Сизебола виявили 6 козацьких човнів (3 запорізькі чайки і 3 донські струги), на яких знаходилося близько 300 чол. Оскільки яничарів було значно більше, козаки висадилися на берег, з боєм пробилися в монастир «и сели в том монастыре в осаде». Протягом 8 днів вони відбивали

²⁵ Г. Грабянка. Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, К., 1854, стор. 20.

* Абордаж — спосіб ведення морського бою, що полягав у зчепленні бортами суден для рукопашної сутички їхніх екіпажів. Застосовувався за часів гребного й вітрильного флоту.

²⁶ Записки императорского Одесского общества истории и древностей, т. XXIV, стор. 98.

²⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2, стор. 141—147.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 70, 74—75.

всі атаки ворога. На дев'ятий день у морі з'явилося 80 козацьких чайок, по 40 чол. на кожній, які вступили в бій з турецьким військом. Останнє було змушене зняти облогу монастиря. Козаки захопили дві галери, звільнили полонених, а решту каторг змусили відійти до Константинополя²⁹.

Запорожці завжди знаходили підтримку з боку донських козаків. Про їх постійні зв'язки, зокрема, повідомляв у жовтні 1630 р. в Розрядний приказ білгородський воевода. За його даними, 12 серпня 1629 р. з Миргорода на Дон прибуло 12 чол., а з Дону в Миргород прийшов Миско Гладкий і з ним близько 200 чол. «литовской земли полонеников». У червні 1631 р. в Розрядний приказ надійшло повідомлення від севського воеводи про перехід з України в Росію учасників антифеодального повстання Г. Рубчинського і К. Ігнатова з сім'ями, які розповіли про намір повстанців «итить в Запороги, а из Запорог прийтить на Дон»³⁰. У березні 1632 р. царицинський воевода доповідав у Посольський приказ, що «у донских казаков з запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуды чаять каких воинских людей... на Дон или в Запороги, и запороским черкасом на Дону нам, казаком, помогать, а нам, донским казаком, помогать запороским черкасом»³¹. Далі розповідалося про те, що 1500 донських козаків після морського походу в 1631 р. повернулися на Запоріжжя, але звідти лише 500 чол. прибули на Дон, решта «все пошли зимовать в их литовские города»³².

На початку 1633 р. донські козаки дізналися про підготовку кримських татар до нападу на Російську державу і вирішили взяти участь у відбитті цієї агресії. Вже навесні для допомоги побратимам прибуло близько 400 запорожців на чолі з отаманом Павлом Єнковим. Крім того, дати гідну відсіч загарбникам виявили бажання також запорожці, які зимували на Дону, зокрема в Черкаську і Маничах³³.

20 квітня 1635 р. з Дону здійснили морський похід на 34 човнах донські й запорізькі козаки на чолі з Олексієм Ломом та запорізьким полковником Іваном Сулимою. У морі до них приєдналося ще 20 запорізьких чайок, і всі вони попрямували до Керчі та Азова³⁴.

Зростання кількості запорізьких і донських козаків сприяло дальшому розгортанню їх боротьби проти турецько-татарських агресорів. Важливе значення у цій боротьбі мало взяття козаками турецької фортеці Азов у 1637 р. Занепокоєний успішними походами донських козаків, султанський уряд значно зміцнив Азов, зокрема оточив його трьома рядами кам'яних стін з 11 бастіонами. У 30-х роках XVII ст. гарнізон фортеці було збільшено до 4 тис. чол., а кількість гармат у ній — до 200³⁵. Водночас турецький султан і кримський хан через своїх послів неодноразово зверталися до російського царя з вимогою «унять» донських козаків від походів на Азов³⁶. У березні — квітні 1635 р. в Москву надійшло повідомлення про намір кримського хана «итти на донских казаков войною»³⁷. А в 1637 р. донські козаки повідомляли російському уряду, що турецькі загарбники з Азова на них

²⁹ Там же, стор. 95.

³⁰ Там же, стор. 89—90, 109—111.

³¹ Там же, стор. 123.

³² Там же, стор. 124.

³³ Там же, стор. 134.

³⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. 3, К., 1941, стор. 79.

³⁵ Н. Смирнов. Россия и Турция в XVI—XVII вв.—Ученые записки Московского ордена Ленина государственного университета, вып. 94, т. 2, М., 1946, стор. 49.

³⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 123, реєстр 11, 1622 р., спр. 11, 15.

³⁷ Там же, 1635 р., спр. 10.

«умышляли, крымскому царю (хану.— В. П.) писали для рати, чтоб нас... з Дону перевести и Дон реку очистить»³⁸.

Усвідомлюючи дедалі зростаючу небезпеку нападу турецьких агресорів, донські козаки вирішили випередити їх і відвоювати Азов. Збираючи військо для походу на Азов, вони розіслали «войсковые грамоты по той столповой реке по Дону вверх и по малым полным речкам, по все казачьим юртам атаманом и казаком, чтоб были готовы итти под славный град Азов». До них приєдналися запорізькі козаки. Очолював донське військо Михайло Іванов. У квітні 1637 р. козаки вирушили до Азова на човнах і на конях. Наблизившись до ворожої фортеці, вони розділилися на 4 полки і розпочали її облогу. Готуючись до штурму, козаки здійснили ряд підготовчих заходів: викопали навколо Азова глибокі рови, спорудили високі мури з плетених тинів, засипали землю, вирили підкоп під одну з фортечних стін і «как можно из рук друг друга каменем меташа и битви многия быша день и ночь»³⁹.

18 червня розпочався штурм Азова. Зробивши ще один підкоп під фортечну стіну, козаки підклали туди порох, запалили його і «ту стену вырвало и многих бусурманов с городу с каменем метало и бысть аки молния великая от того порохового дыму»⁴⁰. Донські козаки на чолі з М. Івановим вступили в місто через цей пролом у стіні. А з другого боку до фортечної стіни підійшли запорізькі козаки, які з допомогою драбин також проникли в місто, «и бысть от того часа и до вечера сеча великая». Турецький гарнізон, не витримавши натиску, відступив у степ. Однак бій продовжувався і за містом, козаки «верст на десять и болши всех их в степи и во граде... под меч поклониша»⁴¹. Здобувши Азов, козаки визволили з неволі близько 2 тис. земляків⁴².

Протягом 5 років (1637—1642) донські козаки володіли Азовом. Вони відбудовували фортечні стіни, на баштах розставили гармати, здійснювали постійну сторожову службу для охорони міста з боку степів. У ньому поступово налагоджувалася торгівля, сюди приїздили російські, персидські, грецькі і навіть турецькі купці. У 1638 р. стало відомо про підготовку Туреччини і Кримського ханства до походу на Азов. Донські козаки й запорожці одностайно вирішили обороняти фортецю, а «турских людей сами встретить на море»⁴³.

Проте становище козаків в Азові без підтримки царського уряду з кожним роком ускладнювалося: не вистачало харчів, одягу і військового спорядження. Восени 1639 р. вони повідомляли в Москву, що «есть и носит нечова. Всем скудны»⁴⁴. Донські козаки неодноразово звертались до російського уряду за допомогою, нагадуючи, що їм «держать вашей царской отчины, города Азова, не с кем. Все с наготы и з босоты и з голоду и с холоду разбрелися врозь»⁴⁵. На початок 1641 р. в місті налічувалося лише близько 1 тис. чол.

Однак, не вважаючи на той час за доцільне розв'язувати війну з султанською Туреччиною, царський уряд не надіслав допомоги відважним козакам.

Водночас султанський уряд, безперечно, не міг примиритися з втратою такого важливого форпоста на Азовському морі. Влітку

³⁸ Н. Смирнов. Назв. праця, т. 2, стор. 59.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 629, арк. 2 зв., 4.

⁴⁰ Там же, арк. 6 зв.

⁴¹ Там же, арк. 7.

⁴² Н. Смирнов. Назв. праця, т. 2, стор. 50.

⁴³ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, стор. 218.

⁴⁴ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 190.

⁴⁵ Н. Смирнов. Назв. праця, т. 2, стор. 62.

1641 р. турецьке військо, очолюване 4 пашами, рушило на Азов морем і суходолом. Крім власне турок, султан залучив у похід кілька тисяч німецьких найманців «оприче нанятых подкопщиков для промыслу земляного», багато «кафинских мужиков», а також усю кримську орду на чолі з ханом. Загальна чисельність ворожого війська досягала понад 240 тис. чол.⁴⁶

На допомогу оборонцям Азова прибули козаки з Дону та з України. «А ныне де в Азове,— повідомляв у Посольський приказ донський отаман Лук'янов,— с прибыльными людьми, которые пришли к ним из верховых городков атаманы и казаки, и которые пришли к ним же из Литвы и з Запорог черкасы, и тех де всех людей в Азове тысеч с пять или с шесть»⁴⁷.

Але сили були далеко не рівні: чисельність турецького війська в кілька десятків разів перевищувала гарнізон Азова. Незважаючи на це, оборона фортеці тривала кілька місяців. Перші 14 днів безперервного штурму не принесли успіху турецькому війську. Козаки не лише мужньо оборонялися, а й здійснювали вилазки у табір ворога. Під час однієї з них козаки «взяли болшие знамена с клеймом турским да взяли... у них пашу перваго и тот день от них отбились»⁴⁸. Турецькі воєначальники неодноразово пропонували оборонцям фортеці значну винагороду в разі припинення опору і обіцяли навіть дозволити їм повернутися на Дон і на Запоріжжя. «И мы то и сами ведаем, что никколи к нам запасы не ходят. Кормит нас, молодцов, царь небесный... зверми полскими и рыбами морскими, а золото и серебро у вас за морем емлем..., а мы вам город не здадим век добром»⁴⁹,— відповідали козаки. Використовуючи досвід, набутий під час завоювання Багдада (1638 р.), турецьке військо насипало поблизу Азова велику земляну гору, «многим вышей Азоева града», і з неї почало обстріл фортеці. Проте козаки зуміли зробити підкоп і висадили в повітря цю гору, засипавши її землею частину ворожого табору. За 3 дні турецьке військо насипало нову гору, вищу від першої, і протягом 12 днів і ночей продовжувало обстрілювати Азов. Однак черговий штурм закінчився невдало. І знову «толмачи стали писать ярлыки и на стрелах в город кидали, а в письмах пишут, чтоб мы место Азоевское отдали, а взяли бы на всякого молодца по 300 золотых и отпускает нас совсем на Дон»⁵⁰. Проте і цього разу козаки рішуче відмовилися підкоритись ворогу.

За 14 днів облоги турки переконалися в неможливості захопити Азов. У ніч на 27 вересня вони відступили. Ціною неймовірних зусиль відстоявши місто, козаки вдруге звернулися до царського уряду з пропозицією зайняти Азов. Але він знову відхилив цю пропозицію. Навесні 1642 р., дізнавшись про підготовку нового походу турецьких військ на Азов, російський уряд звелів козакам залишити фортецю. Вони вивезли гармати і зруйнували всі укріплення. Таким чином, відвойований завдяки спільним зусиллям донських і запорізьких козаків Азов знову був втрачений, що перешкодило Росії позитивно вирішити питання про вихід в Азовське море. Проте боротьба за нього не припинялась і в наступні роки, хоча проходила з перемінним успіхом.

⁴⁶ Там же. В. О. Голобуцький вважає цю цифру перебільшеною (В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, стор. 191).

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россней, т. I, стор. 328—329.

⁴⁸ ЦДДА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 629, арк. 7 зв.— 8.

⁴⁹ Там же, арк. 9.

⁵⁰ Там же, арк. 12.

Отже, спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти султанської Туреччини і Кримського ханства, яка набула в XVI — першій половині XVII ст. значного розмаху, мала великий вплив на зростання опору українського й російського народів турецько-татарській агресії, сприяла зміцненню братерської дружби між ними у період, що безпосередньо передував возз'єднанню України з Росією.

В. В. Панащенко

СОВМЕСТНАЯ БОРЬБА ЗАПОРОЖСКИХ И ДОНСКИХ КАЗАКОВ
ПРОТИВ КРЫМСКИХ И ОСМАНСКИХ ФЕОДАЛОВ — ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ
(XVI — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII в.)

Резюме

В статье на основании многочисленных исторических источников освещается постоянная взаимосвязь и взаимопомощь запорожских и донских казаков в ходе борьбы против султанской Турции и Крымского ханства в XVI — первой половине XVII в., что способствовало упрочению братской дружбы между украинским и русским народами.

**ІНТЕРВ'Ю З ГОЛОВОЮ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»,
ДОКТОРОМ ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРОМ
Ю. Ю. КОНДУФОРОМ З ПРИВОДУ ПЕРЕВИДАННЯ ЦІЄЇ ПРАЦІ**

У зв'язку з перевиданням багатотомної «Історії Української РСР» російською мовою редакція «Українського історичного журналу» звернулась до Ю. Ю. Кондуфора з рядом запитань.

У чому полягає особливість такого видання, як багатотомна «Історія Української РСР»?

Вихід у світ 8-томної «Історії Української РСР» став помітним явищем в науковому, суспільно-політичному і культурному житті Української РСР. Уже вийшли з друку перша книга першого тому, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий і сьомий томи цього видання. Незабаром надійдуть до читача друга книга першого і дві книги восьмого томів, які завершать багаторічну працю творчого колективу вчених, авторів цього фундаментального видання.

Колективний доробок вчених-істориків узагальнює досягнення радянської історіографії в галузі історії України і разом з тим розвиває та поглиблює дослідження багатьох проблем минулого і сучасного українського народу. Автори використали не тільки численні монографії та наукові статті, а й опрацювали комплекс нових джерел, ввели до наукового обігу значний архівний матеріал, з позицій марксистсько-ленінської методології зробили відповідні узагальнення, розкрили закономірності соціально-економічного й культурного розвитку України. Історичний шлях українського народу висвітлюється у нерозривному взаємозв'язку з історією російського і білоруського та інших народів нашої багатонаціональної Вітчизни.

Значна увага у виданні приділяється розкриттю історичних коренів дружби братніх народів, вікової боротьби українського народу проти іноземних гнобителів, за возз'єднання України з Росією в єдиній державі. На великому, переважно оригінальному фактичному матеріалі, послідовно висвітлюється складний процес боротьби за соціальне та національне визволення, зміна класової структури населення у дожовтневу добу, поява на історичній арені та зміцнення робітничого класу України. У центрі уваги авторів багатотомного колективного видання — діяльність народних мас як справжніх творців історії.

У томах, присвячених радянському періоду, важливе місце відведено висвітленню керівної діяльності КПРС в житті радянського народу, провідної ролі робітничого класу в революційних перетвореннях, у побудові соціалістичного і комуністичного суспільства. На широкому, ретельно дібраному фактичному матеріалі показується братерська

взаємодопомога та співдружність українського та інших народів СРСР як важлива умова економічного, політичного і культурного розвитку нашої багатонаціональної Вітчизни. Поряд з цим належна увага приділяється розкриттю історичного значення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Висвітлюється також участь Української РСР в економічних, науково-технічних і культурних зв'язках СРСР з країнами соціалістичної співдружності та багато інших питань.

Підготовлена колективом висококваліфікованих спеціалістів, багатотомна «Історія Української РСР» є вагомим внеском у радянську історіографію.

Як було сприйнято науковою громадськістю вихід в світ першого видання багатотомної «Історії Української РСР»?

Наукова громадськість Радянської країни схвально зустріла нове багатотомне видання. Систематично рецензує теми, що виходять з друку, «Український історичний журнал». У газетних рецензіях на окремі томи та в оглядових матеріалах, присвячених цій праці, вчені з Києва, Одеси, Донецька та інших міст республіки відзначають високий науковий рівень багатотомника, його істотний вклад у висвітлення проблем, які досі були недостатньо розроблені.

Видання, як підкреслюють рецензенти, має велике політичне значення. Уперше з'явилася фундаментальна праця, що дозволяє детально ознайомитися з історією Української РСР з найдавніших часів до наших днів.

Разом з тим, у рецензіях висловлено ряд критичних зауважень та побажань щодо поліпшення тексту праці, вказано на помилки, неточності, непропорціональне висвітлення окремих питань та інші огріхи, які мають бути виправлені в наступному виданні.

Що робиться для здійснення другого видання цієї праці і що буде нового в її структурі та тексті порівняно з виданням, яке виходить українською мовою?

У червні 1978 р. Президія АН УРСР прийняла постанову про підготовку та видання 8-томної «Історії Української РСР» російською мовою. Ця фундаментальна колективна праця повинна бути підготовлена на високому ідейно-теоретичному і науковому рівні, з урахуванням новітніх досягнень радянської історичної науки, положень і висновків, що містяться в останніх документах КПРС, Радянського уряду, міжнародного комуністичного і робітничого руху. В основу нової праці покладено матеріали уже виданої «Історії Української РСР», але ґрунтовно доопрацьовані й доповнені.

Головна редакційна колегія і редколегії томів завершили організаційну роботу. Складено графіки розгляду та обговорення рукописних матеріалів відділами, Вченою радою Інституту історії АН УРСР, процесу їх проходження аж до передачі у видавництво.

Заново розглянуто та визначено принципи видання. Головна редакційна колегія визначила, які наукові проблеми потребують поглибленого висвітлення. Увага акцентується на більш глибокому і конкретному показі керівної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу, місцевих партійних організацій у революційній боротьбі, соціалістичному і комуністичному будівництві, в захисті Радянської Батьківщини. Історія України буде тісніше пов'язана із загальноісторичним процесом, з історією всієї країни. Таким чином, послідовно розкриватиметься діалектична єдність загального і конкретного.

Поглиблюючи висвітлення вирішальної ролі народних мас в історії, автори з конкретно-історичних позицій точніше визначають соціальну суть таких понять, як «народ», «народні маси», «трудолюбці», глибоко проаналізують особливості історичних процесів, всебічно охарактеризують закономірності соціально-економічного розвитку, стан політичної думки, народні рухи на Україні в різні періоди.

У російському виданні «Истории Украинской ССР» будуть далі досліджені економічні зв'язки України, включення її в загальноросійський ринок, чіткіше визначені етапи розвитку продуктивних сил у промисловості та сільському господарстві в дожовтневу епоху.

У книгах, присвячених радянському періоду, виділятимуться і яскраво розкриватимуться основні етапи формування і розвитку єдиного народногосподарського комплексу СРСР, місце і роль України в ньому. Більш послідовно має бути розкритий процес формування, різні етапи зрілості робітничого класу, закономірності розвитку колгоспного селянства, формування радянської інтелігенції. Значна увага приділятиметься показові етапів складання та зміцнення союзу робітничого класу і селянства, всебічному розкриттю його ролі в завоюванні політичної влади пролетаріатом, у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Редакційні колеги та авторські колективи томів націлюються на глибше розкриття усіх аспектів класової боротьби і національно-визвольного руху на українських землях у дожовтневий період. Важливим є поглиблене висвітлення процесу формування древньоруської і української народностей, буржуазної і соціалістичної націй. В ході поглибленого висвітлення історії культури будуть показані як загальні закономірності культурного процесу, так і відповідні зв'язки України з іншими регіонами країни, а в радянський період — з братніми союзними республіками.

Більш широко висвітлені будуть економічні, громадсько-політичні та культурні взаємозв'язки українців з народами тих держав, до складу яких входили українські землі, а також з іншими зарубіжними країнами.

Більш глибоко розкриватиметься історія західноукраїнських земель, зокрема їх зв'язки з українськими землями, які перебували у складі Російської держави і Радянського Союзу.

У томах, присвячених радянському періоду, необхідно чіткіше показати об'єктивний характер і масштаби інтернаціоналізації економічного і суспільно-політичного життя країни, етапи складання і розвитку соціалістичного способу життя, процес формування нової історичної спільності людей — радянського народу, роль дружби народів СРСР у розв'язанні завдань побудови соціалізму і комунізму. Більш ретельного висвітлення вимагають питання про реагування зарубіжної громадськості на найважливіші події, що відбувалися на Україні у різні періоди.

Щодо структури, то для всіх томів і книг вона буде єдиною: розділ — параграф — літтарик. Кожна книга відкривається передмовою обсягом до одного авторського аркуша, в якій обґрунтовується значення даної епохи в історії України у взаємозв'язку із загальноісторичним процесом, коротко характеризуються порушені проблеми, подається аналіз досягнень радянської історіографії з характеристикою ступеня дослідженості найважливіших проблем, основної літератури і того нового, що буде в російському виданні тому. У передмові названо також членів авторського колективу. У висновках поряд з узагальнюючи-

ми положеннями буде подано критику буржуазних, зокрема буржуазно-націоналістичних концепцій розглядуваних у томі проблем.

Як додаток до нового видання передбачається підготувати історіографічний том, в якому досить широко і ґрунтовно розглядатимуться джерела та література по історії УРСР.

У науковому апараті томів передбачено іменний та географічний покажчики, чого не було в попередньому виданні. При цьому мається на увазі підвищити науковий рівень хронологічних покажчиків, тісніше прив'язавши їх до тексту. Томи будуть унаочнені документальними і художніми ілюстраціями, картами, схемами та ін.

Яких змін зазнає склад Головної редакційної колегії, редколегій томів та авторського колективу?

Керуючись постановою Президії АН УРСР про видання «Истории Украинской ССР» російською мовою, Головна редколегія і дирекція Інституту історії АН УРСР провели значну організаційну роботу. Були визначені й затверджені склади Головної редакційної колегії, редколегій та авторських колективів усіх томів. Це, в основному, ті ж колективи, які брали участь у підготовці попереднього видання. Але до їх складу введено ряд провідних вчених, визначних фахівців з суспільних наук, зокрема, вітчизняної історії, з багатьох міст нашої республіки.

Загалом у Головній редколегії, редколегіях та авторських колективах томів працюватимуть 3 академіки і 3 члени-кореспонденти АН СРСР, 5 академіків і 8 членів-кореспондентів АН УРСР. Серед них вчені, які за наукові досягнення удостоєні високого звання лауреатів Ленінської премії, Державних премій СРСР і УРСР, заслужені діячі науки і культури.

До редколегій томів влилася ціла група провідних вчених з Інституту історії СРСР АН СРСР, інших наукових установ та ряду вузів Москви. Серед них академік М. П. Кім, члени-кореспонденти АН СРСР П. А. Жилін, Ю. О. Поляков та ін. У роботі над 8-томною «Историей Украинской ССР» братиме участь великий колектив авторів та фахових редакторів у складі 164 вчених-суспільствознавців, у тому числі 80 докторів наук, 79 кандидатів. Безпосередня участь провідних вчених у підготовці «Исторії Української РСР» матиме важливе значення у підвищенні ідейно-теоретичного і наукового рівня колективної праці.

Найбільше навантаження у підготовці праці падає на співробітників Інституту історії АН УРСР. Тільки при усвідомленні важливості поставлених цілей, правильній організації праці, суворого дотримання графіка підготовки томів можна успішно виконати таке важливе і відповідальне завдання.

Протягом якого часу і в якому порядку виходитимуть томи видання «Истории Украинской ССР»?

Робота над підготовкою багатотомної «Исторії Української РСР» російською мовою почалася з третього кварталу 1978 р. До перекладу текстів та їх доопрацювання приступили авторські колективи і редколегії першої і другої книг першого тому і другого тому. З 1979 р. почали роботу й автори та редактори інших томів. Вихід у світ нового видання планується здійснити згідно з черговістю томів — перший, другий, третій і т. д. У цілому робота над підготовкою усіх томів завершиться в 1981 р. Видання томів буде здійснено протягом 1981—1983 рр.

Які ще фундаментальні видання започатковано в Інституті історії АН УРСР?

Паралельно з роботою над багатотомною «Историей Украинской ССР» співробітники Інституту історії АН УРСР готують ще ряд фундаментальних видань. Так, уже почалася робота над створенням три томної «Історії Києва», перший том якої повинен вийти до 1500-річчя міста, що широко відзначатиметься 1982 року.

В Інституті розробляються також важливі проблеми, що знайдуть втілення у колективних монографіях: «Роль зв'язків і дружби у зближенні націй і народностей СРСР», «Історія соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму і розвиток співдружності соціалістичних країн», «Критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Української РСР». Готуються до друку нариси з історії УРСР. Вони будуть видані не лише українською і російською, а й англійською, французькою та німецькою мовами.

Продовжуватиметься робота над завершенням комплексних тем, що також вийдуть як фундаментальні праці,— «Історія робітників Донецького басейну», два двотомники, присвячених історичним зв'язкам і непорушній дружбі українського та російського і українського та молдавського народів. Крім того, заплановано праці з історії науки: «Розвиток фізики на Україні в 1917—1927 рр.», «Розвиток теорії рівнянь математичної фізики в XVIII—XIX ст.» та ін.

Науковці Інституту історії АН УРСР докладають усіх зусиль до того, щоб з честю виконати відповідальні завдання, покладені на них Комуністичною партією і Радянською державою.

Повідомлення

З історії радянських п'ятирічок

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В. М. ДОВГОПОЛ (Харків)

Масове соціалістичне змагання, що виникло з ініціативи робітничого класу в нашій країні в 1929 р., відіграло значну роль у боротьбі за успішне виконання виробничих планів першої і наступних радянських п'ятирічок. Воно стало дійовим методом соціалістичного і комуністичного будівництва.

КПРС постійно приділяла і приділяє велику увагу розвитку соціалістичного змагання. Наприкінці 1928 р.— на початку 1929 р. партійні організації розгорнули широку агітаційно-масову роботу серед трудящих, мобілізуючи їх на боротьбу за виконання рішень листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), який ухвалив контрольні цифри народного господарства на 1928/29 господарський рік і закликав усіх трудящих розгорнути боротьбу за індустріалізацію СРСР.

Однією з основних форм розвитку трудової активності робітничого класу в перші роки індустріалізації були виробничі наради, в роботі яких брали участь робітники і службовці. З жовтня 1928 р. по квітень 1929 р. з ініціативи працівників редакції газети «Правда» було проведено Всесоюзний огляд виробничих нарад, що відіграв велику роль у підготовці виникнення масового соціалістичного змагання.

З розвитком народного господарства виникали різні форми соціалістичного змагання, а саме: виробничі огляди підприємств, громадсько-виробничі конкурси фабрик і заводів, які наприкінці 1928 р.— на початку 1929 р. набули масового характеру. Так, на підприємствах Луганського округу в цей період було проведено огляд стану трудової дисципліни і огляд використання техніки. В їх проведенні взяли участь близько 100 тис. робітників, які внесли десятки тисяч раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи заводів і шахт, підвищення продуктивності праці¹.

Одночасно на багатьох підприємствах організовувалися конкурси за професіями, посилювався і ударницький рух, який зародився ще в роки громадянської війни. Тільки на шахтах Луганського округу в 1928 р. налічувалося 600 ударників². Успішно працювали ударні бригади на деяких підприємствах Харківського, Київського, Одеського і Дніпропетровського округів.

Завдяки трудовому героїзму робітничого класу, всіх радянських людей уже в I кварталі 1928/29 господарського року промисловість країни зробила значний крок уперед. На Україні з жовтня по грудень 1928 р. продукція промисловості зросла на 13%, а місцевої — на 22%³.

¹ С. массажи. Луганск, 1929, стор. 66, 78.

² Первые шаги индустриализации СССР. 1926—1927 гг. Сборник документов. М., 1959, стор. 460.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1112, арк. 62.

Комуністична партія вжила ряд заходів, спрямованих на посилення виробничої активності робітничого класу, перетворення соціалістичного змагання у масовий рух трудящих за успішне виконання завдань першої п'ятирічки. За вказівкою ЦК ВКП(б) газета «Правда» 20 січня 1929 р. опублікувала статтю В. І. Леніна «Як організувати змагання?», написану ним наприкінці грудня 1917 р. У цій статті Володимир Ілліч накреслив програму його організації в загальнодержавному масштабі, показав принципову відмінність соцзмагання від капіталістичної конкуренції, розкрив його роль і значення для соціалістичного будівництва. Вождь революції дав цінні вказівки і щодо можливих форм соцзмагання. Зокрема, він радив організувати змагання «практиків-організаторів з робітників і селян одного з одним»⁴, а також «комун, громад, споживчо-виробничих спілок і товариств, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁵. Статтю В. І. Леніна було видано окремою брошурою. Вона сприяла активізації масового соціалістичного змагання трудящих за підвищення продуктивності праці, дотрочкове виконання плану першої п'ятирічки.

На основі вказівок В. І. Леніна і врахування досвіду попередніх років з ініціативи партійних і комсомольських організацій, а також робітників на початку 1929 р. виникли нові форми соціалістичного змагання. Це сприяло залученню широких мас трудящих до активної участі в боротьбі за підвищення продуктивності праці. Так, 26 січня 1929 р. газета «Комсомольская правда» звернулася із закликом до комсомольців та молоді країни розпочати Всесоюзне соціалістичне змагання за зниження собівартості і високу якість продукції. Ініціативу газети схвалили 28 січня бюро ЦК ВЛКСМ, 11 лютого — ЦК ВКП(б), а 2 березня — об'єднане засідання ВРНГ СРСР і РРФСР, ВЦРПС і Народний комісаріат шляхів сполучення⁶.

Відповідаючи на заклик «Комсомольской правды», робітники багатьох міст країни організували соціалістичне змагання підприємств та окремих груп трудящих. 30 січня 1929 р. лєнінградська молодіжна газета «Смена» повідомила про змагання комсомольців заводів «Електросила» та ім. Єгорова, «Красная вагранка» і «Знамя труда»⁷. Шахтарі Донбасу виступили з ініціативою організувати соцзмагання колективів шахт за підвищення продуктивності праці. Важливу роль у розв'язанні цього питання відіграла, зокрема, постанова ЦК ВКП(б) «Про завдання вугільної промисловості Донбасу»⁸.

На Україні одними з перших у соціалістичне змагання включилися трудящі Артемівського округу. Ще на XIV окружній партійній конференції, яка відбулася 15—21 грудня 1928 р., комуністи Артемівщини запропонували організувати змагання підприємств. 25 січня 1929 р. із закликами до комсомольців і молоді, до всіх робітників шахт і рудників розгорнути соціалістичне змагання за зниження собівартості продукції звернувся Артемівський окружком ЛКСМУ^{9—10}. Зачинателями його виступили передові робітники, вибійники рудника «Північний» рудоуправління ім. Дзержинського (Щербинівка) Степан Іванов і Григорій Дудкін. 28 січня вони через стінну газету запропонували

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 196.

⁵ Там же, стор. 198.

⁶ Директивы по рационализации производства, М., 1930, стор. 118—121; КПСС о комсомоле и молодежи (1917—1961 гг.), М., 1962, стор. 156.

⁷ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР, М., 1961, стор. 93.

⁸ «Правда», 18 січня 1929 р.

^{9—10} «Кочегарка» (орган Артемівського окружного КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради), 26 січня 1929 р.

викликати на змагання сусідній рудник «Центральний». Профактив рудника, що відбувся 29 січня, підтримав їх пропозицію. 31 січня в Щербинівці відбулися багатолюдні збори, в яких взяли участь представники всіх шахт рудоуправління ім. Дзержинського. В той же день було підписано договір на соціалістичне змагання робітників рудників «Північного» і «Центрального»¹¹.

Одночасно змагання розгорнулося і на багатьох інших рудниках Донбасу. Так, 29 січня 1929 р. на загальних зборах шахтарів Горлівського рудника № 1 (нині — шахта «Кочегарка») з ініціативи партійної організації, яку очолював комуніст тов. Осьмачко, було вирішено викликати на соцзмагання одну з шахт Донбасу. Через «Рабочую газету» горлівці звернулися з листом до шахтарів Ірмінського рудника, в якому писали: «Дорогі товариші! Наша Комуністична партія в останніх своїх директивах кинула бойовий заклик: «Країні потрібне вугілля!» З перших днів Жовтневої революції робітничий клас СРСР умів твердо і рішуче виконувати всі завдання, які ставила революція. Сьогодні перед гірниками Донбасу стоїть почесне завдання, яке повинно бути також нами виконане... Не боючись своїх власних недоліків, ми охоче приймаємо пропозицію «Рабочей газеты» організувати відкрите змагання з рудником іншого району, щоб і нам і тому руднику запозичити в підсумку позитивні зразки роботи, позбавитися неполадок і піднести продуктивність праці на належну височінь. Ми викликаємо на соціалістичне змагання Ірмінський рудник (Луганського округу)»¹². Шахтарі Ірмінського рудника виклик горлівців прийняли.

У процесі трудового змагання гірники добивалися підвищення продуктивності праці, перевиконували плани видобутку вугілля. Так, шахтарі рудника «Північний» у лютому 1929 р. перевиконали план на 8%, а у березні — на 22,7%. Трудящі рудників «Центральний» і Горлівський № 1 в лютому та березні того ж року видали на-гора багато надпланового вугілля¹³.

Комуністична партія, піклуючись про дальший розвиток масового соціалістичного змагання, здійснила ряд заходів, спрямованих на піднесення трудової активності трудящих. Центральний Комітет КП(б)У видав, зокрема, постанову «Про соціалістичне змагання у справі зниження собівартості і поліпшення якості продукції», яка була опублікована в газеті «Комуніст» 26 березня 1929 р. У ній підкреслювалося, що необхідно організовувати змагання не тільки підприємств, а й цехів, змін, бригад, забоїв та окремих робітників.

З ініціативи ЦК Компартії України було створено Всеукраїнський комітет керівництва соціалістичним змаганням, який очолив секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев (березень 1929 р.). До його складу ввійшли також представники від ЦК ЛКСМУ, ВЦРПС, Держплану УРСР, НК РСІ і газети «Комсомолец України».

Масове соціалістичне змагання, що виникло на передових підприємствах Москви, Ленінграда, Донбасу, Кузбасу, Північного Кавказу, швидко поширилось і на інші промислові райони країни. 5 березня 1929 р. у «Правде» було опубліковано звернення робітників ленінградського заводу «Красный выборжец» до робітників усіх підприємств Радянського Союзу із закликом включитися в соцзмагання за зниження собівартості продукції. На цю пропозицію відгукнулися 70 великих підприємств, у тому числі й 20 підприємств з України. Почали зма-

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 10, спр. 126, арк. 42; оп. 11, спр. 90, арк. 52.

¹² «Рабочая газета» (орган ЦК ВКП(б)), 13 лютого 1929 р.

¹³ «Рабочая газета», 1, 12, 22 березня; 6, 11 квітня 1929 р.

гатися металурги, машинобудівники, хіміки, текстильники, будівельники і працівники транспорту. Характерно, що майже одночасно з міжзаводським змаганням виникло і внутрізаводське, тобто змагання цехів, змін, забоїв, бригад. Посилився ударницький рух. Так, на шахті ім. Свердлова Ровенецького рудоправління організатором ударної бригади став кадровий шахтар Щенков. На заводі ім. Дзержинського на початку 1929 р. працювало 17 ударних бригад. Одна з них під керівництвом майстра Семениченка, до якої входило 12 чол., щодня ремонтувала 7 вагонів. Собівартість ремонту кожного вагона зменшилася на 24 крб.¹⁴ У квітні того ж року ударні бригади працювали на більшості шахт Донбасу. Зокрема, у Луганському окрузі на 100 шахтах налічувалося 1000 ударників. На металургійних і машинобудівних заводах Дніпропетровська працювали 178 бригад, Миколаєва — 37.¹⁵

За даними ВЦРПС, у Радянському Союзі на 1 травня 1929 р. масовим соціалістичним змаганням було охоплено 2 млн. чол. Зокрема, в ньому брали участь 850 тис. залізничників, 650 тис. металістів, 600 тис. гірників, 450 тис. текстильників, 250 тис. хіміків.¹⁶ Змагання охопило майже всі шахти Донбасу, багато підприємств Харківського, Дніпропетровського, Одеського, Маріупольського, Запорізького, Криворізького, Конотопського, Херсонського, Уманського та інших округів Української РСР.

Завдяки масовому соцзмаганням уже в перші місяці 1929 р. робітники ряду галузей добилися істотних успіхів. За перше півріччя 1928/29 господарського року, наприклад, продуктивність праці у кам'яновугільній промисловості зросла на 16,5%. Тільки шахти тресту «Донвугілля» виробничий план другого кварталу виконали на 99,1%, а у квітні — на 106%. Успішно працювали в цей час й інші галузі промисловості республіки. Так, підприємства «Південмашбудтресту» в другому кварталі виконали план на 102,8%, а у квітні — на 106,3%. В цілому за перше півріччя 1928/29 року промисловість Української РСР виконала річний план на 49,8%.¹⁷

Важливу роль у дальшому розвитку масового соціалістичного змагання в нашій країні відіграла XVI Всесоюзна партійна конференція, яка відбулася 23—29 квітня 1929 р. Схваливши перший п'ятирічний план розвитку народного господарства, вона вказала, що успішне розв'язання завдань п'ятирічного плану тісно пов'язане з розвитком соцзмагання. Конференція прийняла також звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу», в якому говорилося, що «соціалістичне змагання, що розгорнулося в цьому році з почину ленінського комсомолу і преси, все більше перетворюється в могутній масовий рух... Змагання, пробуджуючи творчу енергію та ініціативу мас, повинно стати постійним методом залучення трудящих до соціалістичного будівництва»¹⁸.

Велике значення в розвитку соцзмагання мала також постанова ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. «Соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній було визначено його роль, місце й основні напрями: виконання і перевиконання виробничих планів, завдань по зниженню собівартості продукції і підвищення продуктивності праці, поліпшення

¹⁴ Энтузиасты социалистической стройки, Днепропетровск, 1929, стор. 7.

¹⁵ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР, М., 1959, стор. 215.

¹⁶ Там же, стор. 236.

¹⁷ «Радянський статистик» (орган ЦСУ УРСР), 31 травня 1929 р.

¹⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. II, К., 1954, стор. 574.

якості продукції, зміцнення трудової дисципліни, посилення винахідницького і раціоналізаторського руху. Центральний Комітет указав на необхідність впровадження матеріального і морального стимулювання, преміювання кращих колективів, окремих робітників¹⁹.

Після звернення XVI партконференції і прийняття травневої постанови ЦК ВКП(б) соцзмагання набуло ще більшого розмаху. Цьому, зокрема, сприяла величезна організаційна та ідейно-політична робота партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Так, у травні — липні на засіданнях Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У чотири рази обговорювалося питання про хід соцзмагання і накреслювалися заходи, спрямовані на дальший його розвиток²⁰. Майже всі низові парторганізації прийняли рішення про розвиток соціалістичного змагання на підприємствах.

Трудащі республіки розгорнули рішучу боротьбу за дострокове виконання завдань 1928/29 господарського року і першої п'ятирічки взагалі. Вони підписували договори на соцзмагання, брали на себе підвищені зобов'язання. Так, у липні у змагання включилися 92% шахт Донецького і Криворізького басейнів. 7 липня 1929 р. договір на соціалістичне змагання підписали працівники вугільної промисловості Луганського, Шахтинського, Артемівського і Сталінського округів. 200 тис. шахтарів Донбасу зобов'язалися перевиконати план 1928/29 року по видобутку вугілля на 3%²¹. Підписали договір на змагання 34 металургійних і машинобудівних заводів, на яких працювало 171 тис. чол., а також багато підприємств хімічної, текстильної, харчової та інших галузей промисловості²².

Почин робітників підтримали і працівники сільського господарства. Весною 1929 р. шахтарі рудника № 2 Краснодонського рудоуправління підписали договір на змагання з трудящими села Ново-Аннівка. У травні 1929 р. в соціалістичне змагання включилися 1200 колгоспів республіки, які розгорнули боротьбу за підвищення врожайності і продуктивності в своїх господарствах²³.

У другій половині 1928/29 господарського року громадські організації основну увагу приділяли змаганням цехів, змін, бригад і окремих робітників. Так, на будівництві Дніпрогесу в червні було підписано 30 договорів на змагання цехів, змін, бригад, в яких працювали 2150 робітників. У вересні тут же змагалася більше 9 тис. чол. На заводі ім. Дзержинського в жовтні було створено 161 ударну бригаду, а на Луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції — 381 бригаду²⁴. За даними всеукраїнських комітетів профспілок (всього було 24) і 25 окружних Рад профспілок (всього було 40 округів), на 20 січня 1930 р. на Україні внутрізаводським змаганням було охоплено 45% трудящих, зокрема, ударницьким рухом — майже 23%²⁵. У перших лавах учасників змагання йшли комуністи і комсомольці. В кінці 1929 — на початку 1930 рр. кожний п'ятий комуніст і комсомолець республіки були ударниками²⁶. В цілому ж всіма формами змагання в Радянському Союзі і в Українській РСР наприкінці

¹⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, М., 1957, стор. 59—61.

²⁰ ЦПА ІМЛі при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 25, арк. 156, 179.

²¹ «Комуніст», 9 липня 1929 р.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 814, арк. 234.

²³ «Комуніст», 21 лютого, 23 травня 1929 р.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 3218, арк. 30; спр. 3298, арк. 15.

²⁵ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 181, арк. 4; спр. 182, арк. 28—29.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 434, арк. 34.

1929 — на початку 1930 рр. було охоплено близько 70% трудящих²⁷.

У процесі розгортання масового соціалістичного змагання народжувалися нові славні почини, спрямовані на підвищення продуктивності праці, перевиконання виробничих планів. Так, завдяки раціоналізації виробничих процесів бригада вибійників В. Мальцева на шахті «Іван» Макіївського рудоуправління в другій половині 1928/29 господарського року підвищила продуктивність праці на 91%. Робітниці харківських заводів ім. Петровського, І. Кутузова, «Червона нитка» та інших текстильних підприємств почали переходити на обслуговування 2—3 верстатів, що сприяло значному зростанню продуктивності праці²⁸. На ряді заводів у 1929 р. робітники добровільно знижували розцінки або підвищували норми виробітку. Тільки на харківському заводі «Серп і молот» добровільно знизили собі розцінки 559 ударників, внаслідок чого завод зекономив 18 тис. крб. Багато ударних бригад у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Харкові та інших містах скорочували кількість своїх працівників, що сприяло підвищенню продуктивності праці і зниженню собівартості продукції²⁹.

З цінною ініціативою виступили робітники Луганського паровозобудівного заводу, які 24 липня в місцевій газеті «Луганская правда» заявили, що вони зобов'язуються п'ятирічний план виконати достроково, за чотири роки. Їх почин через газети «Правда» і «Труд» став відомий робітникам усієї країни.

Включившись у соціалістичне змагання, колективи підприємств, цехів і бригад добивалися великих виробничих успіхів, перевиконували свої зобов'язання. Так, трудящі рудника «Північний» в 1928/29 господарському році план по видобутку вугілля перевиконали на 10,7%, а робітники заводу ім. Дзержинського річне завдання перевищили на 2,8%. Будівельники Дніпрогесу зобов'язалися в першому році п'ятирічки вкладати за добу по 1200 кубометрів бетону, а насправді вкладали по 1792 кубометри³⁰. На Першому всесоюзному з'їзді ударників, який відбувся на початку грудня 1929 р., багато кращих ударних бригад були нагороджені преміями і перехідними Червоними прапорами. Серед них — бригади тов. Серебного з шахти № 12 Катерининського рудоуправління, яка виконала річний план на 108,6%, В. Мальцева з шахти «Іван» Макіївського рудоуправління, К. Черепанцева з котельного цеху Макіївського заводу та інші³¹.

В результаті величезного зростання творчої активності трудящих валова продукція промисловості СРСР в 1928/29 господарському році збільшилася на 24% проти 21,4% за планом, а випуск промислової продукції на Україні зріс на 19,7% замість 16,5% за планом³².

Великих успіхів у розвитку промисловості було досягнуто і в першій половині 1930 р. Як вказувалось у рішеннях XVI Всесоюзного (26 червня 1930 р.) і XI Всеукраїнського (5—15 червня 1930 р.) з'їздів партії, ці успіхи стали можливими завдяки широкому розгортанню соціалістичного змагання, яке розвивалося далі, збагачувалося новими формами творчої активності мас. Уже в роки першої п'ятирічки яскраво виявився такий лєнінський принцип соцзмагання, як взаємодопомога його учасників. Громадський буксир, уперше застосований шах-

²⁷ Труд в СССР. 1926—1930 гг., М., 1930, стор. 24.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 808, арк. 354.

²⁹ Там же, ф. 40, оп. 3, спр. 35, арк. 67; ф. 2605, оп. 2, спр. 808, арк. 360.

³⁰ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 807, арк. 59.

³¹ «Комсомолец України», 14 грудня 1929 р.

³² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1976, стор. 625.

тарями Донбасу, став однією з форм допомоги передовиків відстаючим. Буксирні бригади з'явилися на багатьох підприємствах. Так, колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча допомагав заводу ім. Фрунзе, Краматорського машинобудівного — Єнакіївському металургійному заводу. За даними ВЦРПС, на 1 липня 1931 р. громадський буксир був організований на 6% підприємств країни, а на 1 січня 1933 р. — на 11,4%³³.

Одним з передових шахтарів Горлівського рудника № 1 був Микита Ізотов. Він виконував по 3—5 норм щозміни. Через багатотиражку М. Ізотов звернувся із закликом до кадрових робітників наслідувати його приклад. 11 травня 1932 р. його статтю «Мій метод» опублікувала газета «Правда». Уже в роки першої п'ятирічки багато робітників стали його послідовниками, називалися «ізотовцями».

Однією з важливих форм соцзмагання була організація наскрізних ударних бригад. У травні 1930 р. таку бригаду організували робітники «Ростсельмаша». Робота її членів забезпечила безперервність виробничого процесу, поліпшення внутрізаводського планування. Почин ростовчан став надбанням робітників усіх районів країни. Якщо в 1931 р. на промислових підприємствах діяла 2871 наскрізна бригада, то на 1 січня 1933 р. — 4434, які об'єднували близько 64 тис. робітників³⁴. У республіці одна з перших таких бригад була створена на Миколаївському суднобудівному заводі. Такі ж бригади діяли на Маріупольському заводі ім. Ілліча, Харківському тракторному заводі, Харківському заводі ім. Шевченка та інших. Наприкінці 1931 р. у промисловості України працювали 600 наскрізних бригад, в яких налічувалося 20 тис. ударників³⁵.

Однією з важливих форм соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки було зустрічне планування. Його виникнення підготовлене масовим обговоренням п'ятирічного і річних планів розвитку народного господарства країни. Так, при обговоренні контрольних цифр на 1928/29 господарський рік шахтарі Донбасу запропонували встановити планове завдання на перший рік п'ятирічки не 30, а 31,1 млн. т вугілля³⁶. При складанні плану на 1929/30 господарський рік на ряді підприємств України за ініціативою робітників були внесені певні зміни. Зокрема, робітники доменного цеху Донецького металургійного заводу вважали, що річний виробіток металу в 390 тис. т недостатній і запропонували збільшити його до 400 тис. т³⁷. Широкий рух за створення зустрічних планів розпочався за ініціативою робітників Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса. Склавши на 1930/31 господарський рік зустрічний план, що перевищував накреслення тресту, робітники цього заводу 30 липня 1930 р. через газету «Правда» звернулися до трудящих країни із закликом наслідувати їх приклад.

Посиленню дієвості цієї форми змагання сприяло впровадження змінно-зустрічного планування. На Маріупольському заводі ім. Ілліча робітники щодня для кожної зміни висували зустрічний план, в якому враховувалися всі резерви виробництва. У червні 1931 р. на цьому заводі відбулася республіканська нарада з питань змінно-зустрічного

³³ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964 гг. Документы и материалы профсоюзов, М., 1965, стор. 107.

³⁴ Там же.

³⁵ М. Чувьрин. Профсоюзы Украины на социалистической стройке, М., 1931, стор. 88.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1252, арк. 108.

³⁷ «Диктатура труда» (орган Сталінського окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофади), 17 серпня 1929 р.

планування. Тут було підбито перші його підсумки і вироблено необхідні рекомендації. Зустрічне планування широко застосовувалося і в інших радянських республіках.

Важливою формою змагання в перші роки п'ятирічки була й організація госпрозрахункових бригад, які складали кошторис витрат матеріалів і коштів при виконанні виробничих завдань. Виникнення цього руху було пов'язано з удосконаленням керівництва промисловістю, з переведенням не тільки трестів, як це було раніше, а й підприємств на господарський розрахунок. Ініціатором цього нововведення стали робітники Ленінградського заводу ім. Леніна, які в січні 1930 р. створили першу госпрозрахункову бригаду. Президія ВЦРПС підтримала цей почин. За прикладом ленінградців госпрозрахункові бригади почали виникати по всій країні. Через рік вже працювало 6510 таких бригад, а в 1933 р. — 84 тис., які охоплювали 36% робітників³⁸.

Однією з перших на Україні госпрозрахункова бригада формувальників була створена на харківському заводі «Серп і молот». У договорі, підписаному членами бригади і адміністрацією, зазначалися взаємні зобов'язання. Уже в перший день роботи по-новому вона виконала виробниче завдання на 125%. На Маріупольському заводі ім. Ілліча у листопаді 1931 р. працювали 200 госпрозрахункових бригад, які зекономили 37 тис. крб. На кінець п'ятирічки в промисловості України діяло 25 тис. таких бригад, які охоплювали 300 тис. трудящих³⁹.

Масова організація госпрозрахункових бригад сприяла впровадженню господарського розрахунку на підприємствах і в галузях, посиленню боротьби трудящих за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції. Кількість учасників змагання рік у рік зростала. На кінець першої п'ятирічки в Радянському Союзі в ньому брали участь дві третини робітників⁴⁰. Завдяки героїчній праці робітничого класу за роки першої п'ятирічки було побудовано фундамент соціалістичної економіки. В рішеннях об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся у січні 1933 р., зазначалося: «Переможного завершення п'ятирічки партія досягла на основі неухильного зростання творчої активності і виробничої ініціативи широких мас, на основі залучення все більшої кількості робітників і колгоспників до рядів ударників соціалістичного будівництва, на основі розгорнутого соцзмагання»⁴¹.

Отже, у роки першої п'ятирічки змагання під керівництвом Комуністичної партії перетворилося у масовий рух, стало дійовим методом соціалістичного будівництва. Охопивши усі галузі промисловості, транспорт, зв'язок і сільське господарство, воно відіграло важливу роль у боротьбі за економічне піднесення країни.

Виступаючи на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв ще раз підкреслив велике значення соцзмагання у комуністичному будівництві. «Ми маємо і таку випробувану підйому примноження трудових успіхів, як соціалістичне

³⁸ Социалистическое соревнование в СССР, стор. 106.

³⁹ Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку за четыре года. Харьков, 1932, стор. 29.

⁴⁰ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР, М., 1933, стор. 171.

⁴¹ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 3, К., 1954, стор. 173.

змагання,— говорив він.— Ставши за своїм розмахом і глибиною справді всенародним, змагання постійно народжує зразки творчої праці, служить добру службу розвитку економіки країни»⁴².

Продовжуючи традиції першої п'ятирічки, робітничий клас Союзу РСР у наступний період нашого будівництва підняв соціалістичне змагання на вищий ступінь і в умовах розвинутого соціалізму розгорнув рух за комуністичне ставлення до праці.

⁴² «Радянська Україна», 28 листопада 1978 р.

* * *

Р. І. ВЕТРОВ (Дніпродзержинськ), Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ)

КРИЗА МЕНШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ БІЛЬШОВИКАМИ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вирішальною умовою перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було те, що її гегемоном виступав багатонаціональний російський пролетаріат, керований партією більшовиків. Встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні було досягнуто в гострій непримиренній боротьбі проти угодівських партій, зокрема меншовиків, які, претендуючи на роль вождя російського пролетаріату, намагалися відвернути робітників від боротьби за перемогу соціалістичної революції, посиляючись на незрілість Росії до соціалізму. Рішуче викриття опортуністичної, угодівської політики меншовиків, ізоляція їх від робітничого класу було важливою передумовою перемоги пролетаріату над буржуазією.

У 1917 р. меншовики мали численні організації і на Україні. Керівний орган меншовицької партії — Організаційний комітет (ОК) — вважав меншовицькі організації Києва, Харкова, Катеринослава, Донецького басейна одним з найважливіших центрів меншовизму в країні¹. Саме в цей короткий період меншовики досягли найбільшого кількісного зростання своїх рядів і значного впливу на масові організації трудящих (Ради, профспілки, фабзавкоми та ін.). Проте наприкінці цього періоду робітники під впливом уроків життя, політичної роботи більшовиків в масах, революційних подій в країні поривали з угодівцями, що зумовило політичний крах меншовиків.

Якщо становище партії меншовиків в 1917 р. проаналізовано в історико-партійній літературі², то ідейний і організаційний стан меншовицьких організацій на Україні на різних етапах революції лише частково висвітлено в окремих публікаціях³. До того ж в них допущені неточності у визначенні кількості меншовиків. Нещодавно вийшла моно-

¹ «Рабочая газета», 22 березня 1917 р.

² Н. В. Рубан. Октябрьская революция и крах меньшевизма, М., 1968; Х. М. Астрахан. Большевики и их политические противники в 1917 году, Л., 1973, та ін.

³ Ю. М. Гамрецький. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 році.— «УІЖ», 1976, № 12; його ж. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 г.— Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917—1922 гг. Сборник научных трудов, ч. I, М., 1977, стор. 114—129.

графія І. Ф. Кураса⁴, але в ній йдеться про крах українських дрібно-буржуазних націоналістичних партій.

У даній статті зроблена спроба показати внутрішній стан і уточнити чисельність місцевих організацій загальноросійської меншовицької партії на Україні в березні — жовтні 1917 р.

Лютнева буржуазно-демократична революція застала місцеві організації і партію меншовиків в цілому в стані ідейного і організаційного розброду. Це визнав і керівний центр партії — Організаційний Комітет: «Революція застала наші організації роздробленими і розпорошеними. В багатьох місцях їх зовсім не було»⁵. Цей факт засвідчили і особисті опитувальні листи делегатів «об'єднавчого» з'їзду меншовиків у серпні 1917 р. Так, представники Маріуполя, Проскурова, Бердичева, Слов'янська, Олександрівська, Єлисаветграда та багатьох інших міст вказали, що організації виникли лише в березні — червні 1917 р., делегати з Шостки і Глухова Чернігівської губернії, Донецько-Криворізького басейну та з інших місць повідомляли, що слабкі організації у них існували в 1905—1907 рр., а потім розпались і створені лише після революції⁶. Меншовики Катеринослава відзначали, що організація у них «...перед війною була, перед революцією — ні»⁷. Таке становище було і в Одесі, Полтаві, Житомирі⁸. Харківські меншовики писали: «Наші сучасні організації майже всі виникли після революції на більш-менш пустому місці, бо серйозних нелегальних організацій перед революцією у нас фактично не було»⁹.

Повалення самодержавства сприяло тому, що до політики потягнулись найширші кола населення, більшість якого складала дрібнобуржуазні верстви. Це призвело до того, що величезна дрібнобуржуазна хвиля подавила на деякий час свідомий пролетаріат. Дрібнобуржуазні погляди на політику захопили досить широкі кола робітників¹⁰. Поширення цих поглядів серед мас супроводжувалось швидким зростанням рядів угодовських партій, в тому числі меншовиків, які широко відчинили двері своїх організацій для всіх бажаючих.

Про чисельність меншовиків на Україні в умовах мирного розвитку революції дають уяву матеріали обласних конференцій і Всеросійської конференції меншовицьких і об'єднаних організацій РСДРП. На 1-й Південно-російській конференції меншовиків (Харків, квітень 1917 р.) 45 делегатів представляли 24 організації Донецько-Криворізького басейну, Полтави і Кременчука. В цьому регіоні, як повідомляли організатори конференції, було нібито 50 тис. меншовиків¹¹. Це не відповідало дійсності, оскільки вся партія меншовиків налічувала в той час близько 45 тис. членів¹². Меншовики Катеринослава і Харкова наводили іншу цифру — 15 тис.¹³ За нашими підрахунками, на той час в Донецько-Криворізькому басейні налічувалося 8—9 тис. меншовиків.

⁴ І. Ф. Курас. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине, К., 1978.

⁵ Всероссийская конференция меньшевистских и объединенных организаций РСДРП 6—12 мая 1917 г. в Петрограде, Пт-г, 1917, стор. 3.

⁶ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, т. 1, арк. 10, 20; т. 3, арк. 17, 29, 54; т. 4, арк. 3; «Социал-демократ» (Харьков), 27 квітня 1917 р.

⁷ ЦПА ІМЛІ при ЦК КПРС, т. 2, арк. 65.

⁸ Там же, т. 1, арк. 54; т. 2, арк. 42, 66.

⁹ «Социал-демократ» (Харьков), 22 серпня 1917 р.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 151—152.

¹¹ «Социал-демократ» (Харьков), 27 квітня 1917 р.

¹² Всероссийская конференция меньшевистских и объединенных организаций РСДРП, стор. 6; Н. В. Рубан. Назв. праця, стор. 52, 53.

¹³ «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 29 квітня 1917 р.; «Борьба», 7 травня 1917 р.

На обласному з'їзді «об'єднаних меншовиків» Південно-Західного району (Київ, 21—23 квітня 1917 р.) було 50 делегатів від Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської губерній та деяких військових частин Південно-Західного фронту. Даних про чисельність меншовиків в цьому районі не наводилось. За нашими підрахунками у Південно-Західному краї їх налічувалося близько 4 тис. чол.¹⁴

На Всеросійській конференції меншовицьких і об'єднаних організацій (Петроград, 6—12 травня 1917 р.) делегати від України представляли близько 12 тис. чол. (крім того було представлено 1000 меншовиків з Сімферополя і 1000 — з Севастополя). На той час в багатьох містах меншовицькі організації були досить численними: Київ — 2500, Харків — 2000, Олександрівськ — 1500, Олександрія — 240, Катеринослав — 800, Макіївка — 2000, Луганськ — 540, Бахмут — 201 чол.¹⁵ Деякі організації представлені не були (Одеса, Херсон, Кременчук). Враховуючи дані і про них, можна вважати, що на Україні в той час було понад 15 тис. меншовиків (1/4 складу всієї партії).

Якщо в кількісному відношенні після Лютневої революції в організаціях меншовиків намітилося зростання, то в ідейному відношенні вони залишалися політично хиткими. В них об'єднувалися прихильники різних ідейно-політичних течій меншовизму — оборонці, «революційні оборонці», «меншовики-інтернаціоналісти» та інші напрями, яких об'єднувала загальна опортуністична концепція революції, суть якої полягала в тому, що між буржуазно-демократичною і соціалістичною революціями повинна пролягати тривала смуга капіталістичного розвитку. У Києві, наприклад, 9 березня меншовики ухвалили резолюцію про об'єднання в організацію оборонців і інтернаціоналістів на основі угоди про «необхідність активної підтримки Тимчасового уряду». До організації ввійшли також прихильники плеханівської групи «Єдність», яка формально не входила в меншовицьку партію, але тісно примикала до неї¹⁶. В Олександрівську також об'єдналися всі течії меншовиків¹⁷.

Таким чином, в більшості міст України утворилися організації «об'єднаних меншовиків». В Південно-Західному краї і на Півдні України в цих організаціях переважали меншовики-оборонці, а в Донецько-Криворізькому басейні і в ряді великих промислових міст — меншовики-інтернаціоналісти. Важливим центром оборонців на Україні була київська меншовицька організація. Її лідери — М. Балабанов, В. Дрелінг були активними провідниками політики «революційного оборонства»¹⁸. Головним центром «лівих» меншовиків була харківська організація, в якій переважали меншовики-інтернаціоналісти на чолі з С. Саном (Девдеріані) і І. Бером (Гуревичем), які були прихильниками лінії

¹⁴ При підрахунках кількості меншовиків в окремих регіонах та в цілому по Україні використані такі джерела: Всероссийская конференция меньшевистских и объединенных организаций РСДРП, стор. 29—31; «Партийные известия» (ОК), 1917, № 1, стор. 27; Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 194—209. Чисельність деяких організацій встановлена посереднім шляхом: враховані норми представництва меншовиків на конференцію — 1 делегат від 200 членів партії (ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, т. 1, арк. 47). Із загальної чисельності виключені більшовики, що входили до складу об'єднаних організацій.

¹⁵ Всероссийская конференция меньшевистских и объединенных организаций РСДРП, стор. 7, 29—32; «Партийные известия» (ОК), 1917, № 1, стор. 27.

¹⁶ «Знамя труда», 24 березня 1917 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, т. 2, арк. 7 зв.; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. перша, К., 1968, стор. 9.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, т. 4, арк. 16.

¹⁸ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 1, стор. 22—23.

Ю. Мартова і рекламували себе як «справжніх інтернаціоналістів». Певний вплив «ліві» меншовики мали в Катеринославі¹⁹.

Будь-яких розходжень в найголовнішому питанні поточного моменту — в оцінці революції та її перспектив між оборонцями та інтернаціоналістами у меншовиків не було — вони єдиним фронтом виступали проти соціалістичної революції, проти єдиновладдя Рад, а курс більшовиків на соціалістичну революцію розцінювалися ними як прояв «крайнього авантюризму». Щодо війни, то меншовики-інтернаціоналісти засуджували її лише на словах. Вони не вказували масам конкретних шляхів виходу з війни, не закликали до боротьби за передачу влади в руки робітничого класу. Все це споріднювало їх з іншими течіями меншовиків.

Намагаючись паралізувати роботу більшовиків по підготовці пролетарських мас до соціалістичної революції, меншовики розгорнули на місцях кампанію за створення об'єднаних організацій РСДРП з числа більшовиків і меншовиків. Ініціаторами об'єднання, як правило, виступали меншовики-інтернаціоналісти²⁰.

Більшовики України в основному вірно вирішили головне, за словом В. І. Леніна, партійне питання²¹ — питання про «єдність», про відносини з меншовиками. Розуміючи, що таке об'єднання загрожувало загибеллю партії, більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївки, Конотопа відкинули пропозиції меншовиків про об'єднання і після виходу з підпілля продовжували зміцнювати свої самостійні організації. Але в ряді місць більшовики піддалися об'єднанчій настрою. В Херсоні, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові, Юзівці та інших містах виникли об'єднані організації РСДРП²². Після об'єднання меншовики намагалися внести розлад в ряди більшовиків, перешкодити їм згуртуватися навколо ленінської програми боротьби за соціалістичну революцію, за перетворення в життя лозунгу «Вся влада Радам!». На сторінках меншовицької преси з'явилися статті про «ізоляцію прихильників Леніна», про виникнення «сприятливих» умов для об'єднання соціал-демократів на антиленінській платформі²³.

Більшовики України, як і вся партія, доклали чимало зусиль, щоб відокремити свої ряди від меншовиків і згуртувалися навколо ленінських Квітневих тез. З кінця квітня до липня були створені самостійні більшовицькі організації у Вінниці, Чернігові, Юзівці, Слов'янську, Олександрівську, Маріуполі, Кам'янському. Залишили об'єднану організацію РСДРП більшовики Одеси²⁴.

Ідейна та організаційна криза меншовицьких організацій посилювалася тим, що їм не вдалося забезпечити єдність своїх рядів, подолати незгоди, що існували між різними течіями в партії. Так, конференція меншовиків Півдня Росії лише формально об'єднала всіх меншовиків краю. Хоча з основних питань порядку денного (про війну, Тимчасовий уряд тощо) були прийняті резолюції меншовиків-інтернаціоналістів²⁵, але на місцях кожна організація проводила свою лінію.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, арк. 75.

²⁰ «Социал-демократ», 11 березня 1917 р.; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів, К., 1957, стор. 325.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 288.

²² Див.: Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 года), стор. 10, 100, 110.

²³ «Киевская мысль», 16 квітня 1917 р.; «Социал-демократ», 15 квітня 1917 р.; «Борьба», 18 квітня 1917 р., та ін.

²⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 100.

²⁵ «Социал-демократ» (Харьков), 2 травня 1917 р.

Обласний з'їзд об'єднаних меншовиків Південно-Західного району значною більшістю голосів прийняв з усіх питань резолюції оборонського напрямку²⁶. На цих позиціях стояли і меншовики Півдня — Херсона, Миколаєва, Одеси²⁷.

Не вдалося досягти згоди між делегатами і на травневій Всеросійській конференції меншовицьких і об'єднаних організацій. Це стосується, зокрема, такого важливого в умовах Росії питання як національне. Секція з даного питання, в якій працювали делегати меншовицьких організацій Києва, Харкова, Макиївки, Бахмута²⁸, не дійшла до згоди, і конференція не прийняла ніякого рішення.

Конференція не згуртувала в єдине ціле різні течії меншовизму, місцеві організації продовжували проводити кожна свою лінію, критикуючи ОК справа чи «зліва». Так, меншовики Харкова, повідомляючи про підсумки конференції, писали, що лінія ОК, конференції — це помилкова, опортуністична²⁹, а меншовики Києва, схвалюючи рішення конференції³⁰, закликали «посилити боротьбу» з «лівими» меншовиками, які, на їх думку, дотримуються помилкової тактики³¹.

Зрада меншовиками інтересів трудящих, захист ними антинародної політики Тимчасового буржуазного уряду, входження представників партії до цього уряду — все це поступово привело до позбавлення меншовиків довіря серед трудящих і до відходу їх від партії меншовиків. Так, на зборах на Брянському заводі у Катеринославі, робітники прилюдно рвали членські квитки меншовиків і заявляли про перехід до більшовиків³². 1 липня 1917 р. газета «Звезда» надрукувала лист робітника заводів Південного товариства «Труд», члена Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів меншовика-інтернаціоналіста А. Гусарського про причини переходу до більшовиків. Він писав: «...тому, що в Раді меншовики не відстоюють інтереси революції і робітників, не борються з контрреволюцією. Немає у вас революційного руху, пп. меншовики, є лише компроміси з буржуазією і плентається ви в її хвості». Аналогічні заяви друкувалися і в інших газетах.

Перехід меншовиків у липні 1917 р. на позиції прямої зради пролетаріату, участь їх в контрреволюційному поході проти революційного робітничого класу і партії більшовиків посилили ідейний і організаційний розброд в партії, загострили протиріччя між різними течіями меншовизму. Про це свідчать матеріали серпневих конференцій і з'їздів меншовиків.

З 1 по 5 серпня відбувся II обласний з'їзд меншовиків Південно-Західного району. Понад 100 делегатів представляли понад 20 організацій Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської губерній, а також 4 військові організації. В організаціях краю за повідомленням меншовиків налічувалося 15 тис. членів партії (за даними ОК — 10 тис. чол.)³³. Повідомляючи про підсумки з'їзду, його організатори писали, що «дещо несподівано і на нашому київському ґрунті вирости злаки фракційної нетерпимості і розбрату», а вся робота з'їзду «проходила в обстановці напруженої фракційності», боротьби між

²⁶ «Знамя труда», 27 квітня 1917 р.

²⁷ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 1, стор. 15—16.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 7, арк. 17.

²⁹ «Социал-демократ» (Харьков), 21 травня 1917 р.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 20, арк. 25.

³¹ «Знамя труда», 18 травня 1917 р.

³² Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині, Дніпропетровськ, 1957, стор. 103.

³³ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 6—7, стор. 9—12.

різними течіями³⁴. Хоча «ліві» різко критикували політику правих, зокрема ОК, за входження представників партії до Тимчасового уряду, запропонувати конкретний революційний вихід з становища вони не могли, обмежуючись розмовами про «створення уряду з представників революційної демократії»³⁵. Більшістю голосів з'їзд прийняв резолюцію правих, в якій твердилося, що новий коаліційний уряд — єдино можливий вихід з кризи і його слід активно підтримувати³⁶. ОК змушений був також відзначити «величезну різницю» між 1 і 2 з'їздами меншовиків краю: тоді організації переживали «період розквіту», тепер — «розпаду», коли «на карту ставляться всі наші ідеали»³⁷.

Гострою була боротьба серед меншовиків і на II-й Південноросійській конференції РСДРП, що відбулася 2—5 серпня в Харкові. 50 делегатів представляли на ній близько 20 тис. меншовиків Донецько-Криворізького басейну³⁸. Оборонці виступали за безумовну підтримку Тимчасового уряду, політики ОК і очолюваного меншовиками і есерами ЦВК Рад, обвинувачували «лівих» у внесенні дезорганізації в лави партії. Меншовики-інтернаціоналісти, в свою чергу, доводили, що оборонці своєю політикою ведуть «меншовизм до смерті», що в липневій кризі винні не більшовики, а оборонці, Тимчасовий уряд. Вони закликали «відмовитись від ідейних поступок революційному оборонству»³⁹. Відзначалося також, що в липні — серпні обидві течії меншовизму переживають кризу⁴⁰. На конференції з усіх питань перемогла точка зору меншовиків-інтернаціоналістів⁴¹. Але і їх погляди були далекі від об'єктивної оцінки становища в країні. Хоча меншовики-інтернаціоналісти і виступали проти входження представників партії до складу новоутвореного Тимчасового уряду, але і вони відстоювали союз «революційної демократії» з частиною «поки ще революційної буржуазії», виступали проти переходу влади до рук Рад, не поривали з оборонцями⁴².

Загострилася боротьба і в меншовицьких організаціях Херсона, Миколаєва, Одеси, Крима, де посилювалося ліве крило⁴³.

Але чисельність меншовицьких організацій на Україні на той час залишалась відносно високою, про що свідчать матеріали т. з. «об'єднавчого» з'їзду партії меншовиків (16—29 серпня 1917 р., Петроград). Всього (за матеріалами з'їзду) в меншовицьких організаціях України (разом з Кримом) в серпні 1917 р. налічувалось 42 тис. чоловік⁴⁴. Про-

³⁴ «Знамя труда», 6 серпня 1917 р.

³⁵ «Знамя труда», 8 червня 1917 р.

³⁶ «Знамя труда», 8 серпня 1917 р.

³⁷ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 3, стор. 2.

³⁸ «Социал-демократ» (Харьков), 4 серпня 1917 р.

³⁹ «Социал-демократ» (Харьков), 5 серпня 1917 р.

⁴⁰ «Социал-демократ», (Харьков), 4 серпня 1917 р.

⁴¹ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 6—7, стор. 14.

⁴² «Социал-демократ» (Харьков), 9 серпня 1917 р.

⁴³ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 2, стор. 12—13.

⁴⁴ «Партийные известия» (ОК), 1917, № 6—7, стор. 9—12; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 14, арк. 31—33, 46; спр. 15, ч. 2, арк. 103, 111 (Київ — 5044, Кременчук — 1200, Житомир — 750, Полтава — 600, Конотоп — близько 600, Бердичів — 500, Вінниця — 400, Шостка і Глухів (разом) — 512, Клинці — 996, Одеса — 2100, Єлисаветград — 1500, Миколаїв — 1200, Бердянськ — 700, Олександрія і Знаменка — 504, Кримський Союз — 4500, Харків — 3100, Макіївка — 3000, Катеринослав — 2500, Єнакієве — 2500 (за іншими даними 2100), Маріуполь — близько 2000, Костянтинівка — 1640, Луганськ — 1200, Олександрівськ — 1500, Юзівка — 700, Бахмут — 540, Слов'янськ — 600, Горлівка — 470). Деякі дослідники наводять іншу цифру — близько 50 тис. чол. (Див.: І. Ф. Курас. Назв. праця, стор. 126; Ю. М. Гамрецький. О численном составе..., стор. 116). Така цифра утворилась внаслідок зарахування до загальної кількості меншовиків Області Війська Донського, які входили до складу обласної Південно-російської меншовицької організації (понад 7 тис. чол.).

те до цих даних слід підходити критично. Криза меншовизму виявилася і у відході рядових членів організації від партії. Ось чому в той час багато меншовиків, продовжуючи лишатися в списках організації, відійшли від практичної роботи. Про це писала і меншовицька преса. Харківський «Соціал-демократ» 22 серпня 1917 р. в дні роботи з'їзду писав, що багато членів партії числяться лише на папері, а фактично вони вже давно порвали з партією. Газета констатувала: «А хіба це лише в одному Харкові?!». Київська газета «Знамя труда» 9 серпня 1917 р., аналізуючи стан районних організацій міста, вказувала, що членські внески сплачують лише 25—30% членів, а «більшість значиться на папері». Це підтверджують і опитові листи делегатів меншовицького з'їзду. Так, відповідаючи на питання про чисельність організації, представник меншовиків ст. Знаменки Південної залізниці писав: «номинально — 160, фактично — 80»⁴⁵. Зменшилася чисельність меншовиків в інших містах. В Севастополі, наприклад, в травні було 1000, а в серпні — 500 членів партії⁴⁶. Деякі меншовицькі організації, вказуючи свій кількісний склад, включали також і більшовиків, що входили до складу об'єднаних організацій. Делегат від обласної організації Таврійської губернії А. Іоффе повідомляв, що «в організаціях на місцях дуже багато більшовиків»⁴⁷. В мандаті представника Єнакіївської об'єднаної організації РСДРП вказана цифра — 2100 членів, але тут же відзначено, що в цю цифру включені більшовики, меншовики-інтернаціоналісти, бундівці⁴⁸. На «об'єднавчому» з'їзді були також представлені організації організаційно незалежні від меншовиків, які з багатьох питань проводили більшовицьку лінію. Так, представник військової організації РСДРП Одеського округу Холопов відзначав, що їх організація, яка налічувала близько 500 чол., не примикає ні до меншовиків, ні до більшовиків, хоча в практичній роботі об'єднується з інтернаціоналістами⁴⁹ (в Одесі меншовики-інтернаціоналісти, як відомо, входили до складу більшовицької організації).

Таким чином, навіть цифра 42 тис. не відображає кількість меншовиків на Україні в серпні 1917 р., оскільки фактично на той час ряди меншовиків порідшали.

Щодо ідейних позицій меншовиків України на «об'єднавчому» з'їзді, то вони свідчили про поглиблення розброду в партії, посилення на місцях інтернаціоналістських поглядів серед рядових членів меншовицьких організацій. Якщо на травневій конференції меншовиків представники лише Харкова і Катеринослава виступали з інтернаціоналістських позицій, то в серпні до них приєдналися делегати інших міст, які виступили з критикою офіційної лінії ОК, резолюції з'їзду. Делегат від Полтавської організації РСДРП заявив, що «...всі прийняті з'їздом резолюції яскраво вказують, як далеко відійшов з'їзд від чисто пролетарської класової лінії... Я змушений, — продовжував він, — утриматися від участі у виборах ЦК і питання про приєднання до такої партії переносу на загальні збори своєї організації»⁵⁰. Аналогічну заяву подав до президії з'їзду делегат Слов'янська⁵¹.

У післялипневий період сталися зміни і в соціальній базі меншовизму. Зростання свідомості робітників, нагромадження ними політичного

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, т. 3, арк. 19.

⁴⁶ Там же, арк. 85.

⁴⁷ Там же, т. 2, арк. 20.

⁴⁸ Там же, спр. 15, арк. 81.

⁴⁹ Там же, спр. 17, т. 4, арк. 24.

⁵⁰ Там же, спр. 13, арк. 28.

⁵¹ Там же, арк. 14.

досвіду сприяло звільненню їх від дрібнобуржуазних ілюзій, виходу з меншовицьких організацій, в яких залишалися переважно представники дрібної буржуазії. Це змушені були визнати і самі меншовики. На «об'єднавчому» з'їзді один з представників від меншовиків Донбасу говорив, що офіційна лінія меншовизму «привела до відколу широких пролетарських мас від меншовицької партії і загрожує їй повним розвалом»⁵². Делегат від Катеринослава Н. Сандомирський визнавав, що «в провінції сталася зміна у настроях. Можна сміливо сказати, що більшість робітничого класу стоїть на протилежній Церетелі позиції»⁵³.

Все це підтверджувалося повідомленнями з місць. В Деміївській районній організації меншовиків м. Києва наприкінці липня на загальних зборах обговорювалося питання «Про відносини між робітниками і інтелігентами в зв'язку з поділом їх на фракції і великим дратуванням в робітничому середовищі, що виявилось в бажанні створити якусь окрему партію без інтелігентів»⁵⁴. Втрату свого впливу на робітників визнали і меншовики Києва. 27 серпня на об'єднавчому учасному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів міста, присвяченому огляду підсумків російської революції за шість місяців, меншовик Брауде говорив: «За останній час меншовики загубили вплив на робітничі маси. Вплив більшовиків посилюється»⁵⁵. Газета «Соціал-демократ» 6 вересня 1917 р. повідомляла, що в Кременчуку «спроба влаштувати нараду членів партії від заводів не увінчалася успіхом», керівники організації змушені були визнати, що тут «панує індеферентизм членів до партії». А в номері цієї ж газети від 5 вересня 1917 р. вказувалося, що «в Чистяково, в районі, де близько 60 тис. пролетарів, в організації всього... 23 чоловіка» і «вона живе лише на вивісці». Припинилось зростання організацій в Катеринославі, Одесі, Полтаві та інших містах⁵⁶.

Криза меншовизму позначилася і на стані його преси. Припинили існування газети меншовиків «Знамя труда» (Київ), «Соціал-демократ» (Єлисаветград). В Єлисаветграді з другої половини липня почав виходити «Голос рабочего», але тепер, як писали меншовики, вже «у невеликій кількості і нерегулярно»⁵⁷. Значні труднощі переживали також інші газети меншовиків.

Після липневих подій і особливо після розгрому корніловського виступу сталося повне розмежування з меншовиками в усіх об'єднаних організаціях, які збереглися ще в деяких районах. Значному посиленню цього процесу сприяли історичні рішення VI з'їзду РСДРП(б), який прийняв курс на збройне повстання. В резолюції «Про об'єднання партії» з'їзд констатував, що меншовики, почавши оборонством, закінчили ганебним союзом з контрреволюційною буржуазією, остаточно перейшли до стану ворогів пролетаріату. Виходячи з цього, з'їзд найпершим завданням партії визнав «настійне викриття перед найширшими робітничими масами зрадницької політики меншовиків-імперіалістів, повну їх ізоляцію від усіх скільки-небудь революційних елементів робітничого класу» і закликав «...всі революційні елементи соціал-демократії негайно порвати організаційний зв'язок з оборонцями і об'єднатися навколо РСДРП»⁵⁸.

⁵² Там же, арк. 8.

⁵³ Там же, арк. 49.

⁵⁴ «Знамя труда», 30 липня 1917 р.

⁵⁵ «Воин свободной России» (Київ), 30 серпня 1917 р.

⁵⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, т. 4, арк. 3, 6; т. 2, арк. 20.

⁵⁷ Там же, т. 4, арк. 3 зв.

⁵⁸ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 362.

Після VI з'їзду РСДРП(б) процес розмежування більшовиків з меншовиками набув якісно нового характеру. Оскільки більшість рядових членів об'єднаних організацій розчарувалась в політиці меншовицьких лідерів, з'явилася можливість створювати самостійні більшовицькі організації не шляхом виходу більшовиків з об'єднаних організацій, як це було раніше, а шляхом вигнання ватажків-меншовиків і наступної більшовизації колективу. Саме так утворилися організації РСДРП(б) в Миколаєві, Полтаві, Херсоні, Євпаторії та інших містах⁵⁹. В Євпаторії, наприклад, з квітня 1917 р. існувала об'єднана організація РСДРП, заснована меншовиками. В червні до її складу увійшов Ж. А. Мілер, направлений в Крим ЦК РСДРП(б). Про свою роботу він писав в ЦК: «Увійшов до організації і наприкінці липня вже остаточно завоював всю групу. В організації близько 200 чоловік. Тепер, 17 вересня, меншовики-ватажки остаточно з організації пішли (8 чоловік), після чого організація остаточно йде вже під прапором більшовиків»⁶⁰. Представник організації 24 вересня на конференції Кримського Союзу РСДРП вимагав виходу союзу з партії меншовиків.

Цілі організації, що раніше не визнавали більшовицького ЦК і газети «Правда», переходили на більшовицькі позиції. У жовтні до ЦК РСДРП(б) надійшов лист від організації РСДРП (об'єднаних інтернаціоналістів) Дружківки, яка складалася з 2100 чоловік. Вона повідомляла, що 19 жовтня загальні збори ухвалили: «...визнати єдиним своїм центром Центральний Комітет більшовиків... Своїм органом, — вказувалося в листі, — вважаємо газету «Рабочий путь». Наша щирість буде завжди засвідчена нами на ділі, якщо це потрібно буде для справи революції»⁶¹.

Вплив більшовиків неухильно зростав, зміцнювались їх організації, які безроздільно керували революційною боротьбою робітників, всіх трудящих, спрямовуючи їх на здійснення соціалістичної революції і встановлення влади Рад. ЦК меншовиків відзначав, що «пройшов всього місяць з часу завершення об'єднавчого з'їзду, а в наявності розпад партії, що продовжується»⁶².

Меншовики зазнавали поразок при перевиборах Рад, керівних органів профспілок, фабзавкомів та інших масових організацій трудящих. Звідусіль надходили відомості про втрату меншовиками впливу серед трудящих, про розвал їх організацій. З заводу «Нікополь» (ст. Сартани) керівник місцевих більшовиків В. Варганов писав до ЦК РСДРП(б): «Есери і меншовики вмерли на заводах безповоротно»⁶³. Про це ж повідомляв 10 жовтня з Луганська К. Є. Ворошилов: «Есери і меншовики у нас вимирають, як восени мухи»⁶⁴.

Втрату свого впливу на трудящих змушені були визнати і самі меншовики. На обласній конференції меншовицьких організацій Південно-Західного краю у вересні в Києві вказувалося, що вплив меншовиків різко впав, їх організації «ледве животіють, не охоплюють фабрик і заводів»⁶⁵. На конференції меншовиків Катеринославської губернії, що відбулася 27—28 вересня 1917 р., делегати відзначали, що «політична лінія меншовизму і місцевої меншовицької газети «Борьба»

⁵⁹ Б. Корольов. На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні в 1917 році, К., 1968, стор. 160.

⁶⁰ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Март — октябрь 1917 г. Сборник документов, т. I, М., 1957, стор. 283—284.

⁶¹ Там же, стор. 387.

⁶² «Партийные известия» (ОК), 1917, № 6—7, стор. 1.

⁶³ Там же, стор. 325—326.

⁶⁴ «Рабочий путь», 22 жовтня 1917 р. л.

⁶⁵ «Рабочая жизнь» (Київ), 26 жовтня 1917 р.

знала повного банкрутства»⁶⁶. Меншовики Луганська писали, що їх залишилося надто мало, щоб «справляти будь-який вплив на робітників»⁶⁷. На Харківській губернській конференції меншовиків 24 вересня у доповідях з місць повідомлялось, що «вплив організацій на робітників мізерний»⁶⁸. Учасники загальних зборів меншовиків Одеси 17 вересня відзначали, що їх вплив в місті «швидко слабшає», а «партійна організація приречена на животіння»⁶⁹. Міський комітет меншовиків фактично припинив існування, його довелося переобирати. Характерний факт з життя меншовиків Херсона наводив в листі до ЦК РСДРП(б) 2 жовтня голова Херсонського комітету РСДРП(б) В. Ліпшиць: «На останніх їх загальних зборах їх інтелігенти зверталися до зборів: «де ж наші робітники?», з залу відповідали: «пішли до більшовиків!»⁷⁰.

Поляризація класових і політичних сил в країні восени 1917 р. супроводжувалася дальшим послабленням меншовицьких організацій, збільшенням в них кількості течій і відтінків в політичних позиціях, посиленням відцентрових сил, виникненням паралельно діючих фракцій, організацій. Так, 4 жовтня стався розкол в міській організації меншовиків Харкова: з неї вийшли меншовики-оборонці, які утворили окрему фракцію на чолі з бюро. Вони стали видавати свою газету, виставили окремий список на виборах до Установчих зборів⁷¹.

Таким чином, з одного боку, йшло швидке зростання більшовицьких організацій, посилення їх впливу на трудящих, а, з другого боку, поглиблювалася ідейна і організаційна криза, посилювався розклад меншовицьких організацій, для яких характерні були відсутність єдності у тактичних настановах і діях, відрив від мас. Це становище меншовицьких організацій яскраво підтвердили наслідки виборів на Україні до Установчих зборів в листопаді 1917 р., де за меншовиків проголосувало 115,3 тис. виборців (1,4%)⁷². Це цілком підтверджує лєнінське положення про те, що в листопаді 1917 р. більшовики мали за собою величезну більшість пролетаріату, «...партія меншовиків була розбита на цей час ущент...»⁷³.

Перемога більшовиків над меншовиками мала принципове значення в боротьбі за встановлення на місцях Радянської влади.

⁶⁶ «Борьба», 30 вересня 1917 р.

⁶⁷ «Заря» (Луганск), 30 вересня 1917 р.

⁶⁸ «Социал-демократ» (Харьков), 1 жовтня 1917 р.

⁶⁹ «Южный рабочий», 20 вересня 1917 р.

⁷⁰ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)..., стор. 311.

⁷¹ «Борьба», 4, 10 жовтня 1917 р.

⁷² И. Ф. Курас. Назв. праця, стор. 178.

⁷³ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 5.

З ІСТОРІЇ АНТИКОЛОНІАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ АРАБСЬКИХ НАРОДІВ (1919—1921 рр.)

А. Д. ДЯЧЕНКО (Київ)

Перемога національно-демократичних революцій у ряді арабських країн та їх прогресивний розвиток на сучасному етапі є безпосереднім результатом значного піднесення визвольного руху арабських народів у 20-х роках ХХ ст. На це піднесення, підготовлене, насамперед,

новими соціальними силами, що з'явилися тоді всередині колоніального суспільства, величезний вплив зробила Велика Жовтнева соціалістична революція, яка «розбила кайдани національного гніту, проголосила і забезпечила право націй на самовизначення, аж до відокремлення»¹, владно висунула на перший план такі політичні сили, як пролетаріат і селянство. І хоч ці класи не змогли взяти на себе роль гегемона національно-визвольного руху, сам факт їх активного виходу на політичну арену відіграв значну роль у дальшому розвитку антиколоніальної боротьби арабських народів.

Велика Жовтнева соціалістична революція, як відомо, докорінно змінила хід розвитку людства, «...відкрила нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах»². Народження на місці Російської імперії, яка була тюрмою народів, соціалістичної держави нового типу, що базувалася на принципах інтернаціональної дружби і рівноправності всіх націй і національностей, захисту пригноблених і експлуатованих, справило гігантський революціонізуючий вплив на весь колоніальний і залежний Схід, стало імпульсом для наступних антиімперіалістичних революцій в Азії і Африці.

Значення Великого Жовтня для долі арабських народів, усього національно-визвольного руху високо оцінюють прогресивні лідери, а також політичні діячі країн, що розвиваються. «Борці за національне визволення Іраку, — писав, зокрема, Перший секретар ЦК Іракської комуністичної партії Азіз Мухаммед, — вважаючи себе одним із загонів міжнародного і арабського національно-визвольного руху, вбачають у Великій Жовтневій соціалістичній революції початок нової епохи в історії людства — епохи визволення пригноблених народів від колоніального гноблення, епохи переходу від капіталізму до соціалізму»³.

Молода Радянська держава одразу ж анулювала всі нерівноправні договори, нав'язані царським урядом народам Сходу, і встановила з ними дружні, добросусідські відносини. З ініціативи В. І. Леніна Країна Рад заявила про цілковитий розрив «...з варварською політикою буржуазної цивілізації, яка будувала добробут експлуататорів у небагатьох вибраних націях на посповненні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах»⁴. Пропонуючи всім воюючим народам та їх урядам негайно почати переговори про укладення справедливого і демократичного миру, Радянський уряд указував, що його умови мають бути затверджені «...повноправними зборами народних представників усіх країн і всіх націй», а в переговорах про підписання такої мирної угоди повинні взяти участь представники «...всіх без винятку народностей або націй, втягнутих у війну чи змушених брати у ній участь»⁵.

Перші декрети Радянської влади, підтримка Країною Рад національно-визвольного руху сприяли тому, що у багатьох країнах Арабського Сходу він значно посилювався і набув більш цілеспрямованого характеру. Так, під безпосереднім впливом ленінського лозунга про право націй на самовизначення стали більш радикальними вимоги єгипетських націоналістів. Якщо раніше вони добивалися лише автономії Єгипту в складі Османської імперії або англійських колоніальних

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 10.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 15.

³ «Азия и Африка сегодня», 1977, № 8, стор. 7.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 213.

⁵ Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 13.

володінь, то вже в 1918 р. вперше висунули вимогу надання повної незалежності своїй країні⁶. Навіть англійський буржуазний історик Г. Янг визнавав, що під впливом ідей Жовтневої революції було внесено певні зміни у програму, методи і побудову перших націоналістичних організацій Єгипту⁷. Коли навесні 1919 р. революційний рух у країні посилювався, на місцях стали виникати органи влади, які фелахи називали російським словом «советы». У резолюції зборів каїрських вчителів, ухваленій в ті дні, зазначалося: «Заява петроградського уряду про самовизначення націй відкриває нові перспективи боротьби за визволення. Перемога російського народу є маяком, який освітлює нам шлях до визволення»⁸. Національно-визвольний рух в Єгипті набув такого розмаху, що британські власті були змушені випустити на волю заарештованих єгипетських лідерів на чолі з Саадом Заглулом, скасувати на початку 1922 р. проголошений у грудні 1914 р. протекторат над Єгиптом і навіть формально визнати незалежність цієї найбільшої арабської країни⁹.

На новий шабель піднявся національно-визвольний рух в Іраку. В 1919 р. англійський губернатор однієї з провінцій цієї країни у донесеннях своєму уряду повідомляв, що «...принципи більшовизму [тут], на жаль, стають відомі...», а його колега Лайел писав: «Насіння більшовизму поширюється... в Месопотамії та Індії не менше, ніж серед турок...»¹⁰. Антианглійське повстання в Іраку 1920 р. змусило Великобританію створити в долині річок Тігра і Євфрата арабський уряд, органи державної влади та національну армію.

Натхнені ідеями Великого Жовтня, активізували боротьбу з французькими та іспанськими колонізаторами марокканські племена берберів-рифів, які на півночі Марокко розгромили іспанську армію і створили в 1921 р. незалежну республіку Риф, яка, незважаючи на об'єднані зусилля іспано-французьких завойовників, проіснувала майже до середини 1926 р. Один з керівників берберів-рифів Абд аль-Керім заявив: «Росія визволилася від гнобителів, і ми йдемо її шляхом. Ніщо не зупинить війни доти, доки ми не досягнемо повного визволення»¹¹.

Звістки про революційні події в Росії проникали також в Алжир і Туніс. Про це, зокрема, свідчив представник французької колоніальної адміністрації в Алжирі, Марокко і Тунісі М. Пейрутон. Він зазначав, що піднесення національно-визвольного руху в цьому районі тісно зв'язане з Жовтневою революцією і звертав увагу на той факт, що саме в 1917 р. було вперше висунуто вимогу про надання Тунісу повної незалежності¹². Інший автор — француз П. Віне Доктон у книзі «Нова слава шаблі» (1920 р.) писав: «Коли я пишу ці рядки, починаючи з південної частини Тунісу і майже до західного кордону Марокко немає жодного араба, бедуїна, якому не була б відома велика російська революція і який би, повернувши обличчя на Схід, не молився б

⁶ Новейшая история стран зарубежной Азии и Африки, Л., 1963, стор. 295.

⁷ G. Young. Egypt, London, 1927, стор. 297.

⁸ Х. И. Кильберг. Кризис британского господства в Египте после Великой Октябрьской социалистической революции.— Великий Октябрь и народы Востока, М., 1957, стор. 245.

⁹ История международного рабочего и национально-освободительного движения, 1917—1939 годы, ч. II, М., 1962, стор. 402—404.

¹⁰ Цит. за: Л. Н. Котлов. Подъем национально-освободительного движения в Ираке в 1918—1924 гг.— Великий Октябрь и народы Востока, стор. 315.

¹¹ Цит. за: Н. С. Луцкая. Борьба марокканского народа против испанских и французских колонизаторов (1921—1926 гг.).— Великий Октябрь и народы Востока, стор. 363.

¹² M. Peyrouton. Histoire générale du Maghreb, Maroc, Algerie, Tunisie, Paris, 1960.

своєму богові за перемогу панування правди на землі ісламу і в усьому світі разом з Радянською республікою»¹³.

У 1919—1920 рр. сирійські і ліванські патріоти протягом тривалого часу чинили впертий опір військам французьких колонізаторів, які вдерлися на їх землі. А лівійські араби продовжували мужню боротьбу проти італійських загарбників, розпочату ще в 1912 р. Зазнавши кількох поразок від повстанців і боячись втратити Лівію, італійці були змушені вести з лівійцями переговори, які тривали з 1917 до 1922 р.¹⁴

Одним з найяскравіших свідчень глибокого впливу ідей Великого Жовтня на процеси, що відбувалися в країнах Арабського Сходу, стало поширення в них марксистсько-ленінського вчення, створення комуністичних груп, організацій і партій. На базі нечисленних марксистських гуртків створювалися комуністичні партії: в Єгипті — в 1918—1922 рр., Палестині — в 1921 р., Сирії і Лівані (об'єднана) — в 1930 р. В Алжирі, Тунісі і Марокко діяли секції Компартії Франції, перетворені в самостійні компартії, відповідно, в 1936, 1939 і 1943 рр. У Судані компартія виникла в 1946 р.¹⁵

Молоді компартії арабських країн зростали і мужніли під безпосереднім керівництвом Комінтерну. Важливе значення для них мала розробка Комінтерном стратегії і тактики компартій, що діяли у малорозвинутих країнах. Водночас компартії провідних капіталістичних держав, зокрема Франції та Великобританії, дотримуючись інтернаціоналістських позицій, подавали підтримку компартіям Алжіру, Марокко, Тунісу, Сирії, Лівану, Єгипту, Іраку та Палестини.

Прогресивна громадськість арабських країн виявляла значний інтерес до ідей наукового соціалізму, праць В. І. Леніна. Так, книга В. І. Леніна «Держава і революція» була перекладена на арабську мову й видана в Єгипті ще в 1922 р. У передмові до неї перекладач Ахмед Ріфаат характеризував Володимира Ілліча як одного з «найвеличніших діячів людства, широко відомих на Заході і на Сході»¹⁶. Навіть англійський буржуазний вчений Д. Морісон визнавав, що революційні ідеї «значною мірою є складовою частиною ідейного формування більшості нинішніх лідерів Африки»¹⁷.

Багато патріотично настроєних діячів Арабського Сходу відзначали, що Жовтнева революція, її ідеї і лозунги справили позитивний вплив на піднесення в їх країнах боротьби за національні і соціальні права, не раз підкреслювали, що Радянська Росія — оплот і надія арабського, африканського та світового визвольного руху. «Уряд Леніна і його друзів та здійснена ними велика революція, — зазначалося у відозві (грудень 1920 р.) створеного в Сирії після першої світової війни «Комітету єднання арабів», — для визволення Сходу від гноблення європейських тиранів визнається арабами великою силою, що здатна дати їм щастя і благополуччя. Щастя і спокій усього світу залежать від союзу арабів з більшовиками. Для досягнення своєї мети більшовики жертвують багато чим. І от вони хочуть, щоб араби підняли зброю проти

¹³ Цит. за кн.: О. М. Горбатов, Л. Я. Черкасский. Сотрудничество СССР со странами Арабского Востока и Африки, М., 1973, стор. 20.

¹⁴ «Азия и Африка сегодня», 1969, № 5, стор. 3.

¹⁵ Ленин и национально-освободительное движение в странах Востока, М., 1970, стор. 483; История международного рабочего и национально-освободительного движения, 1917—1939 годы, ч. II, стор. 403, 408, 411; М. В. Гатаулли. Подъем национально-освободительного движения в Сирии и Ливане после Октябрьской революции в России. — Великий Октябрь и народы Востока, стор. 378; Новейшая история арабских стран. 1917—1966 гг., М., 1968, стор. 9; Новейшая история стран зарубежной Азии и Африки, стор. 290.

¹⁶ «Правда», 13 березня 1970 р.

¹⁷ D. Morison. The USSR and Africa, London, 1964, стор. 12.

експлуататорів. Для того, щоб зробити це, араби просять у більшовників зброю і військово спорядження... Хай живуть Ленін, його товариші і Радянська влада!»¹⁸.

Розуміючи, що тільки Радянська Росія може подати безкорисливу допомогу арабському національно-визвольному руху, його прогресивні лідери наполегливо прагнули налагодити зв'язки з урядом Країни Рад. Зокрема, у березні 1921 р. один з радянських представників за кордоном переслав Г. В. Чичеріну листа, в якому впливові політичні діячі Ефіопії зверталися до уряду РСФРР з проханням відкрити радянське представництво в цій африканській країні. Лист було передано В. І. Леніну¹⁹.

Влітку 1921 р. радянський консул у Сарикамиші повідомляв, що туди прибув представник «тимчасового уряду» Месопотамії (Іраку.— А. Д.) Сідкі, який просив дозволити йому відвідати Москву²⁰.

Контакти з представниками Радянської Росії встановлювали й лівійські патріоти. Так, лівійська делегація на чолі з Мухаммедом Халідом аль-Каркані наприкінці 1921 р. прибула в Москву²¹. У 1922 р. голова військово-релігійного братства сенуситів Лівії емір Мухаммед Ідріс аль Махді ас-Сенусі, який очолював боротьбу лівійців за незалежність, надіслав урядові Країни Рад дружнє послання²².

Радянська Росія, ніби гігантський магніт, притягувала до себе погляди арабських та інших пригноблених народів, які шукали в революційній практиці більшовиків відповіді на питання, що їх хвилювали. Враховуючи це, в липні 1920 р. РКП(б) разом з іншими комуністичними партіями, які входили до Комінтерну, прийняли рішення про проведення в Баку з'їзду народів Сходу—першого в історії подібного форуму.

З'їзд відкрився 1 вересня 1920 р. Серед його делегатів було й 6 арабів, які представляли Єгипет, Аравію, Сирію і Палестину²³. Він відіграв важливу роль у зростанні класової свідомості трудящих арабських і африканських країн, сприяв зміцненню їх зв'язків з народами східних районів Радянської Росії. В його документах містився обвинувальний матеріал про колоніальну політику імперіалізму на Арабському Сході та в інших районах земної кулі. Наприклад, представник Компартії Франції піддав гострій критиці лицемірну політику французької буржуазії, яка під час першої світової війни запевняла, що бореться за інтереси пригноблених народів. Однак, «...коли війна закінчилася, — наголосив він, — Франція і Англія намагалися відібрати у цих народів навіть ті жалюгідні подачки, які дали їм»²⁴. Тяжкі обвинувачення проти світового, пасамперед американського, імперіалізму обґрунтував один із засновників Компартії США Джон Рід, який закликав до пильності народи Близького Сходу. Велике враження на делегатів справила доповідь угорського комуніста Бели Куна «Про радянське будівництво на Сході».

З'їзд прийняв маніфест до народів Сходу, в якому розвінчувався імперіалістичний, колоніально-грабіжницький характер першої світової війни, що «...велася не за країни Європи, не за країни і народи

¹⁸ Цит. за: «Азия и Африка сегодня», 1969, № 5, стор. 3.

¹⁹ О. М. Горбатов, Л. Я. Черкаский. Сотрудничество СССР со странами Арабского Востока и Африки, стор. 22—23.

²⁰ А. Н. Хейфец. Ленин — великий друг народов Востока, М., 1960, стор. 309.

²¹ Лепши и национально-освободительное движение в странах Востока, стор. 481.

²² С. И. Аралов. Воспоминания советского дипломата, М., 1960, стор. 109.

²³ Г. З. Сорокин. Первый съезд народов Востока, М., 1961, стор. 15, 22.

²⁴ I съезд народов Востока. Баку, 1—8 сентября 1920 года. Стенографический отчет, Пг., 1920, стор. 104.

Заходу, а за країни і народи Сходу»²⁵. Особливо критикувалася в ньому колонізаторська політика Англії щодо народів Месопотамії, Аравії, Палестини, Єгипту та інших близькосхідних країн. «Що зробила Англія з Єгиптом, — зазначалося в цьому документі, — де все туземне населення вже восьмий десяток років стогне під тяжким гнобленням англійських капіталістів, гнобленням ще більш тяжким і спустошливим для народу, ніж гноблення єгипетських фараонів!»²⁶. Вірячи у неминучу перемогу пригноблених народів над імперіалізмом, автори маніфесту заявляли, звертаючись до англійських капіталістів: «...Не повернути вам — жалюгідній купці гнобителів — у вікове рабство сотні мільйонів східних селян і робітників»²⁷. Маніфест закінчувався палким закликом піднятися «...на священну війну за свободу, самостійне життя і щастя всіх народів Сходу, всіх мільйонів пригноблених Англією селян і робітників його!»²⁸.

З'їзд народів Сходу звернувся до трудящих Європи, Америки і Японії із закликом подавати всебічну підтримку пригнобленим народам в їх боротьбі проти експлуататорів, оскільки «...тільки спільна перемога робітників Європи і Америки та трудящих Азії і Африки дасть визволення всім, хто працював для того, щоб жменька багатіїв добре жила». Цей документ закінчувався словами: «Хай живе об'єднання робітників усіх країн з трудовими масами Азії і Африки! Хай живе світова революція всіх пригноблених!»²⁹.

Найважливіші матеріали з'їзду були перекладені на турецьку, перську та арабську мови й розповсюджувалися в країнах Сходу.

Перший в історії з'їзд народів Сходу, скликання якого стало можливим завдяки активним зусиллям РКП(б) і Радянського уряду, мав величезне значення для світового і, зокрема, арабського визвольного руху. Його делегати дізналися про справжню суть імперіалізму як найлютішого ворога всіх пригноблених народів, а також ознайомилися з досвідом радянського будівництва в національних районах РСФРР, встановили тісні контакти з трудящими Радянської Росії. «...Ми твердо вирішили наслідувати принципи, визнані нами в Баку..., — заявив на III конгресі Комінтерну один з керівників мусульманського національно-визвольного руху Махул-Бей. — Ми будемо боротися в тісному союзі з пригнобленими народами і глибоко впевнені, що кінцева перемога буде на нашому боці»³⁰.

Роботу I з'їзду народів Сходу високо оцінював В. І. Ленін. «Що зробили з'їзд комуністів у Москві (мається на увазі II конгрес Комінтерну. — А. Д.) і з'їзд комуністичних представників народів Сходу в Баку, — говорив Володимир Ілліч, — цього не можна відразу виміряти, це не піддається прямому облікові, але це є таке завоювання, яке значить більше, ніж інші військові перемоги, тому що воно показує нам, що досвід більшовиків, їх діяльність, їх програма, їх заклик до революційної боротьби проти капіталістів і імперіалістів завоювали собі в усьому світі визнання, і те, що зроблено в Москві у липні і в Баку у вересні, ще довгі місяці засвоюватимуть і перетравлюватимуть робітники і селяни в усіх країнах світу»³¹.

²⁵ «Народы Востока», 1920, № 1, стор. 57.

²⁶ Там же, стор. 59.

²⁷ Там же, стор. 60.

²⁸ Там же, стор. 61.

²⁹ Там же, стор. 63—64.

³⁰ Третий Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, Пг., 1920, стор. 467—468.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 339—340.

Таким чином, перша хвиля національно-визвольного руху, що розгорнувся під впливом Великого Жовтня, істотно похитнула підвалини колоніального панування в арабських країнах і цим самим заклала основи майбутньої перемоги народних мас у боротьбі за їх остаточне визволення.

Загострення соціально-політичного становища у «третьому світі» в цілому і в арабському регіоні зокрема — закономірне історичне явище. На першому етапі національно-визвольної боротьби мета її учасників — досягнення політичної незалежності — була об'єктивною основою національної єдності. Надалі ж класові інтереси різних верств суспільства почали різко розмежовуватися. «У багатьох країнах, які визволилися, відбувається складний процес розмежування класових сил, наростає класова боротьба, — підкреслював на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар нашої партії товариш Л. І. Брежнев. — Проявляється це по-різному. Нові прогресивні зрушення відбулись в економіці і політичному житті арабських, африканських і азійських країн соціалістичної орієнтації. Є й країни, де розвиток пішов далі по капіталістичному шляху»³².

Нині ідейно-політична боротьба, що інколи надто загострюється, в основному точиться навколо питання про шляхи соціально-економічного розвитку країн «третього світу». Місцева буржуазія, яка прийшла до влади у ряді арабських країн, виступає за капіталістичний шлях їх розвитку, за систему «вільного підприємництва». Однак проти цього борються робітничий клас і революційні демократи, навколо яких гуртуються найширші маси трудящих. Це протиборство відбувається під впливом різних факторів: зростання у світі ролі соціалістичних країн, розрядки міжнародної напруженості, різнобічного співробітництва Радянського Союзу, інших соціалістичних держав з арабськими країнами, успіхів національно-визвольного руху в інших регіонах. Негативний вплив на розвиток політичних і соціально-економічних процесів в арабському світі справляють заохочувана імперіалізмом агресія Ізраїлю, що триває, політика неоколоніалізму, підступи імперіалістичних держав тощо.

Виступаючи на обіді на честь президента Сирійської Арабської Республіки Хафеза Асада, товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Всі ми добре бачимо: чим міцніше стають на ноги держави, які добились незалежності, тим наполегливішими стають спроби імперіалістів перешкодити їх розвитку, повернути їх назад, відновити там свій втрачений вплив. ...Немає потреби доводити, що наші симпатії і наша підтримка — на боці арабських народів»³³.

Незважаючи на підступи внутрішньої та зовнішньої реакції, на Арабському Сході відбувається консолідація антиімперіалістичних сил, складається обстановка, коли соціалістична орієнтація стає головним фактором соціального прогресу арабських народів. Успіхи країн соціалістичної орієнтації яскраво підтверджують той незаперечний факт, що основний зміст нашої епохи становить перехід людства від капіталізму до соціалізму, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

³² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 13.

³³ «Правда», 21 лютого 1978 р.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ДО СТВОРЕННЯ АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

О. Є. МАРКОВА (Київ), О. В. МОЛОДЧИКОВ (Київ)

Проблема висвітлення місця і ролі географічного середовища в історичному процесі виникла давно, у зв'язку із значними досягненнями науки і прикладних знань. Інтерес науковців до цієї проблеми привів до виникнення в середині XVIII ст. так званої географічної школи, діяльність якої в той час мала прогресивний характер. Вона викривала антинаукові, теологічні погляди на історію, доводила визначальну роль природних умов або їх окремих компонентів у суспільному житті. Згодом загальний процес занепаду буржуазної науки відбився і на географічній школі, яка набула реакційного характеру.

Марксистсько-ленінська теорія успішно розв'язала проблему ролі географічного середовища в історичному процесі. В творах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна доведено велику роль географічного середовища в розвитку суспільства. Основні положення марксистсько-ленінської теорії з цієї проблеми визначають радянську історичну географію як складову частину історичної науки. Об'єктами її дослідження є події та явища, що відбувалися протягом багатовікового розвитку людства — від найдавніших часів до наших днів. Ця галузь історичної науки вивчає фізичну, економічну і політичну географію минулого тієї чи іншої країни або території. З допомогою історичної географії конкретизуються дані про розвиток виробництва в окремих районах на різних етапах розвитку суспільства. Особливість цієї дисципліни полягає в тому, що вона, досліджуючи в діалектичному зв'язку кількісні та якісні зміни в історичному процесі, дає можливість одночасно відобразити їх засобами картографії, зафіксувати у картах і атласах. Історичні атласи мають відбити в узагальненому вигляді складний процес, пов'язаний з економічним, політичним і культурним розвитком суспільства.

Створення атласів вимагає високого рівня розвитку історичної науки, активної розробки архівних джерел, використання опублікованих матеріалів, які допомагають краще показати головні історичні процеси на конкретних територіях в їх послідовності, визначити основні етапи розвитку матеріального виробництва, політичних подій і духовної культури.

Серед важливих завдань радянської науки, що постають у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і нової Конституції СРСР, важливе місце займають питання про піднесення ролі історичної науки в комуністичному будівництві. Інститут історії СРСР АН СРСР вже багато років займається створенням комплексного науково-дослідного Атласу історії СРСР у двох томах. Закінчення авторської розробки І тому планується на кінець 1980 року. Учені Інституту історії АН УРСР за участю співробітників інших науково-дослідних інститутів та вузів республіки також розробляють ряд важливих проблем з історичної географії.

Серед них чільне місце належить Атласу історії Української РСР, який вперше створюється в нашій республіці. Цей твір є складовою частиною тритомного атласу, що розробляється згідно з постановою

Президії Академії наук УРСР від 18 червня 1966 р. Перший том академічного атласу присвячений показу природних умов і ресурсів України. Другий — має розкрити важливі проблеми, пов'язані із складом і розміщенням населення, розвитком народного господарства в цілому та окремих його галузей, культурного будівництва. Третій — наочно відобразити багатовікову історію трудящих України, їх героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення, віковічні зв'язки і дружбу з братніми народами нашої країни, перемогу Великого Жовтня і створення суверенної соціалістичної держави — Української РСР, возз'єднання в ній усіх українських земель, величезні досягнення УРСР в економічному, політичному і культурному розвитку в ході соціалістичного і комуністичного будівництва.

Головним виконавцем Атласу історії Української РСР є колектив Інституту історії АН УРСР. В порядку координації до цієї роботи залучено: Сектор історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут археології АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії, 9 університетів республіки, 32 вузи Міністерства освіти УРСР, 12 вузів і музеїв Міністерства культури УРСР.

Відповідно до існуючої в радянській науці періодизації Атлас розкриватиме основні етапи історичного розвитку за суспільно-економічними формаціями. Кожний історичний період починається з політико-адміністративного устрою і територіального поділу українських земель, які відображаються в сучасних державних кордонах УРСР незалежно від того, до складу яких країн у різні епохи вони входили. Тому важливе значення має максимально чітке визначення зовнішніх кордонів держав, які проходили по українських землях, а також внутрішнього адміністративно-територіального поділу.

Значне місце в Атласі історії УРСР належить показу міграції населення українських земель, його розміщення в різні часи, заселення нових земель тощо. Особливу увагу буде приділено розкриттю кількісних і якісних змін у складі населення Радянської України, процесу формування української соціалістичної нації.

Відбиття процесів матеріального виробництва в Атласі починатиметься з часів виникнення перших знарядь праці і перших виробничих центрів до сучасного високорозвинутого соціалістичного господарства. Атлас має показати рівень сільського господарства, ремесла і промисловості, загальний економічний розвиток українських земель в історичному плані, видатні досягнення в економіці Української РСР, що сталися за роки Радянської влади.

В окрему групу увійдуть карти, які характеризують господарські зв'язки України з іншими країнами в історичному аспекті. Вони відображатимуть розвиток торгівлі, засобів зв'язку і транспорту, головні торговельні шляхи, безперервний процес посилення економічних контактів України. В картах радянського періоду буде показано різні види сучасного транспорту, економічні зв'язки Української РСР з братніми радянськими республіками, а також місце республіки у відповідних контактах СРСР із зарубіжними країнами. Ці матеріали стануть ще одним наочним свідченням визначних успіхів Української РСР у промисловому і сільськогосподарському виробництві, тісних зв'язків у складі єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР.

Одним з найважливіших завдань Атласу є показ багатовікової визвольної боротьби трудящих, яка успішно завершилася в 1917 р. перемо-

гою Великого Жовтня. В результаті цього трудящі України визволися від соціального і національного гніту. Вперше в історії Україна стала могутньою державою в сузір'ї братніх радянських республік. На картах цієї тематики відображено класову боротьбу в IX — до початку XX ст., селянсько-козацькі повстання, суспільно-політичний рух, революційні виступи робітничого класу і трудового селянства проти царського самодержавства.

В Атласі велику увагу приділено висвітленню питань воєнної історії в хронологічному порядку. Всі найбільші війни і бойові операції відображено на окремих картах. Це стосується, зокрема, таких історичних подій, як визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., участь українського і російського народів у боротьбі за визволення півдня України від турецько-татарських загарбників тощо.

Значне місце в Атласі займатимуть матеріали про українську культуру в її історичному розвитку. Від найдавніших часів до наших днів простежено процес виникнення і розвитку культури українського народу. Показано основні центри матеріальної і духовної культури. Відображається розвиток культурного будівництва в роки Радянської влади, в результаті чого Українська РСР стала республікою з високим рівнем освіти, науки, культури і мистецтва.

Атлас історії Української РСР становить великий інтерес з точки зору розв'язання наукової проблеми всесоюзного масштабу, яку розробляє Сектор історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР. Матеріали республіканського Атласу вже зараз використовуються для складання карт відповідного регіону Атласу історії СРСР. Слід зазначити, що кардинальні проблеми історії України будуть показані в Атласі не ізольовано, а в органічному зв'язку з історією російського, білоруського та інших братніх народів нашої країни.

В сучасних умовах розгортання ідеологічної боротьби одним з важливих завдань Атласу буде викриття буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії українського народу.

Процес творчої розробки Атласу складається з ряду послідовних етапів, які в сукупності повинні забезпечити високий ідейно-політичний і науковий рівень всього видання. Насамперед редколегія Атласу виявила наукові організації та науковців, які дали згоду взяти участь у створенні Атласу. Відповідно до цього був підписаний договір про творче співробітництво між Інститутом історії АН УРСР та Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка щодо створення Атласу історії Української РСР. В порядку реалізації договору було створено комплексну тематичну картографічну лабораторію, яка відіграє важливу роль в успішному виконанні авторської розробки Атласу.

На стадії редакційно-підготовчої роботи над Атласом розв'язано ряд творчих завдань: попередньо розроблено структуру, список карт, макет компонування. Одночасно з цим було здійснено значну роботу по вивченню картографічних джерел на території України, створенню типових географічних основ на XVIII, XIX і XX ст.

На етапі авторських розробок буде здійснено збирання, аналіз та оцінка джерел для картографування. Авторам доводиться звертатися до різноманітних матеріалів: історичних, археологічних, палеографічних, етнографічних та інших. Оскільки перед кожним автором стояло завдання по створенню карт, а досвіду відповідної роботи вони не мали, то відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін подав їм методичну допомогу, розробивши в 1976 р. «Редакційні вказівки по складанню карт Атласу історії Української РСР». У них визначені головні питання, якими мав керуватися кожний автор: призна-

чення і структура Атласу, методика розробки й оформлення первинних (авторських) матеріалів, коротка характеристика об'єктів і подій, що відображаються на авторських ескізах. Значну увагу приділено ознайомленню авторів з особливостями показу окремих елементів змісту карт Атласу, зокрема таких, як географічний ландшафт, населені пункти, кордони, шляхи, народне господарство, народні і революційні рухи, воєнні події та інші елементи соціально-історичного змісту. В цій методичній розробці дано також рекомендації картографам щодо роботи над історичними картами, підписів на авторських ескізах і створення легенд. Тут же розглядаються питання про творче співробітництво історика, картографа і редактора.

В процесі роботи над Атласом редколегія обговорювала найбільш важливі питання його підготовки.

На сучасному етапі наукової розробки Атласу виникли нові завдання, які вимагають ще більшої уваги з боку редколегії, авторів карт та картографів. Це — остаточне затвердження структури тому, списку карт, написання програми Атласу і карт, визначення авторського колективу, установ для створення і рецензування карт та ін.

Першорядне значення мають і такі види роботи, як підготовка адресних базових карт, розробка нових оригінальних карт, схем, послідовності й узгодження карт Атласу, єдиних умовних позначень, написання пояснювальної джерельної записки до кожної карти та ін.

На етапі підготовки Атласу до видання будуть виготовлені складальницькі та видавничі оригінали, друкарські форми, одержані штрихові і кольорові пробі з кожного друкованого аркуша, що повинні після перегляду затверджуватись авторами і картографами. Отже, роботи над Атласом історії Української РСР ще дуже багато. Зараз в Інституті історії АН УРСР створено групу історичної географії і картографії під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка. На групу покладено також розробку комплексних та практичних питань з історичної географії України.

На методологічній основі історичного матеріалізму визначено структуру історичного Атласу. Спочатку розглядається географічне середовище як одна з умов розвитку суспільства, потім — закономірності виникнення суспільно-економічних формацій, викликані розвитком продуктивних сил та зміною виробничих відносин. Використовуючи цей принцип, на основі прийнятої періодизації, географічної вивченості регіону, а також практичних рекомендацій науковців Інституту історії СРСР АН СРСР, уся історія Української РСР від найдавніших часів до наших днів згрупована в 10 розділах, які попереду мають такий вигляд (див. таблицю на стор. 80):

Атлас буде завершено покажчиком історико-географічних назв, що значно полегшить користування ним.

З основного змісту можна виділити 9 груп об'єктів та явищ (у процентному відношенні), що будуть відображені в Атласі на загальних і часткових картах: окремі природні компоненти або ландшафти в цілому — 4%, населені пункти — 2%, політичний і політико-адміністративний устрій — 13%, населення — 8%, економічний розвиток — 17% (у тому числі промисловість — 11%, сільське господарство — 5%, транспорт — 1%), економічні зв'язки — 4%, події народно-визвольних рухів, класової боротьби і революцій — 22%, події воєнної історії — 26%, культура, наука, освіта — 4%.

Таким чином, історико-економічні, історико-політико-адміністративні карти, воєнно-історичні та карти з історії народно-визвольного руху і класової боротьби становлять найбільшу частину Атласу.

Розділи та підрозділи	Кількість запланова- них тем	% від загального обсягу
I. Вступна частина. Сучасні карти природних компонентів	9	6
II. Первісно-общинний і рабовласницький лад на території України (400 тис. років до нашої ери — VIII ст. нашої ери)	12	9
III. Історія України в епоху феодалізму (IX — перша половина XIX ст.)		
1. Київська Русь	3	2
2. Українські землі в період розвитку феодалізму (друга половина XIII — перша половина XVII ст.)	6	4
3. Возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин	17	12
4. Україна в період кризи феодально-кріпосницької системи (перша половина XIX ст.)	6	4
IV. Епоха капіталізму на Україні (друга половина XIX ст.)	7	5
V. Україна в епоху імперіалізму (1900—1917 рр.)	10	7
VI. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917—1920 рр.)	8	6
VII. Українська РСР у період будівництва і зміцнення соціалістичного суспільства (1921—1941 рр.)	17	12
VIII. Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)	18	13
IX. Радянська Україна в період завершення будівництва соціалізму (1945—1958 рр.)	5	4
X. Українська РСР в період розвинутого соціалістичного суспільства	21	16
Всього в Атласі	139	100

Примітка: структура буде удосконалюватися в процесі створення Атласу.

102 карти, що готувалися для Атласу історії України, будуть опубліковані в багатотомній «Історії Української РСР». Можна вважати, що в першому варіанті проведено наукову розробку історичного змісту 83 тем, 40 — знаходяться в стані авторського опрацювання на різних рівнях готовності. Деякі теми розробляються недостатньо. Це насамперед стосується карт населення та економічного розвитку.

Як комплексний науково-дослідний твір Атлас історії УРСР розкриватиме картографічною мовою історію України у всіх її аспектах від найдавніших часів до наших днів. Він матиме велике наукове і політичне значення, сприятиме дальшому розвитку досліджень у галузі суспільних наук. Атлас буде важливим джерелом всебічно обґрунтованої інформації про Українську РСР в її історичному розвитку.

Запитки

М. Й. МАРУЩАК (Львів)

**РОЗШИРЕННЯ МЕРЕЖІ
ТЕХНІЧНИХ ВУЗІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
ТА ЗМІЦНЕННЯ ЇХ МАТЕРІАЛЬНО-
ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ В 1961—1965 рр.**

В міру розвитку наукового і технічного прогресу далі поліпшуватиметься вища і середня спеціальна освіта, покликана готувати висококваліфікованих спеціалістів з широким теоретичним і політичним кругозором. Чільне місце у розв'язанні цього завдання відводиться

вищій технічній школі, покликаній забезпечувати кадрами наукові установи, всі галузі народного господарства країни. При підготовці спеціалістів технічні вузи повинні враховувати все нове, що є в науці, техніці, слідкувати за змінами в промисловості і своєчасно організовувати підготовку кадрів потрібного профілю. Лише за останні 20 років у зв'язку з розвитком електронної техніки, електроприладобудування та автоматики число спеціальностей в цих сферах праці зросло з 13 до 47. Виникли нові спеціальності в галузі атомної фізики, біології, біофізики, астрофізики та ін.¹ Це в свою чергу вимагало розширення існуючої сітки технічних вузів в республіці з врахуванням розміщення продуктивних сил і демографічних факторів.

В Програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді партії, сказано: «В усіх районах країни при підтримці підприємств, профспілок та інших громадських організацій повинна бути розширена сітка вищих і середніх спеціальних учбових закладів...»². Керуючись цими настановами, партійні і державні органи республіки приділяли значну увагу дальшому поліпшенню і удосконаленню роботи вищої технічної школи. При технічних вузах створювались вечірні та заочні факультети, філіали, широка сітка загальнотехнічних факультетів. Вони забезпечувались викладацькими кадрами, зміцнювалась матеріально-технічна база для підготовки спеціалістів широкого профілю.

В республіці у 1960/1961 навчальному році підготовку вищих технічних кадрів здійснювали 32 вузи, окремі факультети університетів, вищі учбові заклади зв'язку, транспорту, сільського господарства. Студенти цих вузів складали 36,6% від загальної кількості студентів вузів республіки³.

Питання дальшого удосконалення технічної освіти в республіці було в центрі уваги партійних і державних органів. Так, у лютому 1962 р. воно обговорювалось на республіканському активі працівників вищих

¹ Научно-технический прогресс и развитие высшего образования, М., 1974, стор. 32.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 111.

³ Підраховано автором за кн.: — Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник, К., 1973, стор. 152, 154.

учбових закладів, а в липні — на сьомій сесії Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання під час розгляду питання «Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»⁴. На активі та сесії було проаналізовано загальний стан та навчальну роботу вузів республіки і ухвалено відповідні рішення, спрямовані на дальше їх поліпшення.

Згідно рекомендацій наради і сесії у 1963—1964 рр. на стаціонарні вузи були переведені вечірній Луганський машинобудівний і Краматорський індустріальний інститути, організовано на базі Севастопольського філіалу Одеського політехнічного інституту Севастопольський приладобудівний інститут, у 1960 р. Донецький індустріальний інститут реорганізовано в політехнічний інститут, на базі Дніпродзержинського вечірнього металургійного інституту створено перший в республіці завод-вуз. У 1963 р. Харківський гірничий інститут реорганізовано в інститут гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки⁵.

Одночасно з розширенням сітки технічних вузів значно збільшився контингент студентів, проведено перекваліфікацію 3 тис. студентів старших курсів з спеціальностей: автоматизація виробничих процесів, промислове й цивільне будівництво та ін. Крім того, для освоєння нових спеціальностей переведено значну кількість студентів заочної та вечірньої форм навчання на стаціонар. Збільшилось число інженерних спеціальностей на природничих факультетах держуніверситетів⁶.

Розширилася кількість спеціальностей в окремих вузах. Так, в Одеському технологічному інституті імені М. В. Ломоносова з 1962/1963 навчального року почали готувати спеціалістів нових профілів — теплофізиків, автоматиків, телемеханіків та інших, в Харківському держуніверситеті — оптиків та спеціалістів спектроскопії, в Одеському політехнічному інституті фахівців з світлотехніки, джерел світла, кіноапаратури та ін.⁷

Розширення сітки вищих учбових закладів, підготовку спеціалістів потрібного профілю партійні та державні органи розв'язували одночасно з проблемою забезпечення вузів гуртожитками, навчально-лабораторними приміщеннями та обладнання їх новітнім устаткуванням, книжковим фондом.

XXII з'їзд Компартії України (вересень 1961 р.), визначаючи завдання дальшого розвитку народної освіти, особливо наголосив на необхідності поліпшення матеріальної бази шкіл, технікумів, вузів⁸. Значну увагу питанням забезпечення вузів необхідним обладнанням для якісної підготовки спеціалістів приділено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки та використанню спеціалістів» від 9 травня 1963 р.⁹ Постанова зобов'язувала Держплан СРСР, Ради Міністрів союзних республік, Міністерства та відомства СРСР передбачати в народногосподарських планах, починаючи з 1964 р., необхідні капіталовкладення на будівництво і обладнання вищих та серед-

⁴ «Радянська освіта», 17 лютого, 7 липня 1962 р.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 220, спр. 101, арк. 37; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., стор. 203.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 10, спр. 276, арк. 27; ф. Р-4621, оп. 1, спр. 307, арк. 116.

⁷ Там же, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 270, арк. 66.

⁸ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 708.

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, стор. 423.

ніх спеціальних навчальних закладів та завдання по введенню в дію навчальних площ та студентських гуртожитків.

Було також записано про виділення вузам нових марок машин, устаткування та апаратів, верстатів з числа перших серійних випусків. Постанова дозволяла керівникам підприємств установ, організацій та виставок передавати безкоштовно вищим і середнім спеціальним учбовим закладам зразки машин, верстатів, приладів та інше устаткування, а також експонати ВДНГ СРСР для використання в навчальних цілях. Керуючись постановою ЦК КПРС та РМ СРСР від 9 травня 1963 р., партійні органи стали більше приділяти уваги навчально-матеріальному забезпеченню вищих та середніх спеціальних закладів. Значний досвід набув в цій справі Львівський обком партії. Так, 28 червня 1963 р. обком розглянув питання «Про зміцнення матеріально-технічної бази вузів і науково-дослідних інститутів», ухвалив графік будівництва і введення в експлуатацію об'єктів для вузів області, рекомендував ректоратам, партійним і комсомольським організаціям вищих учбових закладів під час літніх канікул сформувати на добровільних началах комсомольсько-молодіжні загони для подання допомоги будівельникам, а також звернувся до РМ УРСР про виділення коштів на спорудження навчально-виробничих майстерень Львівського лісотехнічного інституту і спорудження в 1965 р. навчально-лабораторного корпусу Львівського політехнічного інституту на суму 5,6 млн. крб.¹⁰

Виконуючи рішення Львівського обкому партії, у Львівському політехнічному інституті створили комсомольський штаб з секторами на факультетах по залученню студентів в позаурочний час і в період канікул на роботу по спорудженню нових об'єктів інституту. Лише в 1964 р. на них працювало 7 тис. студентів, які виконали будівельно-монтажні роботи на суму 485 тис. крб., що прискорило введення в експлуатацію в 1965 р. близько 6 тис. м² навчально-лабораторних площ¹¹.

У грудні 1965 р. Донецький обком партії розглянув заходи щодо поліпшення матеріально-технічної бази Донецького політехнічного інституту. Бюро обкому звернуло увагу на важливість постійної шефської допомоги інституту з боку промислових підприємств. Було закріплено окремі факультети, гуртожитки, учбові корпуси за підприємствами та організаціями з метою обладнання їх сучасним устаткуванням, проведення ремонту приміщень¹². Питання зміцнення матеріально-технічної бази вузів розглядались також у 1965 р. на об'єднаному засіданні Одеського обкому партії та облвиконкому, Одеського міськкому партії, на секретаріаті Дніпропетровського обкому Компартії України¹³.

Значну увагу спорудженню нових об'єктів приділяв партком Київського політехнічного інституту. Тричі розглядалося це питання на парткомі. У лютому 1961 р. партком обговорив питання про хід капітального будівництва в інституті і зобов'язав комітет ЛКСМУ і профспілкову організацію взяти шефство над споруджуваними об'єктами, провести в кожній комсомольській групі збори з даного питання. Партком створив постійно діючу комісію сприяння капітальному будівни-

¹⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 2941, оп. 1, спр. 42, арк. 112; ф. 2341, оп. 1, спр. 151, арк. 58.

¹¹ Там же, ф. 360, оп. 1, спр. 280, арк. 18; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-283, оп. 13, спр. 543, арк. 16, 29.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 1557, арк. 185—186.

¹³ Там же, спр. 969, арк. 218—220; спр. 1727, арк. 177—178; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 26, спр. 30, арк. 14.

цтву, визначив її завдання, взяв під строгий контроль виконання даного рішення. Комітет ЛКСМУ КПІ створив штаб праці. В результаті вжитих заходів лише в 1965 р. студенти відпрацювали на будівельних майданчиках понад 15 тис. людино-годин. Це прискорило щорічне введення в дію нових площ. У 1964—1966 рр. понад план було введено понад 6 тис. м² площі¹⁴.

Успішно працювали над зміцненням навчально-матеріальної бази комуністи технічних вузів Одеси, Дніпропетровська, Харкова та інших вузів республіки. У січні 1962 р., наприклад, на партійних зборах Одеського технологічного інституту харчової та холодильної промисловості комуністи затвердили перспективний план розвитку інституту на 20 років. Головна увага в плані зверталася на розвиток лабораторної бази, забезпечення кафедр, навчальних майстерень висококваліфікованими кадрами, новим обладнанням, устаткуванням, приладами¹⁵. В Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті партком підтримав ініціативу комсомольської та профспілкової організації про будівництво навчального корпусу методом народної будови¹⁶.

Оснащення технічних вузів республіки здійснювалося за рахунок державного фінансування, а також за рахунок використання частини коштів від виконання госпдоговірної тематики, безкоштовного одержання різних марок машин і приладів від промислових підприємств і установ. Так, до початку 1960/1961 навчального року вузи одержали приладів, матеріалів на суму 2,34 млн. карбованців (на обладнання для проблемних лабораторій на 1 млн. крб.). у 1965 р.—було виділено 3886,2 тис. крб., в тому числі технічним вузам — 2484,8 тис. крб.¹⁷. Слід зауважити, що потреба в нових приміщеннях та обладнанні з року в рік зростала. Так, у 1962/1963 навчальному році у Львівському політехнічному інституті не вистачало 50 аудиторій і обладнання для них. Замовлення кафедр Київського технологічного інституту харчової промисловості на прилади та матеріали в 1965 р. задовольнили лише на 20—25%¹⁸.

Адміністрація, партійні та профспілкові організації вузів вжили ряд заходів, спрямованих на своєчасне забезпечення матеріально-технічної бази інститутів та раціональне використання приладів, апаратів, машин. Партком Київського інституту легкої промисловості, наприклад, у грудні 1963 р. обговорив питання про використання навчально-матеріальної бази, викрив упущення в цій справі і ухвалив рішення, яким зобов'язав керівників навчальної частини і відділ постачання забезпечити оперативну інформацію про наявність унікальних приладів та апаратів, своєчасну їх видачу та графік їх використання кафедрами та відділами¹⁹.

Партком Харківського політехнічного інституту у лютому 1963 р. розглянув питання про використання матеріально-технічних засобів в навчальних цілях і зобов'язав парторганізації факультетів, деканати

¹⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 4, арк. 185; спр. 38, арк. 131; Київський обласний державний архів, ф. Р-308, оп. 12, спр. 2547, арк. 1.

¹⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 1512, оп. 1, спр. 116, арк. 5—6.

¹⁶ ІІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 220, спр. 101, арк. 198.

¹⁷ Там же, спр. 74, арк. 153; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-30, оп. 32, спр. 1484, арк. 30—31.

¹⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 330, оп. 1, спр. 261, арк. 105; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 2125, оп. 6, спр. 9, арк. 45.

¹⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 202, оп. 6, спр. 14, арк. 196.

ую наявну апаратуру, машини, технічні засоби використовувати в порядку внутрівузівського кооперування. А в листопаді 1965 р. партком ухвалив створити обчислювальний центр інституту і зобов'язав ректорат розробити відповідні заходи, виділити приміщення, штати та обладнання для його роботи²⁰.

Поповнення навчальної бази інститутів за рахунок промислових підприємств було незначним у зв'язку з тим, що сума від госпдоговірної тематики була малою. Підприємства нерідко передавали вузам морально застаріле устаткування, не завжди можна було придбати необхідні апарати, інструменти, прилади. В республіці і країні не було спеціалізованих заводів, великих об'єднань, які б випускали навчальні прилади для вузів.

Керівники вузів, партійні, профспілкові організації вживали заходи для поліпшення матеріально-технічної бази інститутів. В результаті цілеспрямованої роботи колективів вищих учбових закладів з року в рік збагачувалася їх навчальна база. Наприклад, Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут придбав обчислювальну машину «Урал», універсальний лабораторний міст УМ-2, Одеський політехнічний інститут — електронно-обчислювальну машину «Минск-2», дві машини «Луч» того ж типу, Львівський політехнічний інститут — електронно-обчислювальну машину «ЭМУ-10», установку «5010» та інше обладнання²¹.

Важливим питанням зміцнення матеріально-технічної бази вищих учбових закладів є постійне удосконалення організаційної роботи адміністративно-господарської частини інституту та відділів навчально-матеріального постачання. Це обумовлено тим, що у досліджуваний період збільшилась кількість студентів республіки на 65%, в тому числі в технічних вузах на 78%, розширились навчальні корпуси, лабораторії, обсяг науково-дослідних робіт. В результаті зросло фінансування на матеріально-технічне забезпечення, збільшилась кількість різного устаткування, змінилась структура. Всезростаючий обсяг постачальницької роботи, її «інтелектуалізація» поставили нове завдання щодо укомплектування на посадах матеріально-технічного постачання кваліфікованих спеціалістів, збільшення їх кількості, забезпечення обчислювальною і організаційною технікою, уніфікацію існуючої документації. Назріла необхідність упорядкувати ці питання в загальносоюзному масштабі, визначити номенклатуру посад, в яких учбових закладах готувати ці кадри.

Партійні організації вузів республіки приділяли значну увагу цим питанням. Так, партком Дніпропетровського металургійного інституту у лютому 1961 р. розглянув питання про стан та заходи поліпшення матеріально-технічного забезпечення навчального процесу і науково-дослідної роботи в інституті. У 1960 р. на придбання приладів, матеріалів понад 2 тис. найменувань витратили 30 тис. крб. Партком зобов'язав комуністів адміністративно-господарської частини визначити завдання кожній підгрупі, зайнятій організацією постачання, і на ці посади призначити інженерів, а завідуючих кафедр своєчасно подавати замовлення на матеріали з необхідними технічними і кількісними характеристиками до них²².

²⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5361, оп. 1, спр. 384, арк. 48; ф. 3361, оп. 1, спр. 425, арк. 231.

²¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 29, спр. 352, арк. 25; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 42, арк. 72—73; ЛОДА, ф. Р-120, оп. 5, спр. 136, арк. 13.

²² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 2376, оп. 2, спр. 2, арк. 5253.

Стан та плани матеріально-технічного постачання у лютому 1964 р. обговорював партком Київського технологічного інституту харчової промисловості. У прийнятому рішенні відзначені вузькі місця на цій ділянці роботи (відсутність чіткого перспективного та оперативного планування матеріального забезпечення з врахуванням фінансів, виділених на ці цілі) та заходи по їх ліквідації (визначити матеріально-технічні потреби, організувати чітку інформованість про наявність обладнання, добиватися придбання нових зразків його).

Таким чином, партійні, державні органи республіки добилися значних зрушень у справі розширення сітки технічних вузів та зміцнення їх матеріально-технічної бази. У досліджуваній період кількість вищих технічних закладів зросла з 32 до 34, введено в дію нові учбові корпуси, споруджено студентські гуртожитки, площа яких з 1960 по 1964 рр. зросла більш ніж в чотири рази. Число студентів збільшилося на 83%, а в реорганізованих в стаціонари Луганському машинобудівному та Краматорському металургійному інститутах з 1963 р. по 1965 р. кількість студентів зросла в 4 рази²³.

Досвід, набутий партійними організаціями республіки по дальшому розширенню сітки технічних вузів, матеріально-технічному оснащенню їх, допомагає сьогодні парторганізаціям вузів у виконанні завдань, поставлених XXV з'їздом партії: «Розширити матеріальну базу... вищих навчальних закладів... Поліпшити оснащення лабораторій, навчальних і навчально-методичних кабінетів, майстерень сучасним обладнанням, приладами, інструментами, навчальними посібниками»²⁴. Ця вимога з'їзду ще раз підкреслює, що забезпечення вузів сучасною навчально-матеріальною базою — постійна турбота партії, важлива умова поліпшення якості підготовки спеціалістів.

²³ Підраховано автором за кн.: Народна освіта, наука і культура Української РСР, стор. 152—153; Архів ЦСУ при РМ УРСР, оп. 11, спр. 54, арк. 1—99, спр. 1—129.

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 249.

Г. М. ПЕРЕПЕЛИЦЯ (с-ще Терезине
Білоцерківського району
Київської області)

**УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ
У ЗМІЦНЕННІ РАД НА ПОЧАТКУ
ВІДБУДОВНОГО ПЕРІОДУ
(1921—1922 рр.)**

Будучи складовою частиною загальноросійського пролетаріату, робітничий клас України відіграв значну роль під час Великої Жовтневої соціалістичної революції, в роки громадянської війни, у створенні держави нового типу — Країни Рад. «В авангарді боротьби за владу Рад на Україні, — говорив у доповіді на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький, — йшов героїчний пролетаріат Донбасу, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших промислових центрів. Невмирущою славою вкрили себе робітники Києва, які із зброєю в руках піднялись на боротьбу за владу Рад»¹. Символом відданості трудящих України справі Жовтня став «Арсенал».

¹ «Радянська Україна», 24 грудня 1977 р.

Робітничий клас висунув із своїх рядів гідних представників до органів управління різними галузями промисловості і культури. Виступаючи з доповіддю на II Всеросійському з'їзді профспілок, В. І. Ленін підкреслював: «Ми знаємо тепер, що пролетаріат висунув кілька тисяч, може, кілька десятків тисяч пролетарів на справу управління державою. Ми знаємо, що новий клас — пролетаріат — тепер має своїх представників у кожній галузі державного управління, в кожному клаптику підприємства, яке соціалізоване чи соціалізується, або в галузі господарства»².

З перших днів існування Радянської влади перед трудящими нашої країни постали надзвичайно важливі завдання. Необхідно було в найскладніших умовах капіталістичного оточення, при відносно слабкій промисловій базі країни, економіка якої була вкрай зруйнована війною, при величезній перевазі дрібнотоварного виробництва почати будівництво соціалізму і забезпечити його перемогу. У зв'язку з цим виникла необхідність підвищити роль Рад у всіх сферах суспільно-політичного, господарського і культурного життя, перебудувати їх діяльність відповідно до нових умов.

Вказівки В. І. Леніна, настанови Комуністичної партії з цього питання дістали відображення в ряді рішень ЦК КП(б)У і декретів керівних державних органів УРСР. У своїх директивах і циркулярах місцевим органам влади і партійним організаціям вони систематично вказували на необхідність широкого залучення робітників і селян, демобілізованих червоноармійців, жінок і молоді, безпартійних до роботи в Радах, вимагали активізувати роботу Рад та посилити їх роль у господарському і культурному будівництві республіки³.

Виходячи з рішень VIII Всеросійської партконференції, партійна організація України на початку 1921 р. почала перебудову роботи Рад у напрямку дальшої демократизації і залучення до їх діяльності широких мас трудящих. Величезне значення у поліпшенні роботи Рад, піднесенні їх ролі як органів державної влади мали виборчі кампанії. Вибори і перевибори до Рад на початку 1921 р. та обрання делегатів на V Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 25 лютого — 3 березня, свідчили про зростання ролі трудящих мас у справі управління державою, про піднесення авторитету Комуністичної партії серед робітників і селян.

Вибори до Рад завершилися перемогою комуністів, робітників і незаможних селян. Так, на V губерньському з'їзді Рад Харківщини, який відбувся наприкінці лютого 1921 р., робітники і селяни становили три чверті складу його делегатів. З 288 делегатів з'їзду комуністів було 254, у тому числі 141 робітник і 109 селян-незаможників⁴. Делегатами V з'їзду Рад Катеринославщини на початку 1921 р. були переважно комуністи, робітники і незаможники села. На повітові з'їзди Рад Полтавської губернії було обрано більшість робітників і селян⁵.

Важливу роль в активізації діяльності Рад, наближенні їх до трудящих мас, посиленні участі у розв'язанні господарських питань відіграв V Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд прийняв постанову «Про радянське будівництво», де було визначено конкретні завдання і роль робітничих, селянських і червоноармійських Рад у радянському будівни-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 430.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1976, стор. 106, 121.

⁴ «Пролетарий» (орган Харківського губерньського виконкому Рад робітничо-селянських депутатів), 24 лютого 1921 р.

⁵ Питання історії народів СРСР, вип. 1, Харків, 1965, стор. 48.

цтві⁶. Характерною рисою цього з'їзду було зростання кількості делегатів від робітників і селян. Якщо на IV Всеукраїнському з'їзді Рад робітничий клас і селянство відповідно були представлені 327 і 103 делегатами, то на V Всеукраїнський з'їзд Рад робітники республіки послали 418 делегатів, селяни — 380, що свідчило про зміцнення пролетарського ядра в Радах⁷.

На основі рішень X з'їзду РКП(б) в країні почала втілюватися в життя нова економічна політика, яка сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства на новій господарській основі. Перехід до нової економічної політики закономірно викликав необхідність перебудови і удосконалення всіх форм роботи державного апарату, зокрема місцевих органів влади. Ще гостріше постало питання про активнішу участь робітників і селян в управлінні державними справами.

Велику роль у залученні робітничого класу до управління державою відіграла Робітничо-Селянська Інспекція (РСІ). В. І. Ленін вважав, що РСІ має стати тим органом, з допомогою якого робітники і селяни здійснюватимуть контроль за роботою державних і господарських органів і набуватимуть при цьому навичок безпосередньої участі в управлінні державою. Володимир Ілліч, зокрема, підкреслював: «В робітничу інспекцію ви повинні залучити найбільш боязливих і нерозвинутих, найбільш несміливих робітників і повинні рушити їх вгору. Нехай вони піднімаються в цій роботі. Подивившись, як робітнича інспекція бере участь у державних справах, нехай вони від найпростіших занять, на які здатні, — спочатку тільки як поняті, — далі поступово переходять до більш важливих ролей у державних справах»⁸.

Залучення робітничого класу до органів РСІ переслідувало дві мети: з одного боку, — зробітничення самого апарату РСІ і надання йому можливостей спиратися в своїй роботі на суспільну думку пануючого класу, з другого, — навчити робітників у ході практичних обстежень радянського апарату управляти державою.

Робітники і селяни брали активну участь у роботі органів РСІ. Так, відділ масових обстежень РСІ Одеської губернії у 1921 р. зробив ревізії у губспілці, відділах управління та охорони дитинства і материнства, у Раді захисту дітей — загалом у 37 установах. До цієї справи було залучено 287 робітників⁹.

У Харківській губернії органи РСІ було організовано в середині 1921 р. Крім штатних співробітників (643 чол.), в органах РСІ працювали делеговані профспілками, фабзавкомами та безпартійними робітничими конференціями 152 робітники. Про наслідки своєї роботи губінспекція доповідала губвиконкому, з'їздам і конференціям гуртків сприяння РСІ. Уже на кінець вересня 1921 р. у Харкові працювало 157 гуртків сприяння РСІ, з них 137 — на промислових підприємствах і 20 — в установах міста¹⁰. Губінспекція використовувала широкі робітничі маси для проведення масових обстежень роботи підприємств. Так, районні органи РСІ Харкова до 1 липня 1921 р. провели 14 масових

⁶ Історія держави і права Української РСР (1917—1960), К., 1961, стор. 262.

⁷ «Бюллетень IV Всеукраїнського съезда Советов рабочих, крест. и красноармейских депутатов», 1920, № 5, стор. 138; Съезды Советов в документах. 1917—1937 гг., М., 1960, стор. 92.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 193.

⁹ Роль и задачи Рабоче-Крестьянской Инспекции в связи с новой экономической политикой, М., 1921, стор. 7; «Советское строительство» (орган Одеського губернского виконавчого комітету Рад робітничих і селянських депутатів), 1921, № 11, стор. 71.

¹⁰ Отчет Харьковского губернского экономического совещания, Харьков, 1921, стор. 121, 123.

обстежень, у яких взяло участь понад 100 чол. У повітах губернії за цей же час було проведено 53 обстеження, до яких було залучено 338 чол., переважно робітників¹¹.

Активно працювали органи РСІ Донецької губернії, штат яких складався в основному з робітників і селян. Інспекцією було проведено повне обстеження роботи Штерівського динамітного заводу. Під час обстеження було виявлено повну бездіяльність заводууправління. Протягом трьох місяців підприємство не діяло, маючи все необхідне для роботи. З 415 робітників, які працювали на заводі, 200 не мали відпусток¹². Партійні і радянські органи негайно вжили заходів для ліквідації недоліків.

Делеговані до РСІ представники від робітників і селян захищали їх інтереси і поступово завойовували довір'я мас. «Трудящі маси робітників і селян, — відзначалося у звіті про діяльність НК РСІ за 1921 р., — з великим довір'ям і надією дивляться на РСІ... До її захисту і сприяння приходять уже не сотні, а тисячі трудящих, особливо на селі. Повною мірою РСІ стала здобутком мас і тим більше до неї довір'я, чим більше в її рядах робітників і селян»¹³.

Робітники і селяни з честю справилися з покладеними на них завданнями. Своєю активною працею в РСІ вони зміцнювали молоду Радянську державу, долали опір її відкритих і прихованих ворогів, зміцнювали авторитет Країни Рад.

Перехід до нової економічної політики не міг не вплинути на діяльність Рад. Виходячи з аналізу змін всередині країни і розстановки класових сил, Комуністична партія України і уряд республіки вважали, що в нових умовах першорядним завданням є підвищення рівня організаційно-політичної та ідейно-виховної діяльності Рад. Для цього необхідно було посилити партійне керівництво Радами, поліпшити організаційні форми їх роботи на основі дальшого розвитку соціалістичної демократії, зміцнити Ради шляхом залучення до них широких мас трудящих, насамперед робітників.

Особлива увага приділялася проведенню виборчих кампаній, під час яких до управління державними органами приходили віддані Радянській владі представники робітничого класу і трудового селянства. «Пожвавлювати Ради, — говорив В. І. Ленін, — залучати безпартійних, перевіряти безпартійними роботу партійних — ось це абсолютно правильно. Ось де роботи безліч. Непочатий край роботи»¹⁴.

З метою широкого залучення мас до державного управління і активізації їх участі у будівництві соціалістичного суспільства в 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову про регулярні перевибори Рад і скликання в установлені строки їх з'їздів. Постановою передбачалося також регулярне проведення засідань виконкомів на підприємствах для ознайомлення робітничих мас з методами роботи Рад, а також для виявлення думки трудящих з найважливіших питань управління і господарського життя¹⁵.

¹¹ Там же, стор. 123.

¹² Отчет о работе Донецкого губисполкома за февраль — июнь 1921 г., Бахмут, 1921, стор. 44.

¹³ Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполнаркоматов и центральных учреждений УССР 6-му Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, Харьков, 1921, стор. 6.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 75.

¹⁵ Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК V созыва, вып. 1, Харьков, 1921, стор. 32.

Велику увагу Компартія України і уряд республіки приділяли підготовці кадрів радянських працівників. З цією метою відкривалися губернські і повітові школи та курси радянського будівництва, після закінчення яких слухачі направлялися на партійну і радянську роботу до різних міст і сіл республіки¹⁶. Так, 12 випускників Одеської школи радбудівництва було направлено на відповідальні посади до губернської РСІ¹⁷, а 40 слухачів курсів радбудівництва Білоцерківського повіту — на партійну і господарську роботу до цього ж повіту¹⁸.

У лютому 1922 р. було розпочато прийом до Київської губернської партійної школи. Слухачів висували комосередки, профспілки, комнезами, комсомол та безпартійні робітничі наради. Всього до школи було набрано 265 чол.: з міста — 115, з повітів губернії — 150 чол.¹⁹. Випускників школи було направлено на радянську і господарську роботу в губернію²⁰.

Загалом школи радянського будівництва республіки з червня 1921 р. по грудень 1922 р. підготували понад 7 тис. працівників партійного і радянського апарату. Це були переважно робітники і селяни. В результаті державні і господарські органи республіки було значно зміцнено представниками від пролетарських і селянських мас²¹.

Виборча кампанія до Рад депутатів трудящих у другій половині 1921 р. проходила в обстановці зростання активності робітничого класу, бідняцьких і середняцьких мас. Мудра політика Комуністичної партії, партійне керівництво кампанією перевиборів сприяли зміцненню диктатури пролетаріату на основі союзу робітничого класу і селянства, ізоляції і усуненню з Рад хитких, нестійких елементів.

Перевиборча кампанія в Донецькій губернії, наприклад, закінчилася повною перемогою блоку комуністів і безпартійних. З 287 делегатів, обраних на V губернський з'їзд Рад, 218 були комуністи, 69 — безпартійні, майже половина делегатів (130 чол.) — робітники, 65 — селяни, 92 чол. — з інтелігенції²².

До Одеської міської Ради було обрано 976 депутатів, з них 650 чол. — комуністи. Медичні працівники міста обрали своїм депутатом видатного вченого-мікробіолога, професора Д. К. Заболотного²³.

Депутатами Сумської міської Ради стали 311 комуністів і 428 безпартійних. Більшість делегатів V Ніжинського повітового з'їзду Рад становили комуністи і незаможники²⁴.

З 331 делегата, обраного на II губернський з'їзд Рад Поділля, 225 були комуністи, 89 — безпартійні, 17 — співчуваючі; за соціальним станом: робітників — 128, селян — 145, службовців та інтелігенції — 58. З 145 делегатів від селян 116 були членами комітетів незаможних селян²⁵.

Одночасно проходили вибори і до Вінницької міськради, які теж закінчилися перемогою робітників: з 35 обраних депутатів 22 були ро-

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 364, арк. 317.

¹⁷ Отчет Одесского губернского экономического совещания Совету Труда и Обороны, Одесса, 1921, стор. 12.

¹⁸ «Вісті» (орган Київського губревкому), 13 лютого 1921 р.

¹⁹ «Известия Киевского губкома Коммунистической партии (большевиков) Украины», 1922, № 3, стор. 23.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 278, арк. 117.

²¹ «Коммунист», 27 січня 1923 р.

²² Резолюции и постановления V-го Донецкого губсъезда Советов, Бахмут, 1921, стор. 6.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 341, арк. 12.

²⁴ «Вісті» (орган Київського губревкому), 18 лютого 1921 р.

²⁵ «Бюллетень Подольского губстатбюро», 1922, № 1, стор. 3.

бітники. З 198 делегатів, обраних на губернський з'їзд Рад Волині, 134 були комуністи, які в основному представляли робітників і селян. До Житомирської міської Ради було обрано 65% комуністів²⁶.

Велику активність і пролетарську свідомість виявили під час виборів до Рад робітники Харкова. Кандидатури депутатів до міськради висувалися на підприємствах. Спроби укапістів, меншовиків та есерів провести своїх представників до Ради закінчилися провалом. Депутати проходили тільки за списком комосередків. Депутати до міськради обиралися на 289 зборах із загальним числом виборців 94 165 чол. Всього було обрано 879 депутатів, з них 676 чол. — комуністи і 203 — безпартійні; за соціальним станом: 654 — робітники, 123 — селяни, 103 — з інтелігенції. 85 депутатів Ради становили жінки²⁷. З 725 депутатів, обраних до Катеринославської міської Ради, 470 чол. були комуністи²⁸. У Чернігівській губернії з 196 членів повітових виконкомів Рад 152 становили комуністи та їм співчуваючі, 19 — безпартійні²⁹.

Спроби меншовиків, есерів та укапістів пролізти до Київської міськради під маскою безпартійних зазнали ганебної поразки. Робітники віддали свої голоси комуністам, які становили близько 90% складу Ради³⁰.

Перевиборча кампанія 1921 р. свідчила про поживавлення роботи Рад, головне завдання яких полягало в залученні широких мас трудящих до керівництва Радянською державою і соціалістичним будівництвом.

Особливу увагу партійні і радянські органи приділяли кампанії перевиборів до Рад, що проходила восени 1922 р. Тільки під час підготовки до неї було прочитано 4415 лекцій, проведено 9224 мітинги, прочитано 6522 доповіді, присвячені ролі і завданням Рад у радянському будівництві. На місця виїжджали відповідальні партійні і радянські працівники з центру і губерній, які керували проведенням масово-політичної та організаційної роботи³¹.

Переконливу перемогу дістали комуністи і робітники в ході виборчої кампанії 1922 р. Трудящі України проголосували за кандидатів — комуністів, які становили в Радах близько 75% обраних депутатів³².

Характерною особливістю осінніх виборів і перевиборів до Рад у 1922 р. було зростання кількості комуністів в органах Радянської влади. Значно збільшився процент членів КП(б)У — голів волвиконкомів. У цілому по Україні комуністи — голови волвиконкомів становили 85—90%, а в окремих губерніях — до 100%. На чолі волвиконкомів стояло 18,6% робітників. Уперше до управління державою в широкому масштабі було залучено жінок: до Рад було обрано 4500 робітниць і селянок³³.

Підсумки зміцнення радянського державного апарату були підбиті на VII Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся у грудні 1922 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 436, арк. 23.

²⁷ «Пролетарій» (орган Харківського губкому КП(б)У), 29 жовтня 1921 р.; 6 листопада 1921 р.

²⁸ «Пролетарій», 6 жовтня 1921 р.

²⁹ «УІЖ», 1961, № 1, стор. 33.

³⁰ «Вісті» (орган Київського ревкому), 20 жовтня 1921 р.

³¹ Справочник незаможника, Харків, 1924, стор. 19; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 1111, арк. 11.

³² С. И. Наконечный. Клубы Украины и коммунистическое воспитание трудящихся в первые годы нэпа (1921—1923). Автореф. канд. дис., Харьков, 1972, стор. 15.

³³ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 13—14, стор. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 364, арк. 3.

З'їзд гаряче підтримав ленінську ідею утворення СРСР. З 829 делегатів, які прибули на з'їзд, 739 чол. становили комуністи. Делегатів від робітників налічувалося 432 чол., від селян — 201 ³⁴.

З утворенням і зміцненням Радянської держави народні маси вперше в історії людства зуміли використати всі права і можливості для найширшої участі в управлінні державою. «Тільки коли Ради стали єдиним державним апаратом, — підкреслював В. І. Ленін, — можна здійснити справжню участь в управлінні всієї маси експлуатованих, яка при найбільш освіченій і вільній буржуазній демократії лишалася завжди фактично на дев'яносто дев'ять сотих виключеною з участі в управлінні. Тільки в Радах починає маса експлуатованих дійсно вчитися, не з книжок, а з власного практичного досвіду, справі соціалістичного будівництва, створенню нової суспільної дисципліни, вільного союзу вільних працівників» ³⁵. Збільшення робітничого ядра в системі Рад дало можливість успішно втілити в життя накреслені Комуністичною партією плани, залучити до соціалістичного будівництва десятки тисяч відданих справі революції трудівників міста і села.

³⁴ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, К., 1973, стор. 374.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 178.

НА ТРАСАХ МУЖНОСТІ *

Курс — Мала земля

19 листопада 1942 р. почався контрнаступ радянських військ під Сталінградом. Ряд приголомшуючих ударів противникові було завдано на Закавказькому фронті. Наприкінці листопада штаб фронту повідомив Військову раду Чорноморського флоту про те, що «...найближчим часом не виключена можливість висадження наших оперативно-тактичних десантів на узбережжі між Новоросійськом і Анапою»¹. Передбачалося: завдати удар по тилу противника і вийти на північний захід від Новоросійська — у район Вовчих Воріт. Слідом за цим, з'єднавшись тут з військами Чорноморської групи, відрізати частини ворога, які засіли в Новоросійську, і, розгромивши їх, визволити місто й морський порт. Напередодні цієї операції керівників управління пароплавства запросили до штабу Чорноморської групи військ Закавказького фронту. Начальник штабу генерал-майор О. Г. Ермолаєв визначив роль у ній транспортних суден, портовиків Туапсе, Геленджика, Сухумі, Поті й Батумі.

— Від злагодженості, взаємодії суднових екіпажів і портовиків, вашого тісного зв'язку з командирами десантуючих частин і підрозділів залежатиме успіх операції. Командування сподівається, що й цього разу моряки не підведуть, — сказав генерал-майор, закінчуючи бесіду з представниками пароплавства.

У портах, на судах люди готувалися до виконання нового бойового завдання. Його виконання покладалося, зокрема, на тральщики «Райкомвод», «Земляк», теплохід «Тракторист» та інші судна. Перекидання особового складу 9-ї гірськострілкової дивізії з Батумі в Туапсе доручалося екіпажеві пароплава «Димитров». До цих перевезень було підключено й 33 парусно-моторних судна, мобілізованих з риболовецьких організацій басейну².

4 лютого 1943 р. в непроглядну зимову ніч 20 невеликих суден прийняли в Геленджик перший десантний загін. Другий — навантажився на транспорти в Туапсе. Коли обидва загони, вийшовши у відкрите море, досягли вказаного квадрата, капітани суден розпечатали пакети з бойовим наказом. У ньому вказувалося місце десанту — селище Озерейка.

Проте, як відомо, висадження основних сил десанту в цьому районі успіху не мало. На допоміжних же напрямках обстановка склалася на нашу користь: десантний загін під командуванням майора Ц. Л. Кунникова, оволодівши береговими укріпленнями, розширив плацдарм у бік Станички і гори Мисхако, що височіла над нею.

Ворог шалів. Він вводив у бій все нові й нові резерви, намагаючись скинути десантників у море. Його авіація по кілька годин підряд бомбила захоплені радянськими військами плацдарм. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев у своїй книзі «Мала земля» згадує, що, коли був зайнятий плацдарм, фашисти били по ньому безперервно, обрушували

* Закінчення. Початок див.: «УІЖ», 1978, № 12; 1979, № 2.

¹ Відділення ЦВМА, ф. 10, спр. 6091, арк. 5.

² Там же, ф. ШТ, спр. 1843, арк. 181.

«...гігантську кількість снарядів і бомб, не кажучи вже про автоматно-кулеметний вогонь... Підраховано, що цього смертоносного металу на кожного захисника Малої землі припадало по 1250 кілограмів»³. Над сміливцями, які назвали вузьку смужку узбережжя «Малою землею», нависла смертельна загроза. І до них незабаром уже поспішали на допомогу. Через добу після висадження десанту з портів Геленджик і Туапсе до Малої землі відійшли бойові кораблі та транспортні судна з підкріпленням.

Теплохід «Тракторист» у цей час стояв на рейді в порту Геленджик. Командування судна викликали до начальника штабу Чорноморського флоту контр-адмірала І. Д. Єлисеєва. Тут же був присутній член Військової ради флоту контр-адмірал М. М. Кулаков.

— Ваш екіпаж братиме участь у десантній операції. Вантаж, який прийме на борт «Тракторист», треба викинути на берег дуже швидко, можливо, під вогнем ворога. Підготуйте людей до найсерйозніших випробувань, — сказав начальник штабу.

— Раджу відверто поговорити з комуністами. Розкажіть їм про всю складність і немалий ризик, на який нам доводиться йти в цій операції. Вони зрозуміють і підготують до неї всіх членів екіпажу. Не може бути сумніву — завдання моряки виконають. Бажаю успіху! — З цими словами М. М. Кулаков тепло попрощався з керівництвом теплохода.

Повернувшись на судно, капітан віддав наказ: готуватися до походу. Терміново механіки і мотористи замінювали кільце поршня, що лопнуло. Артилеристи й кулеметники підтягували з арсеналу ящики з снарядами і патронами, перевіряли суднове озброєння. Коли на палубі й у машинному відділенні підготовчу роботу в основному було закінчено, помполіт Мунтянов зібрав актив.

— Так от що, друзі, — почав він, — попереду у нас тяжкий рейс. Багато чого ми бачили, але такого ще не було. Впевнений, що ворог відкриє сильний вогонь. А стояти треба, поки не вивантажимося: без снарядів і продовольства не можуть залишатися наші бійці. Якщо зовсім туго буде, ми з вами підемо вперед.

— Нам не вперше! — кинув хтось.

Розійшлися мовчки. Над бухтою темніло. Час наближався до півночі, коли теплохід з мотоботами на буксирі повільно залишив акваторію порту Геленджик і взяв курс на Новоросійськ.

Було тихо. Залитий м'яким місячним сяйвом «Тракторист» швидко йшов уперед, залишаючи на морській гладі довгий шлейф — спінену доріжку, що іскрилася. Вахта пильно несла службу. Кожний член екіпажу відчував підвищену відповідальність. Деся поруч ворог. Він теж не дремає — тиша обманлива.

Пройшли ще кілька миль, і «Тракторист» опинився на траверзі Новоросійська. Капітан віддав команду:

— Право руля!

— Є право руля! — приглушеним голосом відповів матрос Сичевой, який стояв за штурвалом, і спрямував теплохід далі від берега.

В цей час у кількох місцях на горизонті піднялися вгору різноколірні ракети. З капітанського містка добре було видно — у вогненній заграві вимальовувались обриси Цем'єської бухти. Моряки вже чули гул гармат і кулеметів. Фашисти вели вогонь по тих, хто захищав Малу землю.

Теплохід, непомітно пройшовши повз передній край ворожої оборони, зупинився поблизу призначеного місця для розвантаження. І в той же момент навколо судна стали вибухати снаряди. Осколки пробивали борти, надбудовані частини судна, падали на палубу. Та моряки вже не звертали на це увагу. Через кілька хвилин доверху навантажений моторний бот відчалив від борту «Тракториста». Почалося завантаження другого бота.

Здавалося, що все йде, як задумано. Та ось несподіванка. Перший бот повернувся і став лагом до теплохода. Схвильований матрос доповів помполітові Мунтяно-

³ Леонід Ілліч Брежнєв. Мала земля, К., 1978, стор. 10.

ву: до берега підійти не вдалося — мілина. За розпорядженням помполіта кілька членів екіпажу на чолі з штурманом Криворучком перевалили через фальшборт теплохода і розмістилися на ящиках в мотоботі. Зробивши крутий розворот, катер узяв курс на Малу землю. Зупинилися, не дійшовши до берега якийсь десяток метрів, — справді, мілина. По груди у воді, спіткаючись об слизьке каміння, моряки понесли на плечах боеприпаси. Майже дві години трудилися вони. Мокра одежа прилипла до тіла, черевики набухали і пудовими гилями висіли на ногах. Хвилі, що набігали, раз у раз з головою накривали сміливців. Холодна вода судорогами зводила руки і ноги. Але члени екіпажу трималися, поки весь вантаж не було доставлено на берег.

Між Туапсе і портами Батумі, Поті, Сухумі регулярно курсували великі пароплави «Курск», «Калинин», «Димитров», «Пестель», які перекидали ближче до фронту маршові поповнення, боеприпаси, військову техніку. Потім усе це перевантажувалося на дрібні судна і баржі. Під покровом ночі, коли припинялися активні дії ворожої авіації, пароплави відходили до Геленджика. Далі їх шлях лежав до Малої землі. Сміливо діяли на цій небезпечній ділянці морських комунікацій екіпажі суден «Вест», «Стахановец», «Пицунда». Нерідко вони потрапляли під загороджувальний вогонь берегових гітлерівських батарей, долали мінну небезпеку.

Ворог уважно стежив за морським сполученням між Геленджиком і Малою землею. Тому навіть у нічних рейсах суднові екіпажі були дуже обережні. Одного разу фашисти, помітивши іскри з вихлопних труб наших суден, відкрили по них вогонь. Довелося й це враховувати. Моряки знайшли вихід — занурювали труби у воду.

Протягом січня-березня 1943 р. було перевезено з Геленджика на Малу землю майже всі частини 18-ї армії з їх спорядженням — 27 979 чол., 168 гармат, 46 автомашин, 32 міномети, 119 коней та інший вантаж. З Туапсе в Геленджик теплохід «Тракторист» перевіз штаб і політвідділ, штабні підрозділи армії⁴. В пам'яті членів екіпажу судна назавжди залишилися спогади про зустрічі з хорошими, симпатичними людьми, відважними героями Малої землі — командуючим 18-ю армією К. М. Леселідзе і начальником її політвідділу Л. І. Брежневим. Леонід Ілліч часто бував на судні. Він постійно знаходився серед людей. Навіть у найтяжчих рейсах його добра посмішка, теплі слова надихали, допомагали переборювати труднощі. Нерідко Л. І. Брежнева можна було бачити не тільки на капітанському містку, а й у машинному відділенні.

Як свідчать суднові журнали, теплоходу «Тракторист» більше, ніж іншим, доводилося бувати поблизу берегів Малої землі. Так, у лютому 1943 р. він два тижні підряд щоночі пробивався до плацдарму на Мисхако. Спеціально для цього судна члени екіпажу спільно з саперами 18-ї армії спорудили невеликий причал під Колдун-горою. Без цієї пристані було б майже неможливо розвантажувати танки, автомашини й артилерію.

Ворог часто бомбив з повітря місце вивантаження суден на Малій землі. Майже кожну ніч його далекобійна артилерія обрушувала вогонь на ділянку морського узбережжя в районі Колдун-гори. Особливу увагу гітлерівці приділяли стоянці суден, які проривалися до Мисхако в першій декаді лютого. Незабаром виявилось, що це було далеко не випадковим. Армійська розвідка встановила: вранці 13 лютого ворог має почати рішучий штурм позицій наших військ, які укріпилися на плацдармі під Новоросійськом.

Капітан теплохода «Тракторист» М. В. Фомичов був запрошений до штабу 18-ї армії.

— Вашому екіпажеві військове командування доручає дуже відповідальне завдання. Треба терміново доставити на Малу землю 12 гвардійських мінометів — «Катюш» і 120 ящиків із снарядами, — повідомили його у штабі.

— Спасибі за довір'я. Завдання виконаємо, — по-військовому відрепортував М. В. Фомичов.

⁴ Відділення ЦВМА, ф. 10, спр. 17975, арк. 40.

І моряки додержали свого слова. Незважаючи на штормову погоду, неодноразові спроби ворожих торпедоносців пустити судно «Тракторист» з цінним вантажем на дно, завдання було виконане⁵.

У цьому рейсі екіпаж пережив чимало небезпечних хвилин. На траверзі Новоросійська теплохід ішов особливо обережно. Передсвітанкова фронтowa тиша завжди небезпечна. Раптом снопи яскравого світла, засліплюючи очі, сягнули бортів і надбудов судна. Відразу ж заговорила ворожа артилерія. Снаряди лягали так густо, що здавалося, ще невелике коректування стрільби — і від теплохода нічого не залишиться.

— Взяти правіше, — почувалася команда капітана.

— Так це ж до ворога в пашу, — дещо здивовано вигукнув рульовий.

— Іншого виходу нема, спробуємо цим маневром вийти із зони вогню, — пояснював капітан, не відриваючи від очей бінокля.

І справді, тепер снаряди падали, перелітаючи, десь далі, за лівим бортом.

Не залишав ворог у спокої судно «Тракторист» і під час його розвантаження. Район причалу обстрілювався безперервно. Але екіпаж не втрачав самовладання — люди працювали з натхненням, допомагаючи один одному. Високе довір'я військового командування було виправдане.

Захисники плацдарму одержали грізну зброю. Відразу ж після розвантаження «Катюші» зайняли заздалегідь підготовлені для них позиції. Їх приголомшуючі удари охолодили прагнення ворога штурмом скинути війська 18-ї армії в море. Її атаки захлинулися, натиск послабшав.

Начальник політвідділу армії Л. І. Брежнев, який не залишав у ті суворі дні передових позицій на Малій землі, знову побував на «Трактористе». Незважаючи на бомбування ворогом причалу з повітря і обстріл далекобійною артилерією, на судні відбулася задумана розмова. Від імені командування Леонід Іллєч подякував морякам за своєчасну доставку гвардійських мінометів захисникам плацдарму, побажав їм нових успіхів у тяжкій, але важливій для розгрому фашистів, благородній праці.

Безперерйне постачання захисників Малої землі всім необхідним для успішного ведення бойових дій залежало не тільки від сміливості й відваги суднових екіпажів. Значною була тут роль трудових колективів морських портів.

Намагаючись відрізати десантників від баз постачання, ворожа авіація не шкодувала бомбового вантажу. Особливо шалених атак з повітря зазнавали порти Геленджик і Туапсе. Але розрахунки ворога зупинити або хоч би загальмувати вантажні операції в портах не виправдалися. Портовики не припиняли роботи навіть під час бомбардування. І все необхідне фронтові доставлялося своєчасно.

Судна, які кидали якір біля причалів Туапсе і Геленджика, часто потрапляли в дуже тяжке становище. Позбавлені часом можливості маневрувати, вони ставали нерухомою мішенню для ворожої авіації. Гинули члени екіпажів, судна виходили з ладу. Наприклад, під час розвантаження в Геленджик пароплава «Ахиллеон» літаки ворога методично бомбили порт протягом восьми діб. 25 березня 1943 р. понад 20 гітлерівських літаків обрушили свої руйнівні вантажі на судно. Пряме попадання викликало на палубі пожежу. Осколками були смертельно поранені комсорг пароплава, моторист І. Коваль і матрос С. Зоря. Тяжке поранення дістав помполіт М. Бурминський. Але, перемагаючи біль, він продовжував керувати рятувальними роботами. Самовідданість під час пожежі на «Ахиллеоне» виявив матрос Ю. Гаркуша. Ризкуючи життям, він пробився крізь полум'я, що бушувало, в машинне відділення. Йому вдалося погасити вогонь в топках — вода заливала судно і вибух був би неминучий. Потім Гаркуша виніс на палубу старшого механіка С. Баскарьова, який учадів у коцегарці⁶.

Навесні 1943 р. були перекинуті в район Північного Кавказу свіжі з'єднання гітлерівського повітряного флоту. Мала земля, її героїчні захисники витримували все но-

⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 238, арк. 29.

⁶ Там же, ф. 188, оп. 1, спр. 139, арк. 9—10.

ві й нові випробування. Ворог не міг примиритися з тим, що в його тилу діє ціла армія. Бували дні, коли німецькі літаки здійснювали в район малоземельців по 1500 літако-вильотів, засипаючи їх тисячами бомб різного калібру. Не змовкала і ворожа артилерія. Спеціалісти підраховували — на кожного бійця, що захищав Малу землю, припадало по 5 важких снарядів, випущених гітлерівськими артилеристами.

Поряд з авіацією командування вермахту зосередило біля берегів Кавказу велику кількість підводних човнів, артилерійських барж і торпедних катерів. Усе це терміново перекидалося з інших басейнів через Дунай у район Чорного моря. Одночасно, протягом першої половини 1943 р., противник з метою блокування наших кавказьких портів поставив в їх водах до 600 магнітних мін. Внаслідок цього підірвалися й затонули судно «Сакко и Ванцетти», баржа «Дунай-2» та ін. Ворог посилено полював за нашими бойовими кораблями, а також за пароплавами і теплоходами транспортного флоту. Ставка «фюрера» беззастанно наказувала: знищити десант у районі Новоросійська, ізолювати місто і зірвати його постачання боеприпасами.

Рейси на Малу землю ставали дедалі важчими й небезпечнішими. Противник переслідував кожне наше судно. На початку липня 1943 р. чотири ворожі катери в районі Архипо-Осіпівки напали на парусно-моторні шхуни «Рица» і «Фурманов», що направлялися в Туапсе. Було випущено вісім торпед, одна з яких вибухнула під «Рицей». Загинув багато членів екіпажу і з ними капітан Роленко. Чотири торпеди противника пройшли повз чергову ціль — шхуну «Фурманов». Вона своєчасно прибула в порт призначення. На борт піднявся командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал Л. О. Владимирський. За сміливі дії моряків при зіткненні з торпедними ворожими катерами він оголосив подяку всім членам екіпажу⁷.

Влітку 1943 р. на фронті продовжували розгортатися події, які вели німецький фашизм до катастрофи. В результаті блискучої перемоги Червоної Армії на Курській дузі, успішних операцій в Донбасі та на Лівобережній Україні кубанський плацдарм ворога поступово втрачав своє колишнє значення. І все-таки фашисти вперто трималися за Новоросійськ. Вони не збиралися залишати й Таманський півострів. Адже збереження позицій на Північному Кавказі забезпечувало ворогові деякі тактичні вигоди. Зокрема, давало йому можливість використовувати морські комунікації, прикривати підступи до Криму, де базувалися його значні військово-повітряні та військово-морські сили. І, нарешті, оперативна обстановка, що склалася на півдні, серйозно обмежувала дії нашого Чорноморського флоту. Не випадково у фашистській пресі того часу питанням збереження за вермахтом кубанського плацдарму приділялася чимала увага. Наприклад, у вересні того року одна берлінська газета писала: «Позиції, що їх завзято обороняють німецькі війська на кубанському передмостовому укріпленні, мають для нашого командування велике значення. Вони перепиняють Чорноморському флоту вхід в Азовське море і водночас позбавляють радянські війська можливості висадитись у Криму»⁸.

Протягом літа і восени 1943 р. ворог створював на Таманському півострові оборонні укріплення. Новоросійськ був перетворений у могутній вузол опору. В самому місті і навколо нього виросла розгалужена сітка дотів, дзотів, протитанкових перешкод. Міські квартали оперізували п'ять ліній траншей, прикритих сімома рядами дротяних загороджень. Підступи до околиць ворог перетворив у суцільні міні поля. Водночас він створив розвинуту протидесантну оборону, сильно укріпив Новоросійський порт. Мініні загородження перекривали доступ кораблям у бухту. Було заміновано причали і набережну. В укриттях навколо порту окупанти встановили близько 60 гармат, 90 мінометів, понад 100 кулеметів. Сітку артилерійського вогню в місті ворог організував так, що можна було одночасно зосередити удар майже ста гармат по морському десанту. Крім того, в порівняно невеликій бухті було затоплено багато пароплавів, що створювало значну перешкоду для маневрування суден при висадці десанту.

Радянське військове командування вирішило завдати комбінованого удару по

⁷ Там же, ф. 13, оп. 3, спр. 238, арк. 37.

⁸ «Правда», 17 вересня 1943 р.

гітлерівському угрупованню, яке утримувало Новоросійськ, сухопутними військами з флангів і флотом — з моря. Війська 18-ї армії наступали з боку Мисхако і Туапсинським шосе. Для участі в операції виділялося близько 150 дрібних транспортних суден. Багатьох з них наше командування використовувало для перекидання на Малу землю боєприпасів, військової техніки, продовольства. Щодночі морем перевозилися маршові поповнення: захисники легендарного плацдарму готувалися до наступу.

В ці дні, поряд з великою кількістю воєнізованих шхун та мотоботів, завдання штабу фронту виконували і транспортні судна — «Тракторист», «Вежилов», «Рица», «Інтернаціонал» і «Дельфін».

Темної ночі 10 вересня 1943 р. десантні війська навантажилися в кавказьких портах на судна і вийшли в море. Курс — Новоросійськ.

Артилерія 18-ї армії із східного берега Цемеської бухти і наша авіація завдали комбінованого удару по вогневих точках ворога. Особливо сильною обробки з повітря зазнали його бойові позиції, розташовані навколо порту. Це давало можливість без великих втрат зробити проходи в боно-сітьових загородженнях. Скориставшись цими проходами, десантні судна непомітно підійшли до причалів. Вони були виявлені гітлерівцями тільки тоді, коли війська з них почали висаджуватися на берег. Серед бойових кораблів, які першими ввірвалися в порт, були транспортні судна: парусно-моторний бот «Кибальчич» і шхуна «Комиссар Фурманов». Водночас з висадженням десанту в порту почався наступ радянських військ на Новоросійськ з плацдарму Мала земля.

На комбіновану атаку ворог відповів шаленим опором. Фашистське командування спішно перекидало нові частини в Новоросійськ. У місті точилися запеклі бої. Але ні ворожі укріплення, ні введені в дію резерви не змогли стримати натиску радянських військ. Під артилерійським і мінометним вогнем моряки транспортних суден продовжували висаджувати на причали порту свіже поповнення десантним військам, доставляти боєприпаси.

На ранок 16 вересня в результаті спільних дій військ 18-ї армії і десанту Чорноморського флоту місто й порт були визволені від окупантів. Над ворожими військами на Таманському півострові нависла загроза цілковитого розгрому. Фашисти почали терміново евакуювати свої війська в Крим.

Таким чином завершилася битва за Кавказ, яка тривала понад 14 місяців. Це була велика перемога радянських військ. Гідний вклад у розгром окупантів у районі Новоросійська і на Тамані внесли моряки транспортного флоту. Лише на Малу землю з початку лютого до 10 вересня 1943 р. моряки-транспортники доставили: маршових поповнень — 78 481 чол., боєприпасів — 6429 т, продовольства — 6262 т, гармат різних калібрів — 350, автоматів 37-міліметрових — 38, мінометів — 173, кулеметів — 182, танків — 24, автомашин — 73, різного військового вантажу — 4138 т. Загалом же в найтяжчих оперативних умовах на Чорному морі транспортний флот у 1943 р. перевіз понад 302 тис. т вантажів. Значна частина їх була призначена для захисників Малої землі⁸.

Так разом з воїнами Червоної Армії моряки Чорноморського пароплавства відстоювали честь і незалежність своєї соціалістичної Вітчизни. Радісно, разом з усім радянським народом вони зустріли день остаточного розгрому фашистської Німеччини. Батьківщина високо оцінила їх вклад в історичну перемогу, нагородивши понад 1000 з них орденами й медалями.

Є. І. Цимбал (Одеса)

⁸ ЦА ММФ СРСР, ф. 65, т. 3, спр. 8, арк. 270.

Наш календар

ДО 60-РІЧЧЯ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ПРОФСПІЛОК

Перший з'їзд профспілок України відбувся в Харкові 27 квітня 1919 р. За три місяці до того відбувся II Всеросійський з'їзд профспілок, на якому виступив В. І. Ленін.

У своїй промові вождь пролетаріату підкреслив, що профспілки повинні очолити широкі маси трудящих в їх боротьбі за повну перемогу соціалізму, що їх головним завданням є навчання мас державному й господарському управлінню, виховання численних керівних кадрів із середовища робітничого класу¹.

Значну увагу професійному рухові приділив VIII з'їзд РКП(б) (березень 1919 р.), на якому було прийнято нову Програму партії. В ній, зокрема, йшлося про права професійних спілок у виробленні тарифів, урегулюванні заробітної плати, визначалася їх роль у питаннях найму і звільнення робітників, мобілізації працездатного населення на виконання громадської роботи, комуністичному вихованні трудящих тощо. У Програмі підкреслювалося, що «організаційний апарат усупільненої промисловості повинен спиратися насамперед на професійні спілки»².

Рішення VIII з'їзду РКП(б), а також III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.) мали велике значення для очищення профспілок республіки від опортуністичних елементів, для перетворення їх у бойові, революційні організації пролетаріату.

У роботі I Всеукраїнського з'їзду профспілок взяли участь 640 делегатів з правом ухвального голосу, серед них 321 комуніст та їм співчуваючі, 67 меншовиків, 81 безпартійний та ін.³ Такий склад делегатів зумовив більшовицький характер рішень з'їзду. Почесним головою був обраний В. І. Ленін.

На з'їзді було прийнято резолюцію делегатів-комуністів, яка засудила зрадчицьку діяльність меншовицької організації Уцентропроф (Всеукраїнської Центральної ради профспілок)⁴. У резолюції, зокрема, говорилося, що Уцентропроф у своїй роботі не стояв на базі революційного соціалізму та диктатури пролетаріату, що, будучи єдиною легальною організацією пролетаріату України, він у вирішальні моменти не тільки не очолив революційний рух, а й всіляко гальмував його і солідаризувався з усіма контрреволюційними силами Росії. Констатуючи все це, з'їзд зробив висновок, що Уцентропроф не виконав завдань, які диктувалися ходом розвитку соціалістичної революції⁵.

Іншим важливим моментом, на якому було зосереджено увагу Всеукраїнського з'їзду, стало питання про завдання профспілок. Як відомо, меншовики та представники дрібнобуржуазних партій захищали опортуністичну «теорію» про «незалежність» профспілок від державної влади. На з'їзді цей погляд захищав Трах-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 424, 426, 431.

² КПСС о профсоюзах, М., 1957, стор. 54.

³ Є. М. Склярєнко. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917—1920 рр., К., 1974, стор. 91.

⁴ Там же, стор. 22.

⁵ «Известия» — орган Харківської Ради і губернського виконавчого комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (далі — «Известия»), 3 травня 1919 р.

тенберг, який виступив з доповіддю від меншовиків-інтернаціоналістів. Більшовики у своїх виступах викривали хибну опортуністичну позицію меншовиків. В. Косіор, зокрема, говорив: «Профспілки за доби політичної диктатури робітничого класу не можуть бути лише органами боротьби праці й капіталу. Профспілки повинні стати органами залучення широких мас до будівництва й управління державою»⁶.

На доповідь про завдання профспілок з'їзд ухвалив резолюцію, в якій зазначалося, що професійні спілки, ведучи свою роботу спільно з Радянською владою, повинні з органів боротьби праці з капіталом в епоху політичної диктатури робітничого класу перетворитися в організації соціалістичного будівництва народного господарства, в органи піднесення культурного й матеріального рівня широких мас робітничого класу, виховання та залучення цих мас у справу управління Радянською державою⁷. Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок цілком приєднався до резолюції II Всеросійського з'їзду профспілок з цього питання.

Про нагальні завдання по організації виробництва доповів представник ВЦРПС Б. Козелев, який наголосив, що профспілки повинні стати центрами по відбудові господарства країни. «Перед пролетаріатом України стоїть невідкладне завдання,— відзначив доповідач,— усіма силами взятися за очищення Донецького басейну від контрреволюційних банд. Лише тоді стане можливою реальна робота по відбудові промисловості. Другою неодмінною умовою організації виробництва є встановлення єдиної економічної політики для Росії і України. За прикладом Радянської Росії на Україні також необхідно провести націоналізацію великої промисловості, а на ненаціоналізованих підприємствах запровадити державний і робітничий контроль. Крім того, повинна бути створена єдина виробнича програма і всі підприємства кожної галузі промисловості мають підпорядковуватися одному керівному органу».

З'їзд прийняв резолюцію, запропоновану делегатами-комуністами, за яку проголосувало 354 чоловік. В ній, зокрема, зазначалося, що Росія та Україна—єдине економічне ціле, тому невідкладним завданням робітничого класу є якнайшвидше запровадження єдиної економічної політики, яка б спиралася на виробничі робітничі спілки.

Розгорілася дискусія й навколо організаційних питань. Більшість голосів було прийнято резолюцію комуністів, в якій підкреслювалась єдність завдань профспілок РСФРР і України, схвалювалися спільні для всього руху країни принципи їх організаційного будівництва, встановлені Всеросійськими з'їздами професійних спілок.

Великі суперечки були також з приводу тарифного питання. З'їзд визнав міцним важелем організації промислового виробництва правильно побудовану систему зарплати і нормування праці робітників. У резолюції з цього питання відзначалося, що «шлях до поліпшення матеріального становища робітників полягає у збільшенні матеріальних багатств країни». Згідно з рішенням II Всеросійського з'їзду профспілок I Всеукраїнський з'їзд визнав відрядну і преміальну оплату праці основними системами грошової зарплати трудівників⁸.

Цільне місце в роботі з'їзду посідали питання праці. Звіт про діяльність Народного комісаріату праці зробив його нарком І. Магідов. Він, зокрема, відзначив, що у відношенні нормування праці і ставок робітників Народний комісаріат узяв за основу політику відповідного комісаріату РСФРР і керувався постановами I та II Всеросійських з'їздів профспілок⁹.

Спеціальну резолюцію було ухвалено з питання соціального забезпечення та охорони праці робітників. Делегати з'їзду взяли за основу постанову II Всеросійського з'їзду профспілок, який ухвалив передати справу соціального забезпечення профспілковим органам.

Перший з'їзд профспілок України приділив значну увагу й продовольчому питанню. Він наголосив на необхідності якнайшвидше запровадити в життя прин

⁶ «Известия», 3 травня 1919 р.

⁷ Там же.

⁸ «Известия», 6 травня 1919 р.

⁹ Є. М. Склярєнко. Назв. праця, стор. 93.

цип планомирної раціоналізації торгівлі та встановити монополію на найважливіші предмети продовольства. Для поліпшення постачання робітників харчовими продуктами рекомендувалося утворити окремий продовольчий фонд. Було визнано, що «єдиною міцною опорою комісаріату й органів продовольства можуть бути тільки профспілкові і кооперативні робітничі організації»¹⁰.

В резолюції з питань культурно-освітньої роботи особливу увагу було приділено професійній освіті пролетаріату, підготовці в достатній кількості кваліфікованих технічних працівників.

4 травня 1919 р., в останній день роботи з'їзду, були обрані три представники до президії ВЦРПС. Перший з'їзд профспілок України підкреслив необхідність зміцнення керівництва Комуністичною партією профспілками і обрав Південне бюро ВЦРПС, яке згодом перетворилося в Українське бюро ВЦРПС. До його складу увійшли: А. Андрєєв, В. Косіор, Л. Полонська та ін.¹¹

Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок, який проходив у складній для республіки політичній обстановці, мав вирішальне значення. Він визначив лінію практичної діяльності професійних спілок, права і обов'язки їх органів, закликав трудящі маси до найтіснішого співробітництва з Радянською владою.

В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

¹⁰ «Известия», 6 травня 1919 р.

¹¹ Там же.

ДО 60-РІЧЧЯ ДРОГОБИЦЬКОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ

У вересні ц. р. відзначатиметься 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Здійсненню цієї споконвічної мрії західноукраїнських трудящих передувала тривала боротьба за своє соціальне і національне визволення, що розвивалася під могутнім впливом ідей Великого Жовтня і яку очолила Комуністична партія Західної України. Ця величезна історична подія в житті українського народу могла здійснитися лише завдяки допомозі всіх братніх народів Країни Рад і насамперед російського. На пройденому шляху героїчної боротьби особливу увагу привертає Дрогобицьке повстання, що вибухнуло в квітні 1919 р.

Після краху габсбурзької імперії восени 1918 р. для трудящих західноукраїнських земель створилися реальні можливості встановити там Радянську владу і возз'єднатися в єдиній Українській Радянській державі. Проте, скориставшись недостатньою організованістю робітничого класу Західної України, відсутністю міцного союзу робітників і селян, а також бойової революційної марксистської партії, націоналістична буржуазія захопила владу в свої руки і проголосила 13 листопада 1918 р. маріонеткову Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР).

Контрреволюційна ЗУНР утворилася на базі буржуазно-націоналістичних партій. Сама назва «народна республіка», а також програмні обіцянки і заповнення про «служіння» трудовому народові та «піклування» про його інтереси, насправді були демагогічними і мали на меті затримати дальший розвиток соціалістичного революційного руху і поширення комуністичних ідей в Західній Україні.

Антинародна зрадницька політика буржуазно-націоналістичного уряду ЗУНР з усією силою проявилася під час його восьмимісячного правління. Становище західноукраїнських трудящих не поліпшилося, а, навпаки, ще більше погіршилося. Залишилися чинними всі закони, видані ще австрійським урядом. Вищі законодавчі і виконавчі органи ЗУНР — «національна рада», «державний секретаріат» та ін. — склалися з представників буржуазії та поміщиків. Серед 154 членів «національної

ради» не було жодного робітника чи селянина-бідняка¹. Всупереч бажанню західноукраїнських робітників і селян вона виступила проти встановлення Радянської влади в Західній Україні та возз'єднання її з Радянською Україною, висловила за залишення західноукраїнських земель у складі Австрії. Вся зовнішня і внутрішня політика спрямовувалася на співробітництво з імперіалістичними державами і контрреволюцією, на придушення робітничого руху. Утворення ЗУНР, відзначалося у журналі «Галицький комуніст», було тільки заміною австрійських чорно-жовтих прапорів і вивісок жовто-блакитними². З кожним місяцем перебування при владі контрреволюційного уряду ЗУНР економічне становище західноукраїнських трудящих все більше погіршувалося, політичний і соціальний гніт посилювався. У містах відчувалася гостра нестача продовольчих товарів, одягу, взуття. Армія безробітних зростала. Земельна реформа, проведення якої вимагали селяни, не була здійснена. Все це викликало обурення широких народних мас. Заворушення відбувалися у містах і селах, на заводах і фабриках, у військових частинах.

Однак ні репресіями, ні націоналістичними лозунгами буржуазії не вдалося залакати і обдурити трудящі маси Західної України, які піднімалися на рішучу боротьбу проти уряду ЗУНР, захоплювали і ділили поміщицьку землю³, не підкорялися адміністрації, відмовлялися служити у так званій «українській галицькій армії» (УГА)⁴.

Одним з найбільших класових виступів у Галичині було Дрогобицьке збройне повстання 14—15 квітня 1919 р., яке увійшло яскравою сторінкою в літопис героїчної революційної боротьби трудящих Західної України. Воно виникло на фоні загального піднесення революційного руху на Західній Україні проти націоналістичної ЗУНР і було вищою формою класової боротьби пролетаріату Прикарпаття, важливим уроком для трудящих західноукраїнських земель.

Поштовхом до повстання стала спроба дрогобицької «національної ради» роззброїти загони місцевої робітничої міліції, відправити на фронт її найбільш революційну частину, а потім розправитися з робітниками. У відповідь на цей намір уряду ЗУНР 13 квітня 1919 р. було скликано збори керівників комуністичної організації, революційної військової групи і робітничої міліції, на яких вирішено негайно почати збройний виступ. Керівництво повстанням покладалося на його політичний і військовий штаб — революційний комітет, до складу якого ввійшли комуністи В. Коцко, Г. Михаць та І. Кушнір. Ревком розробив детальний план, за яким окремі збройні групи мали оволодіти головними стратегічними об'єктами міста.

14 квітня революційні загони розгромили військовий гарнізон і зайняли повітовий комісаріат, міську управу, пошту, телеграф, вокзал, банк, приміщення суду, військові склади. Було роззброєно охорону тюрми й випущено політ'язнів. На бік повсталих перейшли окремі підрозділи військового гарнізону. Того ж дня ревком скликав багатолюдний мітинг, на якому було оголошено про встановлення в Дрогобичі влади Рад. Над містом замайорів червоний прапор.

Перемога дрогобицького пролетаріату справила великий вплив і на селянство. До повстанців приєдналися селяни навколишніх сіл — Добрівлян, Уличного, Ролева та ін.

В ході повстання було створено Раду робітничих і солдатських депутатів, до складу якої ввійшли В. Коцко, Г. Михаць, представники від міліції та революційної військової групи. У відозві до населення Рада закликала повалити «національну раду» і встановити владу Рад робітничих і солдатських депутатів, виконувати розпорядження Ради і дотримуватися революційного порядку. Дрогобицька Рада надіслала привітання урядам Радянської України й Угорської Радянської Республіки⁵.

¹ П. Йова. Боротьба трудящих Західної України за своє возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954, стор. 10—11.

² «Галицький комуніст», 1920, № 1, стор. 13.

³ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 126—127.

⁴ «Надністрянські вісті», 10 лютого 1919 р.

⁵ «Наша правда», № 1—3, 1929, стор. 114.

Дізнавшись про повстання, буржуазний уряд ЗУНР послав 14 квітня проти повсталих загони української жандармерії, найбільш надійні військові частини і два бронепοїзди. Проти озброєних до зубів карателів виступив загін повстанців. На підступах до міста розгорнулись запеклі бої. Однак, не маючи підтримки від навколишніх міст і сіл, повстанці не змогли вистояти перед переважаючими силами контрреволюції. 15 квітня зунрівці оволоділи містом і почали криваву розправу над повсталими. Більше тисячі робітників було заарештовано, багатьох з них карателі розстріляли без суду⁶.

Аналізуючи причини поразки повстання, слід насамперед вказати на недостатню його підготовленість, що зумовлювалась відсутністю політичного керівництва, досвіду революційної боротьби, тісного зв'язку з широкими масами трудящих, зокрема селянами.

Повстання зазнало поразки ще й тому, що воно було ізольоване від революційних виступів робітників і селян в інших містах і навколишніх селах. Навіть у найближчому м. Бориславі, центрі нафтової промисловості Прикарпаття, не було організовано збройного виступу робітників. Ревком не вжив дійових заходів щодо переходу на бік повстанців окремих військових частин.

Проте, незважаючи на поразку, Дрогобицьке повстання увійшло в історію революційної боротьби трудящих Західної України як видатна історична подія. Воно було першим в історії Західної України організованим збройним виступом пролетаріату під керівництвом комуністів проти націоналістичної буржуазії за встановлення влади Рад і возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Повстання мобілізувало трудящих краю на дальшу революційно-визвольну боротьбу проти капіталістичного рабства, мало значний революціонізуючий вплив на трудящі маси і знайшло широкий відгук не тільки серед робітників нафтового басейну, а й у багатьох містах і селах Західної України. В 1921 р. на III конгресі Комінтерну делегатом від дрогобицьких комуністів був один з керівників Дрогобицького повстання В. Ф. Коцко. Він мав зустріч і бесіду з В. І. Леніним, під час якої розповів Володимиру Іллічу про збройний виступ та про діяльність Комуністичної партії Східної Галичини⁷.

Створення в ході повстання першої в Галичині Ради робітничих і солдатських депутатів є яскравим доказом того, що народні маси прагнули встановити на своїх землях Радянську владу і возз'єднатися з Радянською Україною.

О. І. АНДРУШКО (Вінниця)

⁶ Б. Миронів. Дрогобицьке повстання, К., 1930, стор. 29—30.

⁷ «Вітчизна», 1960, № 4, стор. 152.

ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС ПО ЗДІЙСНЕННЮ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

(Історіографія проблеми)

XXV з'їзд КПРС поставив перед суспільними науками важливе і відповідальне завдання — «...всесірно розвивати дослідження з проблем науково-технічної революції, підвищення ефективності та інтенсифікації суспільного виробництва...»¹. В цьому плані історики партії проводять велику і плідну роботу, про що свідчить численна література з питань партійного керівництва науково-технічним прогресом. У наукових дослідженнях висвітлюються: об'єктивна закономірність зростання керівної ролі КПРС в розробці і втіленні в життя єдиної науково-технічної політики, яка відповідає корінним інтересам народу; напрями і методи політичного впливу на розвиток науки і техніки з боку ленінської партії; діалектичний процес удосконалення стилю і методів організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи в умовах науково-технічної революції та форми залучення широких трудящих мас до розв'язання науково-технічних проблем.

В останні роки почали з'являтися історіографічні праці, в яких ідеться про ступінь розробки окремих питань керівної ролі КПРС у справі прискорення науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму і про досягнення в даній галузі, а також окреслюються завдання на майбутнє².

В даному огляді йдеться про літературу, в якій висвітлюється діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в період між XXI і XXV з'їздами партії. Головну увагу приділено тому, як в історико-партійних працях розкривається керівна роль КПРС у розробці і втіленні в життя науково-технічної політики.

Основними документами, які визначають роль науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму, завдання і напрями науково-технічної політики партії, є рішення XXI—XXV з'їздів КПРС, а також пленумів її Центрального Комітету. Керуючись ними, партійні організації ведуть боротьбу за інтенсивне впровадження досягнень сучасної науково-технічної революції у суспільне виробництво.

Історики партії активно вивчають досвід діяльності КПРС щодо розробки науково-технічної політики, партійних організацій союзних республік, економічних районів, окремих галузей промисловості по її практичному здійсненню. Відправним для них є положення Програми КПРС про те, що «теоретична розробка і своєчасне практичне розв'язання нових проблем, що їх висуває життя,— необхідна умова успішного руху суспільства до комунізму. Теорія і далі повинна освітлювати шлях практиці, допомагати виявленню і подоланню перешкод і труднощів, що заважають успішному комуністичному будівництву»³.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 240.

² В. Й. Касьяненко. Развитой социализм: историография и методология проблемы, М., 1976; Я. С. Калакура. Борьба партии за ускорение научно-технического прогресса в промышленности в условиях развитого социализма (Обзор литературы, вышедшей на Украине в 1959—1975 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1976, № 4; та ін.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 105.

Цілком закономірним є те, що при визначенні методологічних положень, найбільш загальних тенденцій розвитку науки і техніки дослідники звертаються до праць класиків марксизму-ленізму. Особлива увага приділяється творам В. І. Леніна, в яких висвітлено методологічні, теоретичні і практичні питання, що стали надзвичайно актуальними в умовах сучасної науково-технічної революції.

Важливою методологічною і джерельною базою наукових досліджень з історії КПРС є також праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Л. І. Брежнєва, в яких дістали концентрований відбиток творча думка партії, дальший розвиток марксистсько-ленінської науки в умовах зрілого соціалізму і переходу до комунізму⁴. Стосовно до історіографії досліджуваної проблеми значення праць товариша Л. І. Брежнєва полягає в тому, що в них, по-перше, набула дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінська концепція науково-технічного прогресу як головної умови створення матеріально-технічної бази комунізму; по-друге, висунуте і всебічно обґрунтоване положення про поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства; по-третє, всебічно висвітлено положення про зростання провідної ролі робітничого класу і його партії у прискоренні науково-технічного прогресу й розкрито механізм партійного керівництва розвитком науки і техніки; по-четверте, відображено практичну діяльність Комуністичної партії та її Центрального Комітету по розробці і здійсненню науково-технічної політики в умовах розвинутого соціалізму.

Багатогранна діяльність КПРС, її керівництво боротьбою трудящих мас за втілення в життя стратегічного курсу на прискорення науково-технічного прогресу висвітлюються у працях видатних партійних і державних діячів⁵. У цих працях показано, як в сучасних умовах наша партія застосовує марксистсько-ленінські положення про єдність техніки й економіки, про перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, розкрито значення організаторської та ідейно-виховної роботи місцевих партійних організацій.

Складовою частиною історіографії проблеми є праці керівних працівників місцевих партійних органів⁶. В них аналізуються форми і методи партійного керівництва розвитком науки і техніки, розкривається роль місцевих партійних організацій в розробці науково-технічної політики КПРС з урахуванням умов і особливостей того чи іншого економічного району.

Перші праці про партійне керівництво науково-технічним прогресом у досліджуваний період з'явилися вже на початку 60-х років. Література цього періоду була нечисленною і складалася переважно з популярних брошур⁷, збірників статей⁸ або окремих статей⁹. Серед цих праць привертає увагу брошура Б. В. Покровського.

⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, тт. 1—6, К., 1970—1978.

⁵ А. Н. Косыгин. Избранные речи и статьи, М., 1974; М. А. Суслов. Избранное. Речь и статьи, М., 1972; його ж. На путях строительства коммунизма. Речь и статьи. В 2-х томах, М., 1977; А. П. Кириленко. Избранные речи и статьи, М., 1976; В. В. Щербинский. Избранные речи и статьи, М., 1978; та ін.

⁶ Г. И. Ващенко. Крепится связь науки с производством.— «Коммунист Украины», 1971, № 3; Л. Б. Ермин. Партийные организации во главе борьбы за научно-технический прогресс.— «Вопросы истории КПСС», 1971, № 2; А. Протозанов. Ускорение научно-технического прогресса — в центре внимания партийных организаций.— «Коммунист», 1974, № 11; та ін.

⁷ Б. В. Покровский. КПСС в борьбе за технический прогресс, М., 1960; И. Журухин, С. Бегиян. Коммунисты — душа технического прогресса. Из практики работы парторганизаций Свердловской области, Свердловск, 1961; Ю. Д. Свободин. Партийные организации в борьбе за ускорение технического прогресса, М., 1962; та ін.

⁸ Коммунисты — борцы за технический прогресс, Саранск, 1961; Партийные организации Поволжья в борьбе за технический прогресс (1959—1962 гг.). Сборник статей кафедр общественных наук вузов Поволжья, Казань, 1963.

⁹ К. А. Замирякин. Партийная организация г. Свердловска в борьбе за технический прогресс.— Труды Уральского политехнического института, сб. 115, Свердловск, 1961; В. Ф. Смирнов. Первичные организации КПСС и технический прогресс (1959—1961 гг.).— Вестник Ленинградского университета, № 8, вып. 2, Л., 1962; та ін.

Автор характеризує основні напрями технічної політики КПРС у світлі рішень з'їздів партії, показує вирішальне значення науково-технічного прогресу в забезпеченні повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР, на основі рішень XXI з'їзду КПРС, червневого (1959 р.) та липневого (1960 р.) Пленумів Центрального Комітету партії розкриває деякі особливості технічного прогресу в нових умовах комуністичного будівництва. В публікаціях інших авторів на прикладі окремих економічних районів висвітлено основні напрями роботи партійних організацій по втіленню в життя цих рішень, розкрито форми залучення трудящих до розв'язання технічних проблем і заходи для підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві.

В цілому література початку 60-х років становить певний науковий інтерес, оскільки вона містить значний фактичний матеріал, висвітлює процес народження численних патріотичних починів, показує різнобічну діяльність партійних організацій, спрямовану на прискорення науково-технічного прогресу у перші роки семирічки. Разом з тим слід відзначити, що деякі тогочасні праці мали окремі недоліки. Для них характерними були, зокрема, описовість, фактографічність, вузька джерельна база, відсутність глибоких узагальнень, практичних рекомендацій.

З другої половини 60-х років спостерігається поворот істориків до глибшого вивчення діяльності партії по керівництву науково-технічним прогресом, прагнення розкрити наукові основи технічної політики КПРС й показати їх дальший розвиток у партійних документах і матеріалах. Цьому сприяли рішення жовтневого і листопадового (1964 р.), березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, далі розвинути партійними з'їздами.

XXIII з'їзд КПРС, зокрема, підтвердив визначений партією курс на підвищення ролі інтенсивних факторів в економічному розвитку країни, прискорення його темпів на основі досягнень науково-технічного прогресу. Разом з тим з'їзд підкреслив зростаючу роль марксистсько-ленінської теорії, яка «...повинна і далі прокладати шлях практиці, забезпечувати строго науковий підхід до керівництва економічним і культурним життям радянського народу»¹⁰. З цією метою було передбачено дальший розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику комуністичного будівництва. Конкретизуючи завдання, які стоять перед суспільними науками, ЦК КПРС у постанові «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» звернув увагу на необхідність всебічної розробки важливих теоретичних проблем, створення узагальнюючих праць з актуальних питань розвитку суспільства, дальшого підвищення якості й ефективності наукових досліджень.

Результатом вжитих партією заходів було посилення уваги істориків КПРС до розробки актуальних проблем сучасності. Вони опублікували ряд праць, в яких показано теоретичну і практичну діяльність партії щодо застосування і дальшого творчого розвитку програмних ленінських положень про роль науки і техніки у створенні матеріально-технічної бази комунізму¹¹. Автори праць розкривають особливості восьмого п'ятирічного плану з точки зору відображення в ньому найважливіших тенденцій сучасної науково-технічної революції, основні напрями і завдання науково-технічної політики КПРС. Велику увагу приділено аналізу діяльності партії та її первинних організацій по керівництву науково-технічним прогресом у роки семирічки, досягнень радянського народу в галузі створення й освоєння нової техніки, вдосконалення технології та організації виробництва. Рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС дослідники цілком справедливо розглядають як дальший творчий розвиток партією ленінського вчення про управління виробництвом з урахуванням найновіших досягнень науки і техніки.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, К., 1971, стор. 344.

¹¹ В. Ф. Смирнов. XXIII съезд КПСС и вопросы научно-технического прогресса, Л., 1967; И. И. Артоболевский, С. В. Шухардин. Партия и научно-технический прогресс, М., 1968; В. Барсуков. О некоторых направлениях политики партии в вопросах научно-технического прогресса.— «Политическое самообразование», 1969, № 9; та ін.

XXIV з'їзд КПРС поставив «...завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»¹². Це зумовило наслідну потребу у глибокому узагальненні досвіду КПРС і Радянської держави щодо реалізації цього завдання.

На той час були опубліковані праці, в яких розглянуто проблему підвищення керівної ролі партії, її первинних організацій як необхідну умову з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами розвинутого соціалізму, показано внесок XXIV з'їзду партії в розробку технічної політики КПРС, спрямованої на всебічне піднесення ефективності виробництва¹³. Вивчаючи дану проблему і пов'язані з нею питання, історики партії виходили з того, що науково-технічний прогрес — явище складне, в якому діалектично взаємодіють об'єктивні і суб'єктивні фактори. Причому перші фактори становлять лише потенціальну можливість здійснення науково-технічного прогресу. Для того ж, щоб ця можливість стала реальною дійсністю, необхідні суб'єктивні фактори — висока організованість і активна діяльність трудящих мас, держави, громадських організацій, керованих Комуністичною партією.

Комплексним підходом до з'ясування ролі партії у розвитку науки і техніки в СРСР і здійсненні науково-технічної політики в умовах розвинутого соціалізму відзначається праця колективу авторів під керівництвом відомих вчених І. І. Артоболовського, О. Д. Педосова і С. В. Шухардіна¹⁴. Розвиток сучасної науково-технічної революції, з'єднання її досягнень з перевагами соціалізму дослідники розглядають як результат цілеспрямованої і науково обгрунтованої політики ленінської партії. У монографії в історичному плані проаналізовано науково-технічну політику КПРС майже на всіх етапах розвитку радянського суспільства, охарактеризовано документи партії, спрямовані на забезпечення і стимулювання науково-технічного прогресу. При цьому головна увага приділяється її теоретичній і практичній діяльності по з'єднанню досягнень науково-технічної революції з перевагами розвинутого соціалістичного суспільства. Ці проблеми висвітлюються на основі рішень XXIV з'їзду партії, наступних пленумів її Центрального Комітету. Розкриваючи наукові основи технічної політики КПРС, автори показують прагнення партії врахувати об'єктивні процеси, закони і нові тенденції в розвитку економіки, суспільного життя, науки і техніки. На великому документальному і фактичному матеріалі висвітлено діяльність КПРС по вдосконаленню господарського механізму, розробці найдійовіших форм зв'язку науки з виробництвом.

Успішною спробою розкрити роль Комуністичної партії як вирішального фактора у справі керівництва науково-технічною революцією є колективна монографія, яку підготував Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС за участю науковців кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського університету. У світлі марксистсько-ленінської методології автори розглянули економічні, соціально-політичні, організаційні аспекти науково-технічної революції, показали діалектичний зв'язок соціального і науково-технічного прогресу. Значне місце у книзі відведено висвітленню форм і характеру партійного керівництва розвитком науки і техніки, впровадженням їх досягнень у виробництво, підготовкою наукових кадрів в умовах зрілого соціалізму. Заслугує на увагу прагнення вчених дати визначення науково-технічного прогресу в розвитку соціалістичному суспільстві, сформулювати основні напрями науково-техніч-

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65.

¹³ Н. С. Шевцов. XXIV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в экономическом строительстве. — Вестник Московского университета. Теория научного коммунизма, 1972, № 2; Ю. В. Фадеев. К вопросу о руководстве КПСС — решающем факторе ускорения научно-технического прогресса. — Социальные проблемы научно-технической революции. Сборник статей, вып. II, Ростов-на-Дону, 1972; В. О. Кондратюк, В. І. Михайловський, І. М. Михайловський. XXIV з'їзд КПРС про основні напрями науково-технічної революції в СРСР. — Вісник Львівського політехнічного інституту, 1975, Львів, № 98; та ін.

¹⁴ Партия и современная научно-техническая революция в СССР, М., 1974.

ної політики КПРС на сучасному етапі, її цілі та завдання. Розглядаючи зазначені проблеми, автори вважають, що з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму є головним завданням науково-технічної політики партії¹⁵⁻¹⁶.

Червоною ниткою крізь обидві названі книги проходить ідея про неухильне зростання політичного керівництва з боку Комуністичної партії процесами науково-технічної революції. Закономірним є висновок, що його зробили автори цих праць: уся багатогранна політична і організаційна діяльність партії спрямована на створення матеріально-технічної бази комунізму на основі розвитку соціалістичного виробництва та підвищення його ефективності, зумовлених використанням досягнень науково-технічного прогресу.

В літературі переконливо доводиться, що розробка науково обгрунтованої технічної політики в період будівництва соціалізму і, зокрема, в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, була й лишається одним з головних завдань Комуністичної партії. Тому цілком закономірним є прагнення багатьох дослідників відобразити цей процес у своїх працях, показати спадкоємність і розвиток ленінських ідей в науково-технічній політиці партії на різних стратегічних етапах. Значний інтерес щодо цього становлять праці А. З. Ваксера, А. Д. Боборикіна, М. П. Казакова¹⁷. Автори аналізують основні теоретичні положення ленінізму про роль науки і техніки, показують їх втілення в технічній політиці КПРС протягом 1956—1969 років. Разом з тим, відповідно до завдань, які розв'язувала наша партія під час соціалістичного будівництва, виділяються основні етапи розвитку науково-технічної політики, у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС вивчаються її характерні риси в умовах розвинутого соціалізму.

Аналіз публікацій показує, що історики досить інтенсивно досліджують теоретичну діяльність КПРС по розробці науково-технічної політики. В цьому напрямі досягнуто значних успіхів. Однак слід сказати про те, що в літературі майже зовсім не порушене питання про співвідношення і взаємозв'язок науково-технічної політики з економічною стратегією партії. Досі немає також фундаментальних досліджень, присвячених розробці партією науково-технічної політики протягом усієї історії Радянської держави, обгрунтуванню стратегічного курсу на прискорення науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму.

Дуже важливою й актуальною є проблема взаємного впливу політики і техніки. В сучасних умовах досягнення науково-технічної революції, особливо автоматизовані системи управління, значно розширюють можливості наукового управління сучасним виробництвом. Наукове ж управління, яке неухильно розвивається, сприяє прискоренню науково-технічного прогресу і водночас зменшує, нейтралізує його несприятливі соціальні наслідки. А це, в свою чергу, підвищує значення політичного фактора і роль політичного керівництва, що його здійснює Комуністична партія. Звідси випливає необхідність глибокого теоретичного узагальнення досвіду партійного керівництва, розробки практичних рекомендацій у даній галузі. Заслуговує на увагу в цьому плані доповідь О. Д. Педосова на науковій конференції, присвяченій 70-річчю II з'їзду РСДРП¹⁸. Автор розглядає проблему ставлення марксистсько-ленінської партії до науково-технічного прогресу на двох принципіально різних етапах: до політичної перемоги робітничого класу і після здійснення соціалістичної революції. Аналізуючи

¹⁵⁻¹⁶ КПСС и современная научно-техническая революция, К., 1974, стор. 195.

¹⁷ А. З. Ваксер. Ленинские идеи научно-технической политики и их развитие КПСС и Советским государством в 1956—1965 гг.— Ученые записки Ленинградского педагогического института, т. 424. В. И. Ленин и вопросы истории КПСС, вып. 2, Л., 1970; М. П. Казаков. Техническая политика КПСС в условиях развитого социализма.— Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построение коммунистического общества, вып. 4, М., 1974; А. Д. Боборикин, А. З. Ваксер. Научно-техническая политика КПСС и Советского государства.— Рабочий класс и индустриальное развитие СССР, М., 1975; та ін.

¹⁸ А. Д. Педосов. Стратегия Коммунистической партии и ее политика в области научно-технического прогресса.— Великий путь борьбы и побед, М., 1974.

зміст науково-технічної політики після перемоги Великого Жовтня, О. Д. Педосов розкриває об'єктивну можливість і необхідність політичного керівництва розвитком техніки, шляхи впливу правлячої пролетарської партії на технічну політику держави. Дослідження цього вченого, по суті, є тільки початком вивчення складних і дуже важливих питань про взаємодію політики і техніки.

Спираючись на марксистсько-ленінську теорію і враховуючи об'єктивні закони розвитку суспільства, КПРС виробляє і послідовно проводить єдину науково-технічну політику. При цьому партія діє своїми специфічними методами: шляхом добору і розстановки кадрів, перевірки виконання рішень партійних і державних органів, шляхом організаторської і виховної роботи в масах, забезпечуючи єдність політичної і господарської діяльності.

У ряді брошур¹⁹ і статей²⁰ на прикладі окремих галузей промисловості розкрито діяльність партійних організацій по втіленню в життя ленінської технічної політики партії в період семирічки та восьмої п'ятирічки. Поряд з матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС автори ввели до наукового обігу архівні документи, які відображають організаторську й ідейно-політичну роботу парторганізацій по мобілізації мас на всебічний розвиток науки і техніки.

Питання про керівну роль Комуністичної партії у прискоренні науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму висвітлюється також у збірниках статей. В них на багатому архівному матеріалі розкривається досвід роботи партійних організацій окремих республік²¹, економічних районів²² по виконанню рішень КПРС у справі технічного прогресу. Чітко визначені тематика збірників і хронологічні рамки досліджуваних в них процесів дали можливість авторам більш глибоко і всебічно підійти до вивчення такого напрямку в діяльності КПРС, як керівництво створенням матеріально-технічної бази комунізму на основі досягнень науково-технічної революції.

Боротьба КПРС за дальше розгортання науково-технічної революції висвітлюється в літературі на прикладі, зокрема, Свердловської, Московської, Ленінградської, Саратовської²³ та інших обласних партійних організацій. В ній показано, як партійні комітети беруть безпосередню участь у прискоренні науково-технічного прогресу, допомагають науковим установам і підприємствам створювати й освоювати нову техніку. Автори цих праць розглядають питання про вдосконалення стилю і методів керівництва з боку первинних партійних організацій, аналізують їх діяльність по зміцненню зв'язку науки з виробництвом, розкривають форми розвитку трудової і суспільно-політичної активності трудящих. Останньому служать організації при обкомах і міськомках партії рад і комісії сприяння технічному прогресові, комітетів

¹⁹ Г. М. Алексеев. Партия во главе научно-технического прогресса, М., 1972; А. М. Фурсик. КПСС во главе научно-технического прогресса в условиях развитого социализма, М., 1975; Ф. А. Амирджанянц, Л. И. Максимов. КПСС и научно-технический прогресс в СССР, М., 1976; та ін.

²⁰ П. Т. Рущенко. Ленінська технічна політика і здійснення її в галузі промисловості партійними організаціями України (1959—1965 рр.).— Вісник Харківського політехнічного інституту, № 39 (87). Серія історії КПРС, Харків, 1969, вип. 3; Н. Ф. Коновалов. Практическая деятельность Коммунистической партии по осуществлению ленинских идей научно-технического прогресса (1965—1970 гг.).— Некоторые вопросы истории Коммунистической партии Советского Союза, ч. 2, М., 1972; та ін.

²¹ Діяльність партійних організацій України в боротьбі за технічний прогрес промисловості в роки семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, К., 1966; КПРС — організатор науково-технічного прогресу в промисловості в період будівництва комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 68, К., 1974.

²² Ленинградцы в борьбе за технический прогресс, Л., 1970; Главное направление. Из опыта работы Московской городской партийной организации в области научно-технического прогресса, М., 1972.

²³ КПСС и научно-технический прогресс, Свердловск, 1974; А. Н. Колпачков. Деятельность КПСС по развитию движения масс за научно-технический прогресс, Саратов, 1974; М. Ф. Толпыго. Партийные комитеты и технический прогресс, М., 1975; В. Ф. Смирнов, В. И. Травин. В авангарде научно-технического прогресса. Коммунистическая партия в борьбе за ускорение темпов научно-технического прогресса в период развитого социализма, Л., 1975; та ін.

вчених для розробки методології його галузевого планування, проведення нарад, присвячених питанням стимулювання розвитку науки і техніки. У названих публікаціях розширено хронологічні рамки дослідження, значна увага приділяється діяльності первинних партійних організацій по розробці і здійсненню технічної політики в конкретних умовах того чи іншого економічного району.

Оскільки науково-технічний прогрес за своєю природою є інтернаціональним явищем, технічна політика КПРС і Радянської держави відбиває інтереси трудящих усіх націй і спрямовується на послідовне забезпечення економічного розвитку кожної радянської республіки. Завдяки втіленню в життя ленінської національної і науково-технічної політики Комуністичної партії досягнуто величезних успіхів у галузі науки і техніки всієї країни в цілому. Звичайно, цей процес знайшов своє широке відображення в сучасній історико-партійній літературі. На прикладі союзних республік висвітлюється керівна роль КПРС у розвитку науково-технічного прогресу, показано багатогранну діяльність республіканських партійних організацій по керівництву академіями наук і науково-дослідними установами, по підготовці наукових кадрів, зміцненню зв'язків науки з виробництвом²⁴. Аналіз документального і фактичного матеріалу дає можливість авторам простежити напрями, форми і методи партійної роботи по залученню трудящих до боротьби за науково-технічний прогрес.

Однак слід водночас сказати, що в історико-партійній літературі не досягто розкрито діяльність КПРС по організації науково-технічного співробітництва союзних республік. Поки що це питання висвітлюється лише побіжно в публікаціях, присвячених створенню і розвитку в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу²⁵.

Підбиваючи підсумки короткого історіографічного аналізу літератури з досліджуваної проблеми, можна зробити висновок, що історики партії досягли значних успіхів у вивченні питань технічної політики і ролі КПРС у прискоренні науково-технічного прогресу. До наукового обігу введено багатий фактичний матеріал, значно підвищився науково-теоретичний та ідейно-політичний рівень публікацій, помітно розширилася їх тематика. Разом з тим треба зауважити, що в літературі майже не порушено такі питання, як зміст науково-технічної політики, її цілі та завдання, функції й основні напрями у розвинутому соціалістичному суспільстві. А тим часом актуальність їх дослідження випливає з рішень XXV з'їзду КПРС про необхідність розробки комплексних програм з найважливіших науково-технічних, економічних і соціальних проблем, підвищення обґрунтованості прогнозів науково-технічного прогресу і суспільно-економічного розвитку та використання цих прогнозів при розробці народногосподарських планів²⁶. Успішному ж розв'язанню цих завдань значною мірою сприяють історико-партійні дослідження теоретичної і практичної діяльності КПРС в галузі науково-технічного прогресу.

П. О. Добродумов (Київ), С. М. Кланчук (Київ)

²⁴ Х. Холджурев. Коммунистическая партия Таджикистана в борьбе за технический прогресс в промышленности, Душанбе, 1967; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1969; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.), К., 1970; Т. Ашимбаев, Н. Кунхожаев. Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за научно-технический прогресс в промышленности, Алма-Ата, 1973; К. А. Асангулов. Коммунистическая партия Киргизии в борьбе за научно-технический прогресс, Фрунзе, 1974; та ін.

²⁵ Великий советский народ, К., 1976; Ф. Горюховський та ін. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі, К., 1975; Новая историческая общность людей: сущность, формирование, развитие, М., 1976.

²⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 193.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. И. ЛЕНИН И «СОЮЗЫ БОРЬБЫ»,

*Изд-во политической литературы,
М., 1978, 303 с.*

Події 90-х років XIX ст., які, за визначенням В. І. Леніна, становили «другий період» в історії російської соціал-демократії, знайшли порівняно широке висвітлення в нашій літературі: надруковано десятки книг і сотні статей. Проте в них недостатньо зроблено наукові узагальнення, мають місце помилки методологічного і фактичного характеру.

В рецензованій монографії, яка написана на основі вивчення широкого і різноманітного кола джерел та літератури: праць В. І. Леніна, спогадів соратників Володимира Ілліча, матеріалів преси, книжок, авторський колектив врахував ці помилки і прогалини.

Книга відкривається главою «Початок тенісного етапу у розвитку марксизму». З нього висвітлюється критика В. І. Леніном ліберального народництва, «легального марксизму», захист і розвиток трьох складових частин марксизму.

Автори підкреслюють, що ленінські праці 90-х років XIX ст. заклали міцні теоретичні і політичні основи робітничого руху і визначили чергові завдання російської соціал-демократії. Вони були спрямовані на ідейне та організаційне згуртування робітничого класу навколо свого марксистського авангарду.

Велику увагу в книзі зосереджено на звітності діяльності петербурзького та інших «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» по з'єднанню наукового соціалізму з масовим робітничим рухом, створенню партії. У праці показується, якою напруженою була теоретична, пропагандистська й організаційська діяльність В. І. Леніна. На багатому фактичному матеріалі розкривається роль зождя у створенні петербурзького «Союзу боротьби» тощо. Значне місце відведено показові тих соціал-демократичних організацій, про які досі писалося дуже поверхово, насамперед «Робітничим союзам» у Москві та Іваново-Вознесенську.

Грунтовно аналізується розвиток соціал-демократичного руху в Києві та Катеринославі, діяльність у цих містах «Союзів боротьби», котрі були першими соціал-демократичними організаціями на Україні, які спиралися на досвід і допомогу революційних марксистів Петербурга і Москви.

У монографії підкреслюється, що соціал-демократичні організації на Україні за своїм складом та ідейно-політичним напрямком діяльності були інтернаціоналістськими. В них брали активну діяльність росіяни, українці, поляки та представники інших національностей.

Важливо відзначити, що проблематика книги має не лише історико-пізнавальне, а й суспільно-політичне значення. В ній піддано нищівній критиці буржуазних фальсифікаторів, які грубо перекручують історію розвитку соціал-демократичного руху, діяльність В. І. Леніна. Автори рецензованої праці переконливо спростовують голосливі твердження, що провідна роль у цьому русі належала нібито не В. І. Леніну і його прихильникам, а Струве, «економістам» і бундівцям. У монографії викривається запозичена від «економістів» версія буржуазних фальсифікаторів про те, що начебто головним організатором I з'їзду РСДРП був Бунд. У книзі неzapepечено доведено, що ініціатором скликання з'їзду був В. І. Ленін, а його безпосередніми організаторами в силу обставин стали київські соціал-демократи, які мали тісні зв'язки з петербурзьким «Союзом боротьби».

Відзначаючи наукову і практичну цінність рецензованої монографії, необхідно, однак, звернути увагу на деякі її недоліки. Насамперед, це стосується історіографії питання. В передмові зазначається, що зроблено лише перші кроки у справі історіографічного аналізу літератури, присвяченої початку ленінського етапу у розвитку марксизму, діяльності «Союзів боротьби за визволення робітничого класу». Проте, зробивши таке цілком слушне зауваження, автори й зупинилися на цьому. Не компенсує цієї прогалини і короткий список джерел та літератури.

Автори провели певну роботу по дослідженню багатьох проблем теми, зокрема, інтернаціональних зв'язків петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Проте зроблено це мимохідь.

Складність полягає в тому, що документальні матеріали про зв'язки петербурзької, київської та інших соціал-демократичних організацій із закордоном розсосереджені в багатьох фондах і архівах Радянського Союзу та зарубіжних країн. Слід врахувати також незначну їх кількість та скупість повідомлень; адже зв'язки відбувалися в умовах суворої конспірації.

Однак навіть ті матеріали, що вже опубліковані, а також ті, що зберігаються в архівах Москви, Києва, Львова, дають можливість поповнити наші знання про інтернаціональні зв'язки петербурзького та інших «Союзів боротьби».

Російські марксисты, що перебували в Женеві, Відні тощо, підтримували контакти з прогресивними діячами західноукраїнських земель — І. Франком, М. Павличком та ін. і з їх допомогою завозили через Львів до Росії революційну літературу. Емігранти, російські соціал-демократи, які проживали у Відні, мали зв'язки з членами петербурзького і київського «Союзу боротьби».

Серйозної уваги заслуговують матеріали про діяльність петербурзького та київського «Союзів боротьби», опубліковані в прогресивному українському журналі «Житє і слово» у Львові, редактором якого був Іван Франко. Характерно, що в зв'язку з розгортанням робітничого руху в Росії Іван Франко ввів у журналі спеціальну рубрику «Вісті з Росії», де систематично друкувалися статті, кореспонденції про революційно-визвольний рух.

Під впливом подій у Росії, розгортання масового робітничого руху, керованого соціал-демократами, прогресивні діячі західноукраїнських земель дедалі глибше усвідомлювали історичну роль пролетаріату як могильника самодержавства і капіталізму.

На жаль, питання про интернаціональні зв'язки петербурзького, київського та інших «Союзів боротьби», про відгуки на їх діяльність в країнах Заходу у книзі не висвітлено.

В цілому рецензована монографія заслуговує схвальної оцінки. Вона допоможе науковим працівникам, викладачам суспільних наук, пропагандистам у вивченні питань розвитку соціал-демократичного руху 90-х років у Росії.

М. М. Воляннюк (Львів)

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ДРУЖБЫ И ЕДИНЕНИЯ УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО НАРОДОВ,

Изд-во «Наукова думка»,
К., 1978, 236 с.

НЕРУШИМАЯ ДРУЖБА УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО НАРОДОВ В ПЕРИОД СОЦИАЛИЗМА,

Изд-во «Наукова думка»,
К., 1978, 272 с.

Цінним надбанням радянської історіографії є вихід у світ дослідження (у двох книгах) *, створеного науковцями Інсти-

туту історії АН УРСР та Інституту історії АН Білоруської РСР і присвяченого висвітленню дружби народів СРСР, зокрема, однієї з її славних сторінок — непорушної дружби українського і білоруського народів. У першій книзі розповідається про історичні корені дружби двох братніх народів до Великої Жовтневої соціалістичної революції, показано, як вони черпали натхнення братерства з животворних джерел інтернаціональних почуттів великого російського народу, возз'єдналися з ним і разом створювали нездоланну силу в боротьбі за кращі ідеали людства.

Друга частина присвячена розвитку дружби українського і білоруського народів в роки Радянської влади. Вона є першим багатоплановим дослідженням в історичній науці. Всі відомі досі праці являють собою або фрагментарний перелік подій, або висвітлення якоїсь однієї події.

В основу обох частин рецензованої монографії покладено праці класиків марксизму-ленінізму, матеріали ЦК КПРС і Радянського уряду, ЦК Компартій України і Білорусії, висловлювання Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва та інші документи про втілення в життя ленінської національної політики, про дружбу і співробітництво двох братніх народів.

Вихід у світ цього дослідження збігся

* Авторський колектив: З. Є. Абезгауз, Ю. І. Афонін, М. Й. Бич, І. М. Галусенко, П. В. Замковий, А. М. Зеніна, І. М. Ігнатенко, В. І. Кізченко, П. Г. Козловський, Н. В. Комаренко, М. Н. Лещенко, А. В. Лихолат, Я. С. Лялька, В. Ф. Панибудьласка, П. Т. Петриков, С. М. Самбук, І. О. Сороковик, Н. І. Ткач, В. Г. Філяков, В. В. Чепко, Є. П. Шаталіна, Ф. П. Шевченко, І. М. Шекера, Г. В. Штихов. Відповідальний редактор — Ю. Ю. Кондуров.

з двома важливими в історії наших народів подіями: 60-річчям Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, Комуністичної партії Білорусії, яке відзначали всі республіки Радянського Союзу, та 325-річчям возз'єднання України з Росією. Монографія має велику політичну значимість ще й тому, що вона завдає нищівного удару по українських і білоруських буржуазних націоналістах, які з шкіри инуться, щоб підірвати єдність народів Радянської України і Радянської Білорусії з великим російським народом, заперечуючи будь-яку історичну спільність між ними.

З глибокою науковою доказовістю автори рецензованої праці доводять, що російський, український і білоруський народи вийшли з однієї колиски — Київської Русі, сформувалися з єдиної древньоруської народності, історичні умови розвитку якої тісніше привели до створення трьох спільних за походженням, близьких мовою і територією народів. Використовуючи літописи, матеріали археології, лінгвістики, народної творчості тощо, автори роблять висновки про спільне походження трьох братніх народів: російського, українського, білоруського.

Спільність їх інтересів, як показують автори, служила основою для того, що ще до возз'єднання Білорусії і України з Росією народи-брати подавали один одному допомогу в боротьбі за свободу і незалежність. З особливою силою ці традиційні зв'язки між ними виявилися в роки визвольної війни 1648—1654 рр. Саме в цей період і знайшло вияв палке прагнення цих народів до возз'єднання в єдиній Російській державі, яке відіграло величезну роль в історичній долі російського, українського, білоруського та інших народів країни.

Документи свідчать, що одночасно з українським боротьбу за возз'єднання з Росією вів і білоруський народ¹. Автори підкреслюють історичну значимість визвольної війни українського і білоруського народів, її наслідки для майбутнього. У процесі боротьби проти соціального і національно-релігійного гніту зміцнювалася дружба українського і білоруського народів між собою та з російським народом. Битвах проти ворогів: татаро-турецьких, литовських, польських, шведських феодалів та ін. У праці простежується, як на олях цих битв пліч-о-пліч з російськими ратами героїчно воювали українці та білоруси, показується широка участь білоруських селян в антифеодальних війнах за землі Росії, Білорусії і України в середині XVII ст.

Возз'єднання Білорусії з Росією, як і Правобережної України, що відбулося в кінці XVIII ст., було вирішальним пово-

ротним етапом в історичній долі народів. Воно, як справедливо зазначається в дослідженні, навіки позбавило їх від тяжкого гніту польської шляхти і спустошливих набігів татаро-турецьких загарбників, дало можливість зберегти свою національну цілісність, зв'язало їх, як указував В. І. Ленін, мільйонами і мільярдами «питок економічного, правового і побутового характеру»². Возз'єднання сприяло згуртуванню трудящих в їх далішній боротьбі проти загарбників.

У першій книзі автори показали спільність походження російського, українського і білоруського народів, їх єдність у боротьбі з ворогами за соціальне і національне визволення, довели закономірність возз'єднання українського і білоруського народів з російським народом.

Повністю підтвердилися слова В. І. Леніна, які він говорив стосовно України і які мають пряме відношення і до народу білоруського: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських війна України *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»³. Історія — живий свідок того, що лише Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, вона визволила народи нашої країни від влади буржуазії і поміщиків, передала владу до рук трудящих, розв'язала національне питання і створила на основі принципів інтернаціоналізму умови для справжнього відродження націй і народностей, їх розвитку і зближення, зміцнила їх непорушну дружбу.

У другій частині монографії автори детально розглядають братнє співробітництво і взаємодопомогу українського і білоруського народів на всіх етапах розвитку Країни Рад від Великого Жовтня до сьогодні.

Зворушливо розповідається про бойову співдружність радянських народів, зокрема, українського і білоруського, в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Уже в перші три місяці Великої Вітчизняної війни під прапори Червоної Армії стало 2,5 млн. трудящих України і близько 500 тис. трудящих Білорусії, а всього в Червоній Армії воювало 4,5 млн. українців і понад 1 млн. синів і дочок Білорусії (кн. 2, стор. 173). Автори наводять яскраві приклади подвигів радянських воїнів, зокрема, героїчного захисту Брестської фортеці.

143 національності було представлено в рядах Червоної Армії. Цей факт підтверджує силу братерського єднання народів СРСР, силу, яка була могутнім фактором повного розгрому фашистської Німеччини та її сателітів.

У монографії широко висвітлюються політичні, економічні і культурні зв'язки між

¹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, III, 1954, стор. 402.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 167.

³ Там же, стор. 125.

українським і білоруським народами і роль російського народу у цих зв'язках, особливо в умовах розвинутого соціалізму. Автори переконливо показали, що, натхненні рішеннями XXV з'їзду КПРС, трудящі України і Білорусії, як і всі народи СРСР, в єдиному строю під керівництвом Комуністичної партії віддають всі свої сили справі будівництва комунізму.

Отже, монографія є достойним вкладом в радянську історіографію. Вона послужить поштовхом до того, що в найближчі роки з'являться подібні дослідження з історії непорушної дружби українського народу з народами всіх радянських республік, насамперед, з великим російським.

А. Д. Скаба (Київ)

ПОДВИГОМ УСЛАВЛЕНІ,
вид-во політичної літератури України,
К., 1978, 352 с.

У багатовіковій історії нашої країни є події, що назавжди залишилися в пам'яті народній. До них належить Велика Вітчизняна війна, яка стала найвидатнішим подвигом радянського народу. Ніколи ще в його історії не було таких яскравих прикладів масового ратного і трудового героїзму, безмежних мужності, стійкості і відваги.

Незгасний інтерес радянської громадськості до героїки воєнного часу, до воїнів-захисників соціалістичної Вітчизни особливо посилюється нині у зв'язку з підготовкою до відзначення 35-річчя визволення території Української РСР від фашистських окупантів і 35-річчя Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Тому актуальною є нова праця відомих у республіці істориків партизанського руху Д. П. Григоровича, П. І. Денисенка, В. О. Замлинського і В. М. Нем'ятого «Подвигом уславлені».

Ця книга є оригінальним узагальнюючим науковим біобібліографічним довідником, в якому подано короткі біографії 95 Героїв Радянського Союзу — учасників комуністичного підпілля та партизанської боротьби на окупованій фашистами території Української РСР у 1941—1944 рр. У той же час вона є вже другою спробою подібного видання у республіці. Ще в 1948 р. Політвидав України видав біобібліографічний збірник «Герої партизанської боротьби на Україні», та в ньому було вміщено біографії лише частини Героїв Радянського Союзу — партизанів.

Автори, широко використовуючи літературні джерела, перевіряючи та уточнюючи їх архівними документами, створили книгу про достойніших з достойних снів і дочок Радянської Батьківщини, які билися у ворожому тилу. Цінність біобібліографічних видань, подібних до рецензованого, полягає в тому, що вони дають можливість на підставі конкретних даних глибше, рельєфніше уявити історичні події того часу, а також створити колективний портрет їх активних учасників.

Книга «Подвигом уславлені» подає уза-

гальнюючий образ Партизана Великої Вітчизняної війни. Соціальний склад 95 Героїв Радянського Союзу (61 партизана і 34 підпільників) відбиває загальнонародний характер боротьби у тилу ворога. 34% їх — вихідці з робітничого класу, 54% — з селян. Переважна кількість (63 чол.) — сини й дочки ленінської Комуністичної партії, а 22 — члени ВЛКСМ. Серед названих 95 Героїв було всім жінок. Показовим є й національний склад Героїв Радянського Союзу — партизанів і підпільників України. В їх числі — люди 7 національностей. Проте більшість становлять українці (50%) і росіяни (42%). Бойова співдружність партизанів цих двох націй була основою партизанського руху на Україні. Цікаво, що переважна більшість Героїв Радянського Союзу, про яких йдеться в книзі, — це учасники народної війни, які ступили на шлях боротьби проти фашистських окупантів у найважчий для партизанського руху час — у 1941—1942 рр. Удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, партизани і підпільники були прикладом мужності і відваги, показували зразки зв'язи й самопожертвування в ім'я свободи і незалежності Радянської Батьківщини. 48% Героїв, про яких йдеться у книзі, удостоєні цього високого звання по-смертно.

У біобібліографічних нарисах про Героїв Радянського Союзу — партизанів і підпільників знаходять яскраве відображення такі риси радянського характеру, як безмежна відданість комуністичним ідеалам, самовіддане служіння радянському народові, виховані ленінською партією, всім укладом соціалістичного способу життя.

На жаль, автори рецензованої книги занадто вже стисло описують післявоєнну діяльність Героїв. Між тим, багато з них і в мирні роки самовіддано працювали на благо соціалістичної Батьківщини. Слід відзначити, що у біографічних довідках деяких Героїв Радянського Союзу (І. М. Бовкуна, О. С. Єгорова, В. А. Квітницького, Ф. Й. Кравченка) є неточності, прогалини або ж розходження з даними, опублікованими в інших виданнях. Впадає в око й те, що вступ до книги недостатньо пов'язаний з її основним змістом.

Однак перелічені огріхи не применшують головного — історіографія партизанського руху в СРСР періоду Великої Вітчизняної війни збагатилася ще однією працею, яка поглиблює і розширює уявлення сучасників про безсмертний ратний подвиг синів і дочок радянського народу, «подвиг мільйонів відомих і безіменних

героїв, які зламали хребет фашизму і принесли свободу народам багатьох країн»¹.

М. В. Коваль (Київ)

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 6.

**DER ROTE OKTOBER UND DIE
ÜBERGANG VOM KAPITALISMUS,
ZUM SOZIALISMUS,**

*Karl-Marx-Universität,
Leipzig, 1977, 399 S.*

**ЧЕРВОНИЙ ЖОВТЕНЬ І ПЕРЕХІД
ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ,**

*вид-во університету імені К. Маркса,
Лейпціг, 1977, 399 с.*

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка докорінно змінила всі форми життєдіяльності людського суспільства, поклала початок новому типові цивілізації — реальному соціалізму. «З міжнародних наслідків Жовтня, які визначили обличчя нашої епохи, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — найголовніший — виникнення і розвиток світової системи соціалізму»¹.

Будучи головною революційною силою сучасності, вирішальним фактором розвитку людства, світова соціалістична співдружність вступила сьогодні на новий етап, для якого характерні розквіт кожної соціалістичної нації, зміцнення суверенітету соціалістичних держав, дедалі тісніші взаємні зв'язки і нові елементи спільності в їх політиці, економіці і соціальному житті.

За останні роки значно розширилося ідеологічне співробітництво компартій країн соціалізму. Одним з яскравих прикладів такого співробітництва, зокрема в галузі суспільних наук, є рецензований збірник, підготовлений співробітниками Лейпцігського університету ім. К. Маркса. Авторський колектив цього видання керувався тим, що всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня полягає насамперед у розв'язанні проблем Росії, Радянської країни, які однак в основі своїй були проблемами не локальними, а загальними, висунутими ходом історичного розвитку перед усім людством. Таким чином, як відзначається в збірнику, Жовтнева революція і сучасний розвиток суспільства нерозривно зв'язані між собою як спільністі проблем, що стояли тоді перед суспіль-

ством, так і загальним характером законів, на основі яких слід розв'язувати ці проблеми сьогодні.

Автори збірника переконливо, на великому фактичному матеріалі показують, що історична наступність проблем, яка робить досвід Жовтня винятково важливим для всіх народів, змушує комуністів усіх країн ще й ще раз звертатися до цього досвіду, до теорії і практики становлення, розвитку і зміцнення соціалістичних країн, досліджувати сучасні процеси розвитку суспільства в світлі ідей Леніна, ідей Жовтневої революції.

Вміщена на початку збірника стаття Е. Кальбе «Велика Жовтнева соціалістична революція — передумова утворення соціалістичної співдружності» порушує важливе питання про назрілу необхідність об'єднання зусиль учених у справі вивчення розвитку не тільки окремих держав, а й закономірностей розвитку її як єдиного, цілісного соціального організму. Е. Кальбе, посиляючись при цьому на праці радянських учених Ш. Санакоєва, Н. Бромлея, Л. Лисицина, підтримує ідею комплексної розробки історії світової соціалістичної системи як єдиного цілого (стор. 20).

Інтернаціональну суть соціалізму, закономірності процесу інтернаціоналізації глибоко розкрито в статті В. Майвальда, який, зокрема, підкреслює, що «закономірності зближення між соціалістичними країнами ґрунтуються насамперед на інтернаціоналізації суспільного життя як соціальному процесі» (стор. 28). Автор звертає також увагу на той важливий момент, що відносини між соціалістичними державами характеризуються тісним співробітництвом в усіх галузях, братерською взаємодопомогою при розв'язанні всіх питань, солідарністю дій, особливо зовнішньополітичного характеру, спільним захистом завоювань Жовтневої революції. Таке співробітництво закономірно веде до дедалі більшого зближення між соціалістичними країнами, насамперед у сферах економіки, політики, ідеології, а також у галузі культури, способу життя, традицій тощо. Водночас, підкреслює В. Майвальд, зближення між соціалістичними країнами являє собою свідогий, пла-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 568.

помірний процес, здійснюваний комуністичними й робітничими партіями і урядами країн соціалістичної співдружності.

Загальність дії законів політичних перетворень, зокрема диктатури пролетаріату і соціалістичної демократії, розглядають у своїх статтях Г. Фукс, Г. Андерс, Б. Хенкер та ін. При цьому вони керуються лєнінською вказівкою про інтернаціональне значення Жовтневої революції у вузькому й ширшому розумінні цього слова і про те, що політичні форми переходу від капіталізму до комунізму можуть бути дуже різноманітними, але суть при цьому завжди одна й та ж — диктатура пролетаріату. Аргументуванню цього положення присвячена, зокрема, стаття Г. Фукса «Встановлення політичної влади робітничого класу в народно-демократичних революціях Європи», в якій автор за допомогою методу історичних порівнянь спробував прослідкувати основні риси процесу завоювання робітничим класом політичної влади, пов'язавши їх з досвідом Жовтневої революції.

Значне місце в збірнику відводиться аналізу загальних закономірностей розв'язання національного питання — одного з найболючіших, найдраматичніших і «надзвичайно складних питань» в історії людського суспільства². Розв'язання цього питання завжди ускладнювалося не тільки через об'єктивні причини. Однією з них є той факт, що понад 90% населення світу живе в багатонаціональних або двонаціональних державах (стор. 81). До цього додається ще й постійне намагання буржуазії заплутати національне питання, замаскувати його зв'язок з класовою природою капіталістичного суспільства, використати у своїх інтересах. Саме тому німецькі історики Г. Хардер, Х. Лауенрот та професор Ленінградського держуніверситету ім. А. О. Жданова Л. Селезньов, який також є одним з авторів рецензованого збірника, зосередили увагу на висвітленні загальності закономірностей у розв'язанні національного питання.

Г. Хардер відзначає, що одним з історичних наслідків глибоких соціально-економічних перетворень у нашій країні після Великого Жовтня є утворення нової спільності людей — радянського народу. Формування її було торжеством лєнінської національної політики КПРС, в основі якої лежить розроблена класиками марксизму-лєнінізму наукова програма з національного питання. Хардер підкреслює, що вихідним пунктом національної політики більшовицької партії В. І. Ленін вважав спільність соціального становища, інтересів і цілей міжнародного пролетаріату.

Створене спільними зусиллями всіх радянських народів розвинуте соціалістичне суспільство, зумовивши виникнення нової

якості у розвитку національних відносин, поклало тим самим початок новому етапу їх розвитку, на якому відносини між усіма націями і народностями СРСР характеризуються вищим ступенем зрілості, масштабністю і гармонійністю. Розв'язання національного питання у Країні Рад займає «особливе місце серед досягнень Жовтня»³. Воно стало втіленням у реальність прикладом, який наслідують інші народи. Саме тому з Великою Жовтневою соціалістичною революцією безпосередньо пов'язані величезні історичні успіхи національно-визвольної боротьби народів, яка в кінцевому підсумку привела до ліквідації колоніальної системи імперіалізму в її класичних формах⁴. Історія на прикладі Радянської Росії, відзначає Л. Селезньов, ще раз підтвердила, що розв'язання національного питання пов'язане з боротьбою за соціалізм, із суті якого виростає новий тип відносин між народами і державами, невідомий при капіталізмі. Цю обставину підкреслює також Х. Лауенрот, стаття якого написана на багатому документальному матеріалі. Питанню загальності досвіду культурної революції в СРСР присвячено вміщені в збірнику статті Б. Вінклера та У. Хесса.

Червоною ниткою через статті збірника проходить положення, що всі перетворення, початок яким поклав Великий Жовтень, були теоретично передбачені класиками марксизму-лєнінізму. Аналіз цих закономірностей ще раз підтверджує висновок В. І. Леніна про важливість і необхідність використання досвіду більшовиків у революційних перетвореннях і наступному будівництві соціалізму, оскільки «...деякі основні риси нашої революції, — відзначав Володимир Ілліч, — мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»⁵.

У збірнику висвітлюється вплив Жовтневої революції на дальший розвиток світового революційного процесу в країнах Африки та Латинської Америки, а також подано аналіз методологічних проблем всесвітнього впливу Великого Жовтня на формування в цих країнах авангарду пролетаріату (статті Ю. Мотеса, Е. Хакенталля, С. Неаме, Х. Піацца).

Буржуазні історики та ідеологи не можуть не зважати на величезний інтересу всьому світі до досвіду СРСР і змушені давати своє пояснення причин тих чи інших успіхів соціалізму, які очевидні і яких не можна заперечити. Одним з найпоширеніших прийомів апологетів капіталізму є перекурення історичних фактів і закономірностей історичного розвитку суспільства. Критиці фальсифікацій буржуазною історіографією ФРГ значення

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, стор. 561.

⁴ Див.: Там же, стор. 571.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 3.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 153.

Жовтневої революції і заперечень її історичної необхідності та закономірності присвячено статтю Й. Кулеса.

Сучасні буржуазні історики, на відміну від своїх попередників, намагаються розглядати питання про всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції в світлі нових, значно хитріших концепцій. Яких же саме? По-перше, поняття «революція» вони, наприклад, Д. Гейер, замінюють поняттям «модернізація», яке нібито є «нейтральнішим» і не таким «перенапруженим». По-друге, американськими буржуазними істориками висувається теорія, до якої приєднуються їх деякі західнонімецькі колеги, зокрема Конце, про те, що у XVIII ст. у світі почалася і продовжується до цього часу політико-соціальна і техніко-індустріальна революція, а інші, у тому числі Жовтнева революція, — це, мовляв, тільки її другорядний елемент. У даному випадку цілком очевидне намагання максимально принизити значення і вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції і «обгрунтувати» це історично.

Аналіз матеріалів збірника приводить читача до головного висновку про те, що успішна боротьба трудящих за світле майбутнє можлива тільки при керівній ролі в ній робітничого класу і його марксистсько-ленінської партії. Цьому висновку і його обгрунтуванню й присвячено ряд статей, написаних на матеріалах перших років розвитку НДР. І слова одного з його авторів М. Бензінга про те, що тридцятирічний успішний розвиток НДР «неможливий без провідної ролі партії, без її наукової і революційної політики», виражають основну суть розділу (стор. 280). Бензінг підкреслює при цьому, що головним фактором успішної боротьби за революційну єдність робітничого класу є

об'єднання його на основі марксистсько-ленінської ідеології, носієм якої виступає Комуністична партія. Важливість цього положення в сучасних умовах загострення ідеологічної і класової боротьби слід підкреслювати безупинно.

Питання про закономірності провідної ролі робітничого класу не тільки в період підготовки й проведення революції, а й у наступні етапи утворення і становлення розвинутого соціалістичного суспільства присвятив свою статтю Х. Павула. Підкреслюючи, що роль робітничого класу і його партії не тільки залишається провідною, а й зростає, Х. Павула розглядає цей процес на фоні аналізу змін у соціально-класовій структурі суспільства в тих країнах Європи, в яких після 1945 р. почався перехід від капіталізму до соціалізму.

Статті Б. Мрозєка, Д. Пелльманна, Г. Коппельманна, П. Кірсте та ін., які завершують розділ і збірник в цілому, присвячені різнобічній допомозі Радянського Союзу, його робітничого класу в будівництві соціалізму в НДР. Написані вони на великому фактичному матеріалі і гармонійно доповнюють аналіз порушених у збірнику проблем революційного переходу від капіталізму до соціалізму. Майбутній розвиток світового революційного процесу, його дальше поглиблення і розширення безсумнівно збереже й примножить багатий досвід Червоного Жовтня на шляху людства до комунізму. Цим висновком закінчують вчені НДР свою працю, яка є вагомим внеском у справу колективного співробітництва у розвитку марксистсько-ленінської науки.

М. О. Буцько (Київ),
А. Ф. Кізченко (Київ),
Б. О. Яцько (Київ)

Г. В. Стрельский.
МЕМОАРИ КАК ИСТОЧНИК
ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВЕЛИКОГО
ОКТЯБРЯ НА УКРАИНЕ.

Изд-во при Киевском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа», К., 1978, 136 с.

Найвизначніша подія історії людства — Велика Жовтнева соціалістична революція — знайшла широке висвітлення в різноманітних історичних джерелах. Разом з тим, слід враховувати, що в буремні дні революції та громадянської війни загинуло чимало оригінальних документів. До того ж більшовицька преса у той час виходила не регулярно. Це саме стосується і ряду інших джерел. Тому значно підвищується цінність спогадів безпосередніх учасників цих знаменних подій.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить рецензована книга Г. В. Стрельського про мемуари як джерело вивчення історії Великого Жовтня на Україні. Аналізуючи численні спогади діячів партії та її рядових членів, червоногвардійців, представників багатомільйонних робітничих і селянських мас, солдатів і матросів, автор переконливо розкриває місце цих важливих історичних свідчень у джерельній базі історії Великого Жовтня на Україні. У цих мемуарах чітко відображено керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в соціалістичній революції, розкрито величезний образ її вождя В. І. Леніна.

У книзі переконливо доведено, що особисті спостереження, деталі й факти, викладені мемуаристами, дозволяють повніше розкрити об'єктивну обумовленість найвеличнішого соціального перевороту, принципову боротьбу більшовиків проти опортунізму і націоналістичних тенден-

цій, за інтернаціональну єдність робітничого класу та його гегемонію в революційному русі, за союз пролетаріату з іншими верствами трудящих. Спогади відтворюють живі образи багатьох учасників революційних подій.

Автор залучив широке коло опублікованих спогадів: окремі видання, збірники, публікації у періодичній пресі тощо, а також значну кількість мемуарів, що зберігаються в державних архівах.

Читаць має змогу простежити процес збирання і публікації мемуарів учасників Великого Жовтня на Україні. Г. В. Стрельський аналізує спогади, що видавалися в 20-х роках, справедливо відзначає скорочення кількості цих видань, починаючи з середини 30-х років. Новий етап у публікації спогадів починається з середини 50-х років. У цей час значно активізувалося збирання мемуарів та їх видання. З високої трибуни XX з'їзду КПРС академік Г. М. Панкратова сказала: «Скільки конкретних і важливих деталей могли б внести спогади старих більшовиків, наповнивши нашу суху, позбавлену конкретності історико-партійну літературу ароматом епохи і духом живого життя»¹. Рішення XX з'їзду КПРС і ряд постанов ЦК партії у наступні роки піднесли на нову височину публікацію документів та спогадів про Великий Жовтень.

Автор цілком обгрунтовано відносить до мемуарних матеріалів щоденники, автобіографії, анкети. Правда, на нашу думку, автобіографії слід було б поділити на дві категорії: короткі, службового характеру і написані спеціально для опублікування. Втім, автор здебільшого мав справу тільки з автобіографіями першої категорії. Він розширив регіон дослідження, залучивши мемуари про Крим (стор. 16, 29, 38 та ін.), який в період Великого Жовтня не входив до складу України.

Г. В. Стрельський провів надзвичайно корисну роботу, добираючи конкретний матеріал з мемуарів до найважливіших питань історії Великого Жовтня на Україні. Це стосується, зокрема, подій Лютневої революції, згуртування партійних організацій на основі Квітневих тез В. І. Леніна, кінця двовладдя, назрівання соціалістичної революції, боротьби більшовиків України за маси в період мирного розвитку революції, боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Україні, проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Автор вдало поєднує опубліковані та наявні в архівах спогади. Однак, нам здається, він дещо переоцінює неопубліковані мемуари про Великий Жов-

тень на Україні. Переважна більшість найцінніших з них уже опублікована, хоча, безумовно, дослідник може ще виявити цікаві архівні документи.

При залученні та використанні неопублікованих спогадів з даної тематики слід не забувати, що нерідко деякі їх автори схильні до суб'єктивних оцінок власної ролі, перебільшення значення тих подій, в яких брали участь. Крім того, іноді зустрічаються спогади, що містять помилкові або спірні положення.

Г. В. Стрельський на великому фактичному матеріалі показав значення критичного аналізу мемуарів учасників Великого Жовтня на Україні. Він слушно наголосив на необхідності уважного співставлення спогадів з іншими джерелами та науковою літературою, вивчення біографічних даних мемуаристів тощо.

Загалом же, можна повністю приєднатися до висновку автора про те, що спогади дають у розпорядження дослідників багатий і різноманітний, а часом й просто незамінний матеріал для вивчення революційного процесу на Україні в 1917—початку 1918 рр. Спогади бійців Великого Жовтня займають почесне місце і в справі виховання радянських людей, особливо молоді, на революційних, героїчних традиціях нашого народу. Ці мемуари містять приклади героїзму, ідейної цілісності та моральної чистоти, самовідданості в захисті ідей марксизму-ленінізму, у виконанні свого обов'язку перед партією і Батьківщиною.

У книзі зустрічаються певні огріхи. Так, на стор. 11 автор правильно зазначає, що необхідно проводити розмежування між дослідницькими роботами і мемуарами як особливим видом історичних джерел, а на стор. 13 твердить, що в 20-х роках спогади стали переважачим видом історичної літератури. Напевно, слід було відзначити, що у відповідний час видання спогадів підміняло історичні дослідження. Іноді не подаються вихідні дані опублікованих мемуарів, зокрема, Є. Бош «Год борьбы» (стор. 78, 114—115), Д. Ерте (стор. 121) та ін. Внаслідок того, що в кінці книги немає окремої бібліографії, наведення у посиланнях вихідних даних усіх праць було б бажаним.

Автор згадує багато мемуаристів та історичних діячів, тому доречним був би у книзі іменний покажчик.

Загалом же, рецензована праця заслуговує високої оцінки. Г. В. Стрельський виявив себе вдумливим, здібним дослідником складного за своїм характером історичного джерела — спогадів. Зроблені ним висновки та узагальнення не лише виходять за межі мемуарів про Великий Жовтень на Україні, а стосуються цього виду джерел в цілому.

А. В. Санцевич (Київ)

¹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. I, М., 1956, стор. 622.

СЛОВНИК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
XIV—XV ст.,

вид-во «Наукова думка»,

т. 1, К., 1977, 630 с.; т. 2, К., 1978, 591 с.

Мова як найважливіший, за визначенням В. І. Леніна, засіб людського спілкування¹ завжди відігравала важливу роль в історії людства, а тому вона є одним з цінних джерел пізнання минулого. Її ґрунтовне вивчення дає змогу розкрити багато різних проблем історії кожного народу, наприклад, процес формування народностей і націй. Водночас мова, зокрема її лексичний склад, досить виразно свідчить про ступінь розвитку певного народу, коло його духовних інтересів, звичаї, побут, рівень матеріальної культури. Використання мови як джерела збагачує джерелознавчу базу історичної науки, відкриває перед нею значно ширші можливості в справі дослідження найрізноманітніших питань.

Саме тому закономірний інтерес викликає нова ґрунтовна праця мовознавців — «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.». Видання цього двотомного словника — значний вклад не тільки в українське, а й у східнослов'янське мовознавство в цілому, результат багаторічної праці великого колективу мовознавців Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів). До складу редакційної колегії праці ввійшли відомі дослідники мови Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька та І. М. Керницький. Крім того, в укладанні словника взяли участь О. Т. Захарків, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, Р. Й. Керста, Л. М. Полюга, М. Л. Худаш. До підготовки томів було також залучено як консультантів і рецензентів науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Інституту російської мови АН СРСР, Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа АН Білоруської РСР, викладачів Львівського державного університету ім. Ів. Франка та професора Бухарестського університету Д. П. Богдана. Передмову до Словника написав академік І. К. Білодід. Залучення широкого кола спеціалістів дало можливість підготувати працю на високому науковому рівні.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. становить собою вагомий внесок у висвітлення східнослов'янської лексики. Він є своєрідним доповненням до «Словаря русского языка XI—XVII вв.», в якому наводиться і давньоруська лексика XI—XIII ст., спільна для східнослов'янських мов. У рецензованому Словникові не тільки знайшла продовження давньоруська спільна для східних слов'ян мовна традиційність, але вже досить виразно виступають специфічні, характерні для української мови риси. На нашу думку,

саме про це слід було б детальніше розповісти у вступній частині до Словника. Спеціалісти-мовознавці вже зробили відповідний аналіз матеріалів, вміщених у Словнику, і дали йому належну оцінку². У даній рецензії коротко розглянемо це видання з точки зору істориків.

У результаті вмілого використання нагромадженого досвіду в справі укладання подібних історичних словників упорядники рецензованого двотомника вдало, на науковій основі виробили принципи його побудови, тому структура цієї праці не викликає заперечень.

У книзі зазначається, що хронологічні рамки Словника — XIV—XV ст. — «мотивуються і особливстю цього періоду в історичному розвитку української мови (початок її відокремленого, оригінального розвитку), і жанрово-стильовою однотипністю мови збережених писемних пам'яток» (стор. 7). XIV—XV ст. розглядаються упорядниками праці як перший етап «у розвитку староукраїнської писемно-літературної мови» (стор. 10). Однак у вступній частині до Словника все ж необхідно було б (хоч стисло) згадати про те, що в цей час українські землі перебували в складі чотирьох держав — Польщі, Угорщини, Литви і Молдавії, на них посилювався не тільки феодальний, а й національний гніт, що певною мірою впливало і на розвиток української мови. Незважаючи на такі несприятливі обставини, вона була одним з важливих факторів формування української народності, відігравала велику роль у боротьбі народних мас за соціальне та національне визволення.

Вихід у світ двотомного Словника, безумовно, сприятиме й дослідженню ряду питань минулого України, адже в ньому ґрунтовно розкривається значення 11528 слів, зокрема різноманітних історичних понять тих часів. Таким чином, Словник дає можливість глибше зрозуміти зміст документів і водночас суть соціально-економічних, суспільних і культурних процесів, які відбувалися в згадані століття на українських землях.

Відомо, що вперше українська писемно-літературна мова знайшла найбільш яскравий вияв у жанрі ділової мови. Рецензовану працю побудовано на основі різних писемних пам'яток XIV—XV ст. світського характеру, написаних тогочасною українською мовою. Пам'ятки ж культового характеру, написані церковнослов'янською мовою, упорядники Словника не використовували. Для такого виділення лексичної основи Словника є відповідні підстави. Але при цьому не слід повністю ігнорувати той факт, що в церковнослов'янських пам'ятках, створених ще до XIV ст., бу-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 246.

² В. Німчук, В. Русанівський. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів. — «Мовознавство», 1979, № 2, стор. 72—76.

ли елементи української мови, а в XV ст. з'являлися релігійні тексти, написані українською мовою.

У літературі вже висвітлено питання про спільну українсько-білоруську (білорусько-українську) літературну мову. Але авторам праці довелося здійснити значну і складну роботу, щоб визначити територіальну і мовну належність документів тодішнього українського діловодства. За феодалізму у писемних пам'ятках відображено не всі риси живої усної народної мови, бо діловодство мало свої традиції. У той час проходила боротьба двох тенденцій у писемній мові. Прихильники однієї з них виступали за її зближення із загальнонародною мовою, а другої — за збереження традиційності. І чим ближче до народу стояв той чи інший діяч, автор певного тексту, тим сильніше виявлявся вплив на його твір народної мови.

В процесі укладання Словника використано значний фактичний матеріал, взятий з опублікованих у різний час документів як у нашій країні, так і в Польщі та Румунії. Водночас до наукового обігу введено численні матеріали, виявлені в архівах та рукописних відділах бібліотек Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Кишинєва і Кракова. У першому томі Слов-

ника опубліковано «Хронологічний список джерел», в якому розкриваються характер, короткий зміст, час і місце написання 939 документів, використаних у двотомнику. Немає сумніву, що до цього вичерпного реєстру, як і до Словника в цілому, неодноразово звертатимуться історики, які досліджують різні проблеми XIV—XV ст.

Можна назвати цілий ряд питань, у розробці яких відіграє значну роль двотомний «Словник староукраїнської мови». Наприклад, матеріали Словника, безумовно, сприятимуть розробці проблеми формування української народності, різнобічних зв'язків українського народу з російським, білоруським, польським, молдавським, угорським народами. Словник розширює можливості дослідження таких спеціальних історичних дисциплін, як джерелознавство, палеографія, дипломатика, метрологія, сфрагістика, ономастика тощо.

Ознайомлення з «Словником староукраїнської мови XIV—XV ст.» переконує нас у тому, що використання досягнень інших галузей знань, зокрема мовознавства, відкриває широкі можливості для висвітлення нових важливих проблем історії.

Ф. П. Шевченко (Київ)

Хроніка та інформація

Відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА СЕСІЯ В КИЄВІ

9 лютого ц. р. у Києві в Будинку політичної освіти міськкому й обкому Компартії України відбулася ювілейна наукова сесія, присвячена 325-річчю возз'єднання України з Росією. Її організували Київський міськком партії, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. У роботі сесії взяли участь учені установ секції суспільних наук АН УРСР, викладачі, аспіранти і студенти КДУ та інших вузів Києва, представники партійних і громадських організацій міста, а також учені Московського, Саратовського, Білоруського, Кишинівського, Харківського, Львівського, Ужгородського і Чернівецького університетів. Вступним словом конференцію відкрив секретар Київського міського комітету Компартії України Д. Б. Головка.

Учасники сесії заслухали доповіді голови оргкомітету, ректора КДУ, чл.-кор. АН УРСР М. У. Білого — «Возз'єднання України з Росією — видатна подія в історії братніх народів», зав. сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України, канд. істор. наук І. Ф. Кураєва — «Перемога Великого Жовтня — торжество ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму».

З доповіддю «Побудова розвинутого соціалізму в СРСР — великий інтернаціональний подвиг радянського народу» виступив зав. кафедрою наукового комунізму природничих факультетів Московського держуніверситету ім. М. В. Ломоносова, проф. С. І. Нікішов

Про розквіт Радянської України в сім'ї братніх народів СРСР доповів директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук.

Зав. кафедрою історії Української РСР КДУ, проф. Л. Г. Мельник присвятив свій виступ актуальним проблемам історіографії досліджень історичних зв'язків народів СРСР.

На сесії з вітальними промовами виступили керівники делегацій ряду університетів: від Московського — проректор, проф. Ф. М. Волков, Саратовського — ректор, проф. А. М. Богомолов, Білоруського — секретар парткому М. С. Гаращук, Кишинівського — декан історичного факультету, проф. П. В. Репіда, Львівського — декан історичного факультету, доц. С. А. Макаручук. Виступаючі підкреслили величезне значення непорушної дружби всіх народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму, багатогранного співробітництва вчених країни для дальшого розвитку вітчизняної науки.

З великим піднесенням учасники сесії прийняли вітальний лист Центральному Комітетові КПРС, Генеральному секретарю ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР товаришеві Л. І. Брежнєву.

В роботі сесії взяв участь зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

Г. І. Сурсай (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

23 січня 1979 р. в Ужгородському державному університеті відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 325-річчю возз'єднання України з Росією. Під час конференції працювало 16 секцій. На пленарному засіданні з вступним словом виступив ректор університету доц. В. Г. Шульга.

На засіданнях секції історичного факультету було заслухано такі доповіді: «Возз'єднання України з Росією та його історичне значення» (доц. С. О. Міщенко), «В. І. Ленін про Україну» (канд. істор. наук Г. В. Божук), «Б. Хмельницький — видатний син українського народу» (канд. істор. наук, доц. І. Г. Шершун), «Соціалістичні перетворення на Закарпатті за роки Радянської влади» (канд. істор. наук, доц. О. Д. Довганьч), «Спільна боротьба українського і російського народів проти царизму» (канд. істор. наук Д. Д. Данилюк). З великим інтересом були заслухані допові-

ді канд. істор. наук, доц. В. І. Ілька — «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і Закарпаття», д-ра істор. наук, проф. М. В. Трояна і канд. істор. наук, доц. О. С. Мазурка — «Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. в радянській історіографії», канд. істор. наук, доц. М. П. Тиводара — «Героїка визвольної боротьби українського народу в образотворчому мистецтві України XVII—XVIII ст.» та канд. істор. наук, доц. В. В. Палька — «Критика буржуазної історіографії питань визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.)».

Навколо доповідей розгорнулася жвава дискусія. Виступаючи одностайно висловлювали думку про необхідність використання матеріалів конференції в ідейно-виховній роботі, в лекційній пропаганді серед трудящих області.

Г. В. Божук (Ужгород)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ

14 лютого у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 325-річчю возз'єднання України з Росією.

З вступною доповіддю «Возз'єднання України з Росією — видатна історична подія в житті братніх народів» виступила директор архіву Н. Ф. Вradій. Доцент Львівського державного університету ім. Івана Франка Д. Д. Низовий на основі маловідомих і джерельних матеріалів розкрив тему «Дипломатичні зв'язки України з Росією в період визвольної війни 1648—1654 рр.» Доповідь «Шляхи просування козацько-селянських військ 1648—1655 рр.» прочитала ст. наук. співроб. М. Г. Вавричин. Ст. наук. співроб. Л. М. Григорчук розповіла про рукописні джерела до історії народно-визволь-

ної війни під проводом Богдана Хмельницького (на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові). Доповідь «Із спостережень над формою і мовними особливостями документів Богдана Хмельницького» прочитала ст. наук. співроб. У. Я. Єдлінська. Про датування універсалів Богдана Хмельницького розповів канд. філол. наук О. А. Купчинський (Інститут суспільних наук АН УРСР). Архівіст І. І. Сварник зробив огляд «Печатки канцелярії Запорізького війська XVII ст.» Ст. наук. співроб. О. Я. Мацюк виступив з доповіддю «Папір документів Богдана Хмельницького». Архівіст М. І. Плахтина прочитала реферат «Бібліографія видань документів Богдана Хмельницького».

О. П. Кріль (Львів)

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ КВАРТИРИ-МУЗЕЮ СІМ'Ї УЛЬЯНОВИХ У КИЄВІ

21 грудня 1977 р. прийняла своїх перших відвідувачів меморіальна квартира-музей сім'ї Ульянових у Києві. Її експозиція дає можливість ближче познайомитися з

порівняно невеликим, але напруженим періодом у житті матері В. І. Леніна — Марії Олександрівни, його сестер Анни Іллінічни і Марії Іллінічни та брата Дмитра Ілліча

Ульянових, які перебували в Києві протягом кількох місяців 1903 і 1904 років*.

І от позаду більше року роботи нового музею. За цей час тут побувало близько 50 тис. відвідувачів з усіх кінців нашої Батьківщини — від Прибалтики до Омська, від Архангельська до Севастополя. У книзі відгуків знаходимо також записи, зроблені англійською, пімецькою, чеською, словацькою, в'єтнамською, арабською мовами.

У відгуках, зокрема, партійних і державних працівників, ветеранів КПРС, представників братніх партій, які відвідали квартиру-музей, міститься висока оцінка його роботи у справі комуністичного виховання трудящих.

Переважає більшість відвідувачів — молодь. Записи в книзі відгуків свідчать про велике душевне хвилювання, з яким залишають стіни квартири-музею юнаки і дівчата. «З відвіданням музею ми ще глибше пізнали життя чудових борців за народну справу. Враження від побаченого залишається в нашій пам'яті назавжди», — пишуть, наприклад, школярі з Кіровоградщини. «Після знайомства з такими місцями ще і ще раз переконалися, що без таких людей, як Ульянови, ми не змогли б іти до комунізму», — читаємо запис київських учнів.

Крім екскурсій, тут практикуються й інші форми виховної роботи. Так, у ритуальному залі відбуваються урочисті церемонії вручення комсомольських квитків, прийому в піонери і жовтенята, посвячення в робітничий клас тощо. Стала традиційною новорічна ялинка в меморіальній квартирі Ульянових у Києві. За право прикрасити її саморобними іграшками борються піонерські дружини міста.

На адресу музею надходять численні листи з різних куточків нашої країни з проханням надіслати копію того чи іншого документа або, принаймні, розповідь про нього. Для задоволення цих прохань підготовлено спеціальні комплекти фотодокументів і коротку довідку «Меморіальна квартира-музей Ульянових у Києві», які розсилаються на десятки адрес.

Звичайно, з відкриттям музею робота над удосконаленням експозиції не закінчилася. Розробляються заходи, спрямовані на поліпшення її ідейного, художнього та естетичного рівня, триває пошук і вивчення нових матеріалів. Зокрема, у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС для експозиції музею замовлено ряд копій важливих документів, які дадуть можливість повніше розкрити особливості історичного періоду, коли Ульянови працювали в Києві, та ґрунтовніше показати їх революційну діяльність. Фотокопії документів, що експонуються нині, планується замінити на більш

читабельні і кращі для сприймання ксерокопії. Ведеться також робота над поповненням меморіальної квартири предметами обстановки, побуту. Так, із спогадів А. І. Ульянової-Єлізарової та М. І. Ульянової відомо, що Марія Олександрівна Ульянова регулярно читала журнал «Исторический вестник». Нещодавно на етажерці, що стоїть у кімнаті М. О. Ульянової та А. І. Ульянової-Єлізарової в меморіальній квартирі, з'явилося кілька примірників цього журналу. Обстановка квартири поповнюється також предметами (оригіналами), що належали рідним В. І. Леніна. Серед останніх — деякі речі Д. І. Ульянова та А. І. Ульянової-Єлізарової, передані музеєві Ольгою Дмитрівною Ульяновою.

Триває даліше вивчення експонатів-оригіналів. Так, серед книг, що експонуються в музеї, є видання з автографами Д. І. Ульянова та І. М. Ульянова. Автограф Дмитра Іллєча цілком зрозумілий — на обкладинці книги І. М. Сеченова «Очерк рабочих движений человека» зазначена дата її придбання і стоїть підпис: «Дм. Ульянов». На форзаці другої книги — «Полная русская хрестоматия. Ч. I. Красноречие» — написано, що нею в 1855 р. був нагороджений вихованець II класу Пензенського дворянського інституту Михайло Філатов. Серед підписів старших викладачів стоїть: «И. Ульянов». Хто ж такий Михайло Філатов? Працівники музею встановили, що в більшості праць про пензенський період життя І. М. Ульянова послання робляться на спогади колишнього його учня — Петра Федоровича Філатова, батька всесвітньо відомого академіка-офтальмолога Героя Соціалістичної Праці Володимира Петровича Філатова. У дворянському інституті, де викладав Ілля Миколайович, вчилися також брати Петра Федоровича — Михайло, Ніл та Авраам. Родина Філатових була знайома з Ульяновими не тільки по Пензі, а й по Симбірську. До речі, В. П. Філатов вступив у 1884 р. в ту саму гімназію, де вчився й Володимир Ульянов.

Серед інших нових надходжень до музею — погруддя М. О. Ульянової роботи скульптора В. Дяченко. Художник Т. Старосельська розпочала роботу над полотном «Ульянови в Києві читають листа В. І. Леніна». До послуг відвідувачів у залах музею і меморіальній квартирі встановлено магнітофонні інформатори.

Отже, вдосконалення меморіальної квартири-музею Ульянових у Києві, яка стала одним з важливих центрів ідейно-виховної роботи на прикладі життя і революційної діяльності В. І. Леніна та його рідних, на славних революційних традиціях нашої партії, триває. Працівники музею головну свою мету вбачають у подальшому піднесенні ефективності цієї роботи, як того вимагають завдання комуністичного будівництва.

П. С. Швець (Київ)

* Інформацію про відкриття меморіальної квартири-музею сім'ї Ульянових у Києві див. «УІЖ», 1978, № 4.

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

30 січня — 1 лютого ц. р. у Львові відбулася Всесоюзна наукова конференція на тему «Проблеми історії соціально-політичного розвитку соціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи, формування і розвитку світової соціалістичної співдружності». Її організували і провели Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Світова соціалістична система», Секція історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, Інститут слов'язнознавства та балканістики АН СРСР, Наукова рада з проблем історії світової системи соціалізму, міжнародного робітничого та національно-визвольного руху АН УРСР, Інститут історії АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

На пленарному засіданні з доповіддю «Основні проблеми історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, формування і розвитку світової соціалістичної співдружності (стан розробки і завдання координації)» виступив д-р істор. наук, проф. О. І. Недорезов (Інститут слов'язнознавства та балканістики АН СРСР).

З великою увагою учасники конференції заслухали доповідь чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової «Зростаюча роль соціально-політичної активності трудящих у розвитку соціалістичних міжнародних відносин» (Інститут історії АН УРСР).

З доповіддю «Досвід і проблеми співро-

бітництва учених вузів соціалістичних країн» виступив В. П. Агафонов (Управління викладання суспільних наук Мінвузу СРСР). «Історія культури в контексті історії будівництва соціалізму» — тема виступу М. Б. Єшича (Інститут слов'язнознавства та балканістики АН СРСР).

Після пленарного засідання розпочали роботу 4 секції: «Соціально-політичний розвиток країн Центральної та Південно-Східної Європи на етапі народно-демократичних революцій», «Проблеми історії будівництва соціалізму», «Розвиток соціалістичної культури і проблеми її вивчення», «Історія формування і розвитку соціалістичної співдружності». На них було заслухано понад 90 доповідей і повідомлень.

Із заключним словом виступив проф. О. І. Недорезов, який відзначив, що конференція підбила підсумки вивчення історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної та Південно-Східної Європи і визначила основні напрямки дальшої розробки проблематики і координації досліджень в цій галузі історичної науки.

Конференція привернула увагу широких кіл спеціалістів усієї країни. В її роботі взяли участь 122 чол. — учені-суспільствознавці, викладачі вузів, партійні і радянські працівники — з 25 міст СРСР, у тому числі з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Баку, Воронежа, Львова, Челябінська, Омська та ін.

В. К. Мороз (Львів)

РЕГІОНАЛЬНА КОНФЕРЕНЦІЯ З МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

30 січня — 1 лютого 1979 р. в Томську відбулася наукова конференція з методології історії, історіографії та джерелознавства. Її організувала Західносибірська зональна секція Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР. У роботі конференції взяли участь близько 200 викладачів вузів і працівників науково-дослідних установ 29 міст Радянського Союзу.

На двох пленарних і чотирьох секційних засіданнях було заслухано 128 доповідей і повідомлень. Крім того, кілька десятків учасників конференції взяли участь в їх обговоренні. На конференції працювали 4 секції: 1) соціальна структура населення Сибіру в період будівництва соціалізму і комунізму; 2) класи і партії в період Жовтневої революції і громадянської війни в Сибіру; 3) основні класи Росії періоду фео-

далізму і капіталізму; 4) методологія історії та історіографії загальної історії з підсекцією: історіографія зовнішньої політики США.

Доповіді і повідомлення, побудовані в основному на місцевому фактичному матеріалі, певною мірою стосувалися й актуальних питань історії інших районів або республік Радянського Союзу, а також історії СРСР в цілому. Водночас учасники конференції заслухали ряд доповідей із загальносоюзної проблематики. Серед них — «Деякі аспекти класової боротьби в період відбудови народного господарства в радянській історичній літературі» (д-ра істор. наук В. С. Флерова, *Ярославль*), «Проблеми перевиховання буржуазної інтелігенції в сучасній радянській літературі» (д-ра істор. наук М. Є. Глазавського, *Свердловськ*), «Проблеми двовладдя у творах В. І. Лені-

на» (канд. істор. наук Є. Н. Бабікової, *Томськ*), «Критика меншовицької концепції революції 1917 р.» (канд. істор. наук Т. А. Ігнатенко, *Москва*), «Сучасна англо-американська буржуазна історіографія про російський анархізм періоду Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції» (В. Н. Суворова, *Калінін*), «Про джерельну базу праць буржуазних авторів з історії громадянської війни та інтервенції в СРСР» (канд. істор. наук С. Ф. Фоміних, *Томськ*), «До питання про генезис дворянської історіографії панівного стану в Росії» (А. Н. Котлярова, *Томськ*), «Законодавчі джерела про політику абсолютизму щодо державних селян» (канд. істор. наук В. В. Рабцевича, *Новосибірськ*), «Статус акціонерних комерційних банків як джерело для вивчення складу фінансової олігархії Росії періоду імперіалізму» (д-р істор. наук Г. Х. Рабиновича, *Томськ*).

Загальні питання порушувались і в доповідях та повідомленнях з методології історії — «Поняття кризи сучасної буржуазної історіографії» (д-р істор. наук В. Г. Могильницького, *Томськ*), «Об'єктивний характер і соціальна функція історичних понять» (канд. істор. наук Н. І. Смоленського, *Горький*), «Структура теорії в історичній науці» (канд. істор. наук Ю. В. Петрова, *Томськ*), «Про специфіку відображення дійсності в історичній науці» (В. П. Конєва, *Новосибірськ*), «Марксистсько-ленінська гносеологія і природа краєзнавчого пізнання» (канд. істор. наук А. М. Кулемзіна, *Кемерово*) та ін., з критики зарубіжної буржуазної історіографії — «Проблема «Росія — Захід» у сучасній англо-американській буржуазній історіографії» (канд. істор. наук Л. Г. Сухотіної, *Томськ*), «Ідейно-методологічні дискусії з проблеми англійської буржуазної революції XVII ст. в сучасній історіографії Англії» (канд. істор. наук І. І. Шарифжанова, *Казань*), «Критика англійських буржуазних теорій європейської безпеки

другої половини 60—70-х років XX ст.» (канд. істор. наук Ю. М. Трибіцова, *Кемерово*), «Критика західнонімецької буржуазної історіографії німецько-російських відносин початку XX ст.» (канд. істор. наук В. В. Зелева, *Томськ*), «Деякі питання історії Реформації в Німеччині в буржуазній історіографії ФРН» (канд. істор. наук В. Г. Павленко, *Кемерово*) та ін., з історії вітчизняної історичної науки — «Про деякі способи вивчення літературної спадщини М. М. Покровського» (канд. істор. наук А. А. Говоркова, *Томськ*), «Історизм В. І. Герье» (Є. С. Кирсанової, *Томськ*), «Російська буржуазна історіографія пробудження Азії» (канд. істор. наук Є. П. Чапкєвича, *Орел*) та ін.

Три доповіді на конференції зробили вчені нашої республіки: д-р істор. наук В. Г. Сарбей (*Київ*) і канд. істор. наук М. А. Якименко (*Петропавловськ-Камчатський*) — «Про концепції дворянсько-буржуазної історіографії селянських переселень у Сибір і на Далекий Схід», канд. істор. наук С. Й. Аппатов (*Одеса*) — «Про класифікацію шкіл і напрямів у післявоєнній американській буржуазній історіографії міжнародних відносин і зовнішньої політики США», І. М. Коваль (*Одеса*) — «Деякі питання східноєвропейської політики США в американській буржуазній історіографії 60—70-х років».

Заступник голови Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР д-р істор. наук В. А. Дунаєвський проінформував учасників конференції про діяльність Наукової ради в 1978 р. і про план її роботи на 1979 р. Конференція прийняла рекомендації, спрямовані на дальший всебічний і поглиблений розвиток досліджень проблем методології історичної науки, історіографії та джерелознавства вітчизняної і зарубіжної історії. Матеріали конференції будуть видані окремою книгою.

В. Г. Сарбей (*Київ*)

ТВОРЧА СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І МОЛДАВСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Згідно з рішенням президії академії наук Української, Білоруської і Молдавської союзних республік створюються колективні монографічні дослідження, присвячені історичним зв'язкам і неперушній дружбі українського народу з російським, білоруським та молдавським народами.

30—31 січня 1979 р. у м. Кишиневі в Інституті історії АН Молдавської РСР відбулася зустріч українських і молдавських істориків, на якій було обговорено макет колективної праці, присвяченої історичним зв'язкам і неперушній дружбі українського

і молдавського народів. Завдяки спільним творчим зусиллям учених братніх республік, монографія в двох книгах має вийти в світ у 1980 р. до 40-річного ювілею створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Вона продовжить розпочату Інститутом історії АН УРСР серію колективних досліджень, присвячених дружбі українського народу з великим російським та іншими братніми народами СРСР.

У своєму вступному слові директор Інституту історії АН Молдавської РСР, д-р істор. наук В. І. Царанов відзначив важ-

ливість та актуальність проблеми, що досліджується вченими двох академічних установ. В обговоренні макета в цілому взяли участь чл.-кор. АН МРСР, ст. наук. співроб. відділу етнографії й мистецтвознавства АН МРСР М. А. Мохов, заст. директора Інституту історії АН МРСР, канд. істор. наук Д. М. Драгнев, зав. сектором історії Молдавії дорадянського періоду Інституту історії АН МРСР, канд. істор. наук П. В. Советов, зав. сектором історії соціалістичної революції, д-р істор. наук О. С. Єсауленко, зав. сектором соціалістичного будівництва, д-р істор. наук Л. Є. Репіда.

В обговоренні макета першої книги, присвяченої дореволюційним зв'язкам українського і молдавського народів, взяли участь науковці сектору історії Молдавії дорадянського періоду Інституту історії АН МРСР: ст. наук. співроб., д-р істор. наук В. І. Жуков, старші наукові співробітники, кандидати історичних наук Л. Л. Полевой, І. А. Андупов, І. Х. Іовва, Ю. Г. Іванов, наукові співробітники Л. В. Власова і П. Ф. Параска.

В обговоренні макета другої книги, в якій висвітлюються історичні зв'язки і не порушена дружба українського і молдавського народів в епоху соціалізму, виступили співробітники сектора історії соціалістичної революції Інституту історії АН МРСР, чл.-кор. АН МРСР С. Я. Афтенюк, д-р істор. наук Я. М. Копанський, ст. наук. співроб. сектора історії соціалістичного будівництва, д-р істор. наук К. В. Стратієвський, канд. істор. наук А. Є. Новак, зав. сектором європейських соціалістичних країн Інституту історії АН МРСР, канд. істор. наук І. І. Левит, старші наукові співробітники інституту Є. М. Істраті, В. М. Рожко, Г. М. Топузлу, наук. співроб. М. І. Дмитрієва, доц. кафедри історії КПРС Кишинівського інституту культури, канд. істор. наук Р. В. Даниленко.

В обговоренні взяли участь науковці з Києва: чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, старші наукові співробітники відділу історії дружби народів СРСР Інституту

історії АН УРСР, д-р істор. наук М. Н. Лещенко і канд. істор. наук Н. В. Комаренко.

У виступах було відзначено велику роботу, проведену авторським колективом і редколегією майбутнього видання, по збиранню, систематизації, обробці й узагальненню багатого фактичного матеріалу з друкованих і архівних джерел про історичні корені дружби двох братніх народів — молдавського та українського, про розвиток співробітництва і взаємодопомоги на нових, соціалістичних засадах.

Творчий обмін думками, що відбувся від час зустрічі, був плідним і корисним. Було звернуто увагу на окремі недоліки, висловлено ряд побажань, що, безумовно, сприятиме піднесенню наукового рівня колективної праці.

Перебуваючи в Молдавській РСР, українські вчені взяли участь у засіданні Міжреспубліканської координаційної ради з проблеми «Історичні зв'язки і не порушена дружба українського, білоруського і молдавського народів у братерському союзі народів СРСР», що проходило під головуванням академіка-секретаря Відділення суспільних наук АН МРСР, акад. АН МРСР Д. Т. Урсула. Учасники засідання дали високу оцінку працям з тематики ради, які вийшли в обох республіках у 1978 р., а саме: «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978), «Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма» (К., 1978), «Очерки молдавско-русско-украинских литературных связей. (С древнейших времен до середины XIX века)» (Кишинев, 1978), «Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.)» (К., 1978).

Зустрічі молдавських і українських істориків у дні святкування славного ювілею — 325-річчя возз'єднання України з Росією — це один з багатьох яскравих проявів не порушеної дружби і співробітництва братніх народів нашої багатонаціональної країни.

Н. В. Комаренко (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ А. П. ГРИЦЕНКО

22 лютого 1979 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР А. П. Гриценко на тему «Робітничий клас України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.)».

Офіційними опонентами виступили: голова Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція», акад. АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці І. І. Мінц, зав. кафедрою історії СРСР Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-р істор. наук, проф. Л. С. Гапоненко, заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, д-р істор. наук, проф. Б. П. Ковалевський, зав.

кафедрою джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету, д-р істор. наук, проф. В. І. Стрельський. У своїх виступах опоненти підкреслили, що дослідження А. П. Гриценко присвячено важливій актуальній проблемі — історії робітничого класу нашої країни, зокрема, історії пролетаріату України. Виступаючи відзначили високі ідейні і науково-теоретичний рівень дисертації, глибокий науковий аналіз висвітлених у ній подій і явищ, різноманітність і широту джерельної бази (використано матеріали 140 фондів 15 архівів, багато статистичних збірників і археографічних видань, 75 назв газет і журналів).

Високу оцінку дисертація А. П. Гриценко здобула й у відзивах на автореферат, що були зачитані на засіданні Вченої ради. Їх надіслали провідна установа — кафедра історії УРСР Харківського Державного університету, а також Інститут історії АН Латвійської РСР, кафедра історії СРСР Одеського держуніверситету та ін.

Спеціалізована Вчена рада Інституту історії АН УРСР ухвалила порушити клопотання перед ВАК'ом СРСР про присудження А. П. Гриценко вченого ступеня доктора історичних наук.

О. Д. Бойко (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

22 грудня 1978 року президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила такі теми кандидатських дисертацій:

Камкіна Т. В. (Одеса) — Боротьба партії більшовиків за батрацькі маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Джула С. С. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії України по підготовці і вихованню індустріально-технічних кадрів середньої ланки в роки соціалістичної реконструкції народного господарства.

Тітова Л. В. (Донецьк) — Комуністична партія — організатор взаємодопомоги народів СРСР в роки соціалістичної реконструкції народного господарства. (На матеріалах України).

Чирко Б. В. (Київ) — Боротьба Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання (1923—1927 рр.).

Бенько Г. П. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії по відновленню і розвитку середньої спеціальної школи в Українській РСР (1943—1950 рр.).

Бухонський В. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по вихованню радянських воїнів на революційних і бойових традиціях партії і народу в період визволення України (грудень 1942—жовтень 1944 рр.).

Жабокрицький В. М. (Одеса) — Компартія України — організатор збереження культурних цінностей та історичних пам'ятників в роки Великої Вітчизняної війни.

Васильчук В. І. (Київ) — Роль партійно-радянської преси західних областей України в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму (1944—1950 рр.).

Багмет М. О. (Київ) — Партійне керівництво рейдуючими партизанськими формуваннями в період завершення визволення України (грудень 1943 — жовтень 1944 р.).

Лактіонова Н. К. (Київ) — Комсомол — помічник партії в комуністичному вихованні робітничої молоді (1946—1950 рр.).

Гриценко З. І. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по раціональному використанню природних ресурсів в сільському господарстві (1965—1975 рр.).

Литвиненко М. М. (Київ) — КПРС — організатор зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу у ході міжреспубліканського соціалістичного змагання (1966—1975 рр. На матеріалах промислових підприємств Української РСР та інших братніх республік).

Манжук К. В. (Київ) — Партійне керівництво соціальним розвитком трудових колективів промислових підприємств (1971—1975 рр. На матеріалах партійних організацій України).

Полотайко Ф. В. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій України по патріотичному і інтернаціональному вихованню трудівників села (1971—1975 рр.).

Скворцов О. Г. (Запоріжжя) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ефективності виробництва і якості продукції на підприємствах металургійної промисловості (1971—1975 рр.).

Тополенко В. К. (Донецьк) — Діяльність КПРС по зміцненню дружби і співробітництва між СРСР і НДР (1961—1975 рр.).

Драч В. Л. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по удосконаленню політичної агітації в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Семенов В. Н. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по удосконаленню і підвищенню ефективності політичної агітації (1971—1976 рр.).

Гержод Г. І. (Київ) — В. В. Воровський як історик партії.

Понеділок І. С. (Харків) — Партійне керівництво масовими громадськими організаціями селянства на Україні. 1921—1932 рр. (Історіографія проблеми).

Семко О. М. (Харків) — Критика буржуазних фальсифікацій аграрної політики КППРС в умовах розвинутого соціалізму.

Яременко В. І. (Київ) — Известия ЦК РКП(б) — ЦК ВКП(б), як історико-партійне джерело.

Яковлев В. І. (Ворошиловград) — Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України в роки Великої Вітчизняної війни. (Історіографія проблеми).

Білецька В. С. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії України по моральному вихованню робітничої молоді (1966—1970 рр.).

Гріх С. В. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по пропаганді радянського способу життя в молодіжних колективах (1971—1975 рр. На матеріалах ударних комсомольських будов).

Жугін Ю. С. (Вінниця) — Ленінський комсомол — вірний помічник Комуністичної партії в завершенні соціалістичної реконструкції народного господарства (1933—1937 рр. На матеріалах України).

Казановський А. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по організаційно-політичному зміцненню комсомольських організацій (1971—1975 рр. На матеріалах України).

Кузьменко М. Н. (Донецьк) — Комсомол — активний помічник партії в розвитку вугільної промисловості (1928—1941 рр. На матеріалах України).

Логвиненко А. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по вихованню учнів загальноосвітніх шкіл в дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму (1952—1961 рр.).

* * *

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *В. С. Гладка*

Здане до набору 6.03.79. Підп. до друку 13.04.79. БФ 23263. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Обл.-вид. арк. 11,9. Тираж 4955 пр. Зам. К-92.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Рєліна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 4 (217), 1979, апрель. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

АБАКАРОВ М. И. — Водущая сила современности. М., «Наука», 1979. 212 с.

АНДРЮЩЕНКО С. А. — Начинали мы на Славутиче... М., Воениздат, 1979. 228 с.

БАДЯ Л. В. — Академик А. М. Панкратова — историк рабочего класса СССР. М., «Наука», 1979. 159 с.

БІЛЕЦЬКИЙ В. С. — На магістральних шляхах боротьби за мир. К., 1978. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БЫКОВ В. — Уильям Фостер — борец за дело рабочего класса. М., «Мысль», 1979. 216 с.

Великий Жовтень у працях, опублікованих на Україні. Показчик літератури 1967—1976 рр. К., «Наукова думка», 1978. 186 с. (АН УРСР. Центральна наукова бібліотека).

ВЕСЕЛОВСКИЙ С. Б. — Труды по источниковедению и истории России периода феодализма. М., «Наука», 1978. 343 с.

ДАВЫДОВ Ю. П. — Международная разрядка и идеологическая борьба. К., Политиздат Украины, 1978. 144 с.

ДАШКЕВИЧ Б. Н. — Годы, на подвиг зовущие. Ужгород, «Карпаты», 1979. 80 с.

Дважды Краснознаменный Балтийский флот. Изд. 2-е, испр. и доп. М., Воениздат, 1978. 335 с.

ДРУЖИНИН Н. М. — Русская деревня на переломе. 1861—1880 гг. М., «Наука», 1978. 287 с.

История второй мировой войны. 1939—1945. В 12-ти т. Т. 10. Завершение разгрома фашистской Германии. М., Воениздат, 1979. 543 с.

Львівщина індустріальна. Документи і матеріали. Львів, «Каменярь», 1979. 168 с.

На рубежах шахтерского края. Статьи и очерки. Изд. 2-е, испр. и доп. Донецк, «Донбас», 1979. 174 с.

НИКОЛЬСКИЙ Н. М., ГРИШИН А. В. — Научно-технический прогресс и международные отношения. Некоторые аспекты проблемы войны и мира, разрядки и разоружения в условиях НТР. М., «Международные отношения», 1978. 296 с.

РИБАЛКА І. К. — Історія Української РСР. Дорадянський період. К., «Вища школа». Головне видавництво, 1978. 591 с.

РИМАРЕНКО Ю. І. — Ми патріоти й інтернаціоналісти. К., «Радянська школа», 1978. 160 с.

Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII—XVIII ст. К., «Наукова думка», 1978. 167 с.

Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. К., «Наукова думка», 1978. 535 с.

СЕРГІЄНКО Г. Я. — Великий історичний акт. До 325-річчя воз'єднання України з Росією. К., 1978. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Светский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 28 ноября — 1 декабря 1943 г. Сборник документов. М., Политиздат, 1978. 198 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 4—11 февраля 1945 г. Сборник документов. М., Политиздат, 1979. 326 с.

СОЛОВЬЕВ А. В. — Профессиональная ориентация в социалистическом обществе. М., «Экономика», 1979. 142 с.

Спосіб життя, гідний людини. К., Політвидав України, 1978. 143 с.

СТАРОВЕРОВ В. И. — Социальная структура сельского населения СССР на этапе развития социализма. М., «Наука», 1978. 326 с.

Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в произведениях товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целинз». Материалы республиканской научно-практической конференции. г. Киев, 26 декабря 1978 г. К., Политиздат Украины, 1979. 96 с.

Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., «Наука», 1979. 331 с.

60 лет борьбы СССР за мир и безопасность. М., «Наука», 1979. 438 с.

ШМОРГУН П. М. — Більшовики України в період реакції (1907—1910 рр.). К., «Вища школа», Головне видавництво, 1978. 199 с.